

ΤΕΥΧΟΣ 5 / ISSUE 5

ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

JUNE 2026

Έρεισμα / ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ακαδημαϊκό Περιοδικό του Εργαστηρίου
Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του
Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών

Academic Journal of the Laboratory
of Modern and Contemporary History,
Department of Humanities

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την Ιστορία Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Διεύθυνση έκδοσης: Αθηνά Συριάτου

Επιστημονική επιτροπή: Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • Επιτροπή έκδοσης: Αθηνά Συριάτου, Ελεονώρα Ναξίδου, Σπύρος Κακουριώτης, Θεοπούλα Ευαγγέλου

Επικοινωνία: Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr

ISSN: 2732-6195

EPEISMA/EREISMA for History Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of Humanities, Democritus University of Thrace

Editor in Chief: Athena Syriatou

Editorial Committee: Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara

Issue Editors: Athena Syriatou, Eleonora Naxidou, Spyros Kakouriotis, Theopoula Evangelou

Contact: 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © Φιόνα Μουζακίτη | Cover photo © Fiona Mouzakiti, Oblivionlightbox3, από τη σειρά Oblivion, 70x49,5 (2021). Ευχαριστούμε τη Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου. We wish to thank Fiona Mouzakiti for allowing us to use her artwork for the cover.

EDITORIAL

Το περιοδικό *Έρεισμα για την Ιστορία* είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδασκόντων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών, πρωτίστως του Τμήματος Ανθρωπιστικών Σπουδών, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδασκόντων, καθώς και ερευνητών των ανθρωπιστικών επιστημών, από άλλα πανεπιστήμια, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αντανακλούν, κατά κύριο λόγο, την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Ereisma for History is an interdisciplinary, open-access journal published by the Laboratory of Modern and Contemporary History. Its primary aim is to promote and showcase the scholarly research of doctoral, master's, and undergraduate students—both current and alumni—primarily of the Department of Humanities, as well as the work of historians, postdoctoral researchers, and other scholars in the humanities from institutions worldwide who wish to publish their research. All submissions undergo a rigorous double-anonymous peer-review process to ensure academic quality and integrity. The journal publishes original research on modern and contemporary history, spanning the period from the fifteenth century to the present. Its scope primarily encompasses ongoing research conducted within the Laboratory of Modern and Contemporary History, as well as in other history departments and research institutions. Committed to fostering interdisciplinary dialogue, *Ereisma for History* welcomes contributions from historians, anthropologists, political scientists, and scholars from related disciplines whose research engages with historical themes. In addition to research articles, the journal publishes reports on academic conferences and workshops, accounts of history-related events held in Komotini, interviews with scholars, and reviews of recent publications. By providing a platform for the dissemination of innovative research and scholarly exchange, *Ereisma for History* seeks to support emerging researchers as they take their first steps in the academic community while contributing to the advancement of interdisciplinary historical scholarship.

Αθηνά Συριάτου

Διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Athena Syriatou

Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ CONTENTS

- 07** Ο πόλεμος στην ιστορία / War in history
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ / ATHENA SYRIATOU
-
- 08** Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στα λαϊκά παραμύθια: συμβολισμοί, μοτίβα, μνήμη και μυθοπλασία στον παγκόσμιο προφορικό λόγο / The Representations of War in Folk Tales: Symbolism, Motifs, Memory, and Fiction in Global Oral Tradition. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΦΛΩΡΑΚΗ / ANASTASIA FLORAKI
-
- 24** Η Ινδική Εξέγερση του 1857 και η βρετανική λογοτεχνία του 19ου αιώνα: Η αναπαράσταση ενός αποικιακού πολέμου / The Indian Rebellion of 1857 and 19th-Century British Literature: The Representation of a Colonial War
ANNA-MARIA ΧΑΤΖΟΓΛΟΥ / ANNA-MARIA HATZOGLOU
-
- 34** Η εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου στην ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας / Greek National Independence Day on March 25th in the historical culture of Greek communities in the late Ottoman Empire. ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΛΒΑΝΟΥ / EMILIA SALVANOU
-
- 48** Από το ηρώο στο διάγραμμα: Οι καλές και οι εφαρμοσμένες τέχνες στην υπηρεσία του έθνους / From the Monument to the Panorama: The Fine and Applied Arts in the Service of the Nation
ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΡΚΑΚΗ / KRISTALLIA MARKAKI
-
- 57** Πώς εξελίχθηκε η διδασκαλία του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 στο μάθημα της στρατιωτικής ιστορίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων / How the teaching of the Greco-Turkish War of 1897 evolved in the military history course at the Hellenic Military Academy
ΔΟΞΑΚΗΣ ΚΟΜΗΤΗΣ / DOXAKIS KOMITIS
-
- 68** Όμως ο πόλεμος δεν τέλειωσε ακόμα... Μια επιτελεστική προσπάθεια «διαχείρισης» του τραύματος του ελληνικού εμφυλίου στην τοπική κοινότητα των Γιαννιτσών / But the war is not over yet... An effort to “manage” the trauma of the Greek Civil War within the local community of Giannitsa
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΤΖΗΛΙΑΔΟΥ / ANASTASIA CHATZILIADOU
-
- 76** Ο πόλεμος στη μνήμη των ηλικιωμένων: τραύμα, ανθεκτικότητα και αφήγηση
War in the Memories of the Elderly: Trauma, Resilience, and Narrative
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ / ATHANASIA STAVRIDOU
-
- 86** Το Europa Universalis IV ως γεωπολιτική αναπαράσταση της πρώιμης σύγχρονης περιόδου και ως εργαλείο μάθησης: Μια έρευνα περίπτωσης / Europa Universalis IV as a geopolitical representation of the early modern period and as a learning tool: a case study
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΤΑΜΠΟΥΡΑΤΖΗΣ / ADAMANTIOS TAMBOURATZIS

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο πόλεμος είναι ο πατέρας όλων των πραγμάτων και όλα τα πράγματα εξουσιάζει· άλλους τους ανέδειξε σε θεούς και σε άλλους έδειξε τα ανθρώπινα μέτρα τους, άλλους τους κάνει δούλους κι άλλους ελεύθερους.

Ηράκλειτος

Ο Ηράκλειτος δεν μίλαγε μόνο για τους πολέμους της αρχαιότητας όταν ονόμαζε τον πόλεμο πατέρα όλων. Το λεξιλόγιο της ιστορίας έχει υφανθεί με την έννοια του πολέμου, έτσι που ιστορικές περιοδοί δεν είναι παρά χρονικές ενότητες πριν, μετά και κατά τη διάρκεια των πολέμων. Αυτή τη στιγμή ανοιχτά πολεμικά μέτωπα, για μια ακόμα φορά, θέτουν σε αμφισβήτηση την ιδέα της ειρήνης, ακόμα και για τα έθνη που επίσημα δεν βρίσκονται σε πόλεμο, εφόσον κάποιοι πόλεμοι σήμερα διεξάγονται δι' αντιπροσώπων, σε κοντινές και μακρινές περιοχές από εκείνες που θεωρητικά έχουν ειρήνη.

Κατά πόσο η έρευνα των νέων ιστορικών συμπεριλαμβάνει τις εκφάνσεις του πολέμου; Εξακολουθεί η έννοια του πολέμου να βρίσκεται στο επίκεντρο των ακαδημαϊκών αναζητήσεων; Υπάρχουν κοινά στοιχεία και πρακτικές των πολέμων στη διάρκεια της ιστορίας; Οι συνέπειες των πολέμων, πέρα από την αιματοχυσία στα μέτωπα ή στα μετόπισθεν, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Οι πολιτισμικοί πόλεμοι συχνά, ως απόρροια ή αφορμή πραγματικών πολέμων, επίσης καθορίζουν τον ιστορικό χρόνο.

Τον Μάιο του 2025 καλέσαμε μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες και νέους ερευνητές από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό να μας μιλήσουν για τις εργασίες τους που διασταυρώνονται με τον πόλεμο, τις συνέπειες και τη μνήμη του, στα πεδία της μάχης, στα ημερολόγια των στρατιωτών, στην τέχνη, στη μνήμη των ανθρώπων. Η ανταπόκριση ήταν εντυπωσιακή, με αποτέλεσμα να διοργανώσουμε ένα συνέδριο με 67 ανακοινώσεις, που κάλυπταν προσδοκώμενες και απροσδόκητες εκδοχές του πολέμου. Οι τόμοι 4 και 5 του περιοδικού του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Έρεισμα για την Ιστορία περιλαμβάνουν τις επεξεργασμένες εκδοχές κάποιων από τις εισηγήσεις των νέων αυτών ερευνητών.

Στο τεύχος 4 περιλαμβάνονται εκείνες οι ανακοινώσεις που αφορούν τη συγχρονία του πολέμου, στις μάχες, στην αναψυχή των στρατιωτών, στα ημερολόγια που κατέγραφαν τα συναισθήματά τους, την επίδραση της εκκλησίας στη διάρκεια του πολέμου, ακόμα και την επιστράτευση του αθλητισμού στην διεξαγωγή του πολέμου. Επίσης συμπεριλαμβάνονται θέματα όπως η σχέση της μαφίας με τον πόλεμο, και η εργασία σε στρατιωτικό εργοστάσιο. Στο τεύχος 5 περιλαμβάνονται τα άρθρα που ασχολούνται με τις αναπαραστάσεις του πολέμου σε ένα μεγάλο φάσμα, όπως: ο πόλεμος στη λογοτεχνία, στην ιστορική κουλτούρα των εθνικών επετείων, στη μνήμη των ηλικιωμένων στο γηροκομείο, στη διδασκαλία στις στρατιωτικές σχολές, στα ηλεκτρονικά αλλά και στα υλικά παιχνίδια, ο πόλεμος στα λαϊκά παραμύθια και στο θέατρο.

Σε μια περίοδο που ο πόλεμος κατακλύζει ξανά τις ζωές μας, η έρευνα για την ιστορική διάσταση του πολέμου αποκτά όλο και περισσότερη σημασία. Οι ερευνήτριες και οι ερευνητές των δύο αυτών τευχών συμβάλλουν στον αναστοχασμό του πολέμου και στην ανάλυση των επιπτώσεων στη ζωή των ανθρώπων του παρελθόντος και του σήμερα.

Αθηνά Συριάτου

Διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

WAR IN HISTORY

War is the father of all things, and it rules over all things: it has elevated some to the status of gods, shown others their human limitations, made some slaves, and set others free.

Heraclitus

Heraclitus was not speaking only of the wars of antiquity when he called war the father of all things. The vocabulary of history has been woven with the concept of war, so that historical periods are nothing more than temporal units before, after, and during wars. At this moment, open battlefronts are once again calling into question the very idea of peace, even for nations that are not officially at war, since some wars today are waged through proxies in regions near and far from those that are theoretically at peace.

To what extent does the research of new historians include the manifestations of war? Does the concept of war remain at the center of academic inquiry? Are there common elements and practices of wars throughout history? The consequences of wars, beyond the bloodshed on the front lines or in the rear, largely determine the organization of social life. Cultural wars, often as a consequence or catalyst of actual wars, also shape historical time.

In May 2025, we invited graduate students, doctoral candidates, and young researchers from all over Greece and abroad to speak to us about their work intersecting with war, its consequences, and memory on the battlefields, in soldiers' diaries, in art, and in people's memories. The response was so overwhelming that we organized a conference featuring 67 presentations, covering both anticipated and unexpected aspects of the war. Volumes 4 and 5 of the Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History, Ereisma for History, consist of the edited versions of some of the papers by young researchers.

Issue 4 includes those papers concerning the timing of the war in the battles, soldiers' leisure time, the diaries in which soldiers recorded their feelings, the influence of the church during the war, and even the mobilization of sports in the conduct of the war. Also included are topics such as the mafia's connection to the war and work in a military factory. Volume 5 includes articles dealing with representations of the war across a wide spectrum, such as: war in literature, in the historical culture of national anniversaries, in the memories of the elderly in nursing homes, in teaching at military academies, in electronic and physical games, and war in folk tales and theater.

At a time when war is once again overwhelming our lives, research into the historical dimension of war is becoming increasingly important. The researchers in these two issues contribute to the reflection on war and the analysis of its consequences.

Athena Syriatou

Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Οι αναπαραστάσεις του πολέμου στα λαϊκά παραμύθια: συμβολισμοί, μοτίβα, μνήμη και μυθοπλασία στον παγκόσμιο προφορικό λόγο

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Α. ΦΛΩΡΑΚΗ

Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη¹ εξετάζει τις αναπαραστάσεις του πολέμου στα λαϊκά παραμύθια και τις συναφείς προφορικές παραδόσεις, εστιάζοντας στους συμβολισμούς, τα αφηγηματικά μοτίβα και τον ρόλο της συλλογικής μνήμης. Αναλύεται ο πόλεμος ως δομικό και σημασιολογικό στοιχείο της αφήγησης, που συνδέεται με τη δοκιμασία του ήρωα και την αποκατάσταση της ηθικής τάξης. Η μελέτη αξιοποιεί παραδείγματα από την ελληνική παράδοση και από διεθνείς αφηγήσεις, αναδεικνύοντας την οικουμενικότητα του πολεμικού μοτίβου. Παράλληλα, διερευνώνται οι κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις του πολέμου, όπως η διάκριση δίκαιου και άδικου πολέμου, η κοινωνική κινητικότητα, η έμφυλη διάσταση και η λειτουργία της αφήγησης ως φορέα μνήμης και τραύματος. Τέλος, εξετάζεται η μεταμόρφωση της πολεμικής αφήγησης στη νεότερη εποχή, όπου η έμφαση μετατοπίζεται από την εξύμνηση της βίας προς την ειρήνη και τη συμφιλίωση. Συνολικά, το παραμύθι αναδεικνύεται ως πεδίο συμβολικής επεξεργασίας της πολεμικής εμπειρίας και ως μηχανισμός πολιτισμικής κατανόησης.

Abstract

This study explores representations of war in folk tales and related oral traditions, focusing on symbolism, narrative motifs, and the role of cultural memory. War is examined as both a structural and semantic element of narrative, closely linked to the hero's trial and the restoration of moral order. The analysis incorporates examples from Greek tradition alongside international narratives, highlighting the universality of war-related motifs. The study further investigates the social and ideological dimensions of war, including the distinction between just and unjust conflict, social mobility, gender roles, and the function of storytelling as a medium of memory and trauma. Finally, it traces the transformation of war narratives in the modern era, where emphasis shifts from the glorification of violence to themes of reconciliation and peace. Overall, the folk tale emerges as a symbolic framework for processing war experience and as a mechanism of cultural reflection.

1. Το παρόν άρθρο βασίζεται στην ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στην 4η Ημερίδα Μεταπτυχιακών, Υποψηφίων Διδασκόντων και Νέων Ερευνητών Πατήρ πάντων: Ο πόλεμος και οι κοινωνικές ιστορίες του, του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας (ΔΠΘ), στις 31 Μαΐου 2025, με τίτλο: «Η αναπαράσταση του πολέμου στα λαϊκά παραμύθια και τον παραδοσιακό πολιτισμό».

Η πολεμική εμπειρία έχει χαράξει ανεξίτηλα την ιστορία της ανθρωπότητας, διαμορφώνοντας έθνη, πολιτισμούς και συλλογικές ταυτότητες. Ο πόλεμος δεν είναι μόνο ένα στρατιωτικό γεγονός· είναι ταυτόχρονα μια βαθιά κοινωνική εμπειρία, που αγγίζει τον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες θυμούνται, αφηγούνται και κατανοούν τον κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό, οι λαϊκές αφηγήσεις και ειδικότερα τα παραμύθια συνιστούν πολύτιμες πηγές για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι μετασχημάτισαν την εμπειρία της βίας σε λόγο και εικόνα. Το παραμύθι δεν αποτελεί απλή καταγραφή πολεμικών γεγονότων· λειτουργεί ως συμβολικός μηχανισμός, μέσα από τον οποίο ο πόλεμος μετατρέπεται σε μυθική δοκιμασία, σε ηθικό ζήτημα και σε αλληγορία της κοινωνικής και κοσμικής τάξης.²

Η διερεύνηση του πολέμου στα παραμύθια δεν μπορεί να περιοριστεί στη στρατιωτική διάσταση της σύγκρουσης. Ενώ τα ιστορικά χρονικά καταγράφουν αιτίες, τακτικές και αποτελέσματα, τα παραμύθια προβάλλουν τον πόλεμο ως πεδίο δοκιμασίας, όπου το ατομικό και το συλλογικό συνδέονται. Ο ήρωας που αναμετρείται με έναν δράκοντα ή έναν τύραννο δεν είναι μόνο μαχητής· είναι εκπρόσωπος της κοινότητας και φορέας μιας ευρύτερης ηθικής τάξης. Ο πόλεμος δεν είναι απλώς μια μάχη ανάμεσα σε στρατούς αλλά μια αλληγορία της πάλης ανάμεσα στο δίκαιο και το άδικο, στην ελευθερία και την τυραννία, στο φως και το σκοτάδι. Σε πολλές παραλλαγές του τύπου ATU 551,³ τρεις αδελφοί ξεκινούν να βρουν το νερό της ζωής που θα θεραπεύσει τον πατέρα τους. Ο μικρότερος, με θάρρος και ανιδιοτέλεια, καταφέρνει να φέρει το νερό, αλλά οι μεγαλύτεροι επιχειρούν να του κλέψουν τη δόξα. Η σύγκρουση εδώ δεν είναι μάχη κατακτητική αλλά αγώνας για τη ζωή, και το παραμύθι θέτει στο κέντρο του την ηθική διάκριση ανάμεσα στο δίκαιο και το άδικο.⁴

Η συγκριτική λαογραφία έχει δείξει ότι η πολεμική αναμέτρηση στο παραμύθι παίρνει πολλαπλές μορφές. Μπορεί να εκφράζεται μέσα από την κλασική μονομαχία με τον δράκοντα,⁵ να προσωποποιείται σε μια μάγισσα ή δαιμονική μορφή που προκαλεί συμφορές στην κοινότητα, να συμπυκνώνεται σε έναν πόλεμο ανάμεσα σε βασιλεία, όπου ο ήρωας ηγείται του στρατού ή, ακόμα, να εκφράζεται υπαινικτικά, ως μνήμη κατακτητών και εχθρών που καταπιέζουν τους λαούς.⁶ Το παραμύθι, μέσα από την υπερβολή και τη μεταφορά, μετατρέπει την πραγματικότητα της μάχης σε συμβολικό χώρο, στον οποίο η νίκη δεν είναι μόνο στρατιωτική αλλά κυρίως ηθική.

Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο

Η θεωρητική προσέγγιση του πολεμικού μοτίβου στα παραμύθια χρειάζεται να λάβει υπόψη της τρεις διαστάσεις: την ταξινόμηση και την ανάλυση των μοτίβων, τη δομική μορφολογία και το κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο. Η ταξινομητική παράδοση του Aarne-Thompson-Uther προσφέρει πολύτιμα εργαλεία για να κατανοηθεί η διάδοση τύπων όπως ο Δρακοντοκτόνος ή ο Ήρωας που πολεμά υπερφυσικά όντα.⁷ Το Motif-Index του Stith Thompson επιτρέπει να εντοπίσουμε συγκεκριμένα μοτίβα, όπως το μαγικό όπλο, τον υπερφυσικό βοηθό ή την επι-

2. Vladimir Propp, *Morphology of the Folktale*, μτφρ. Laurence Scott (Όστιν: University of Texas Press, 1968)· Stith Thompson, *The Folktale* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1977).

3. Το σύστημα ταξινόμησης Aarne-Thompson-Uther (ATU) αποτελεί τον διεθνή τυπολογικό κατάλογο των λαϊκών παραμυθίων και επιτρέπει την αναγνώριση κοινών αφηγηματικών τύπων στις παγκόσμιες προφορικές παραδόσεις.

4. P. Delarue - M. L. Ténèze, *Le conte populaire français: catalogue raisonné* (Παρίσι: Maisonneuve et Larose, 1964).

5. ATU 300 «The Dragon Slayer».

6. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 τόμ. (Ελσίνκι: Suomalainen Tiedekatemia, 2004), 300-302· William Hansen, *Ariadne's Thread: A Guide to International Tales Found in Classical Literature* (Ιθακα: Cornell University Press, 2002), 105-107, 249-252.

7. Uther, *The Types of International Folktales*, 1-17.

στροφή των νεκρών.⁸ Η μορφολογική ανάλυση του Propp μας δίνει τη δυνατότητα να δούμε τον πόλεμο ως μέρος μιας ακολουθίας λειτουργιών: ο ήρωας καλείται να αποκαταστήσει μια βλάβη, αποκτά μαγικά μέσα, δίνει μάχη και αποκαθιστά την τάξη.⁹ Τέλος, η κοινωνικοϊστορική οπτική επισημαίνει ότι τα παραμύθια δεν είναι απλώς αφηγήσεις αλλά ενσωματώνουν την εμπειρία και τις αξίες των κοινωνιών που τα παρήγαγαν.¹⁰

Το θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη του πολέμου στα παραμύθια είναι ένα πολυεπίπεδο φαινόμενο. Στο επίπεδο της δομής, η πολεμική αναμέτρηση συνιστά κεντρική λειτουργία που οδηγεί στην αποκατάσταση της τάξης. Στο επίπεδο της ανάλυσης των μοτίβων, η πολεμική εμπειρία αποτυπώνεται σε συγκεκριμένα επαναλαμβανόμενα σχήματα, όπως η μονομαχία με το τέρας, το μαγικό όπλο, η επιστροφή των νεκρών, η γυναικεία μεταμφίεση, ο μαγικός βοηθός. Στο ινδικό *Kathasaritsagara* βρίσκουμε την ιστορία ενός νέου που σώζει ένα φίδι, έναν αετό και ένα λιοντάρι. Όταν αργότερα καλείται να αντιμετωπίσει τον στρατό ενός κατακτητή, τα ζώα τον βοηθούν να κερδίσει τη μάχη. Η αφήγηση υποδηλώνει ότι η νίκη στον πόλεμο δεν επιτυγχάνεται αποκλειστικά με όπλα, αλλά και με τη δύναμη των συμμαχιών και της αλληλεγγύης.¹¹ Το μοτίβο των ευγνωμόνων ζώων¹² που επιστρέφουν για να βοηθήσουν είναι κοινός τόπος στην παράδοση όλων των χωρών. Στο κοινωνικό επίπεδο, τα παραμύθια ενσωματώνουν τις μνήμες πολέμου των κοινοτήτων, άλλοτε εξυμνώντας τον ηρωισμό, άλλοτε καταγγέλλοντας την αδικία, πάντοτε όμως καταγράφοντας την εμπειρία της βίας.

Η εξέταση συγκεκριμένων παραδειγμάτων από την ελληνική και τη διεθνή παράδοση φωτίζει με μεγαλύτερη καθαρότητα τον τρόπο με τον οποίο ο πόλεμος μετατρέπεται σε αφηγηματικό μοτίβο. Τα παραμύθια και οι παραδόσεις, αν και προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ομοιότητες στη συμβολική επεξεργασία της πολεμικής εμπειρίας. Ο ήρωας αναμετρείται με υπερφυσικούς αντιπάλους, εχθρικούς στρατούς ή κατακτητές, αλλά πάντα το ζητούμενο είναι η αποκατάσταση της δικαιοσύνης και η προστασία της κοινότητας.

Ο πόλεμος στα ελληνικά παραμύθια και την ελληνική παράδοση

Στην ελληνική λαογραφία, οι συλλογές του Νικολάου Πολίτη και του Γεωργίου Μέγα αποτελούν το θεμέλιο για τη μελέτη πολεμικών παραμυθιών. Οι παραδόσεις που κατέγραψαν περιλαμβάνουν συχνά αφηγήσεις με εχθρούς που ονομάζονται «Τούρκοι» ή «Αράπηδες», όπου η πολεμική αναμέτρηση κωδικοποιεί την εμπειρία της τουρκοκρατίας ή των πειρατικών επιδρομών.¹³ Εδώ, η βία του παρελθόντος μετατρέπεται σε μυθικό αφήγημα, όπου ο ήρωας νικά τον εισβολέα και αποκαθιστά την τιμή της κοινότητας. Στις Κυκλάδες συναντούμε παραμύθια όπου η στρίγγλα ή ο ξένος κατακτητής λειτουργούν ως μορφές εχθρού, ενώ ο πολεμιστής-ήρωας ενσαρκώνει τη συλλογική ανάγκη για άμυνα και αντίσταση.¹⁴

8. Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, 6 τόμ. (Μπλούμινγκτον: Indiana University Press, 1955-1958), 400-405, 416-417, 227-229.

9. Propp, *Morphology*, 34-43.

10. Marina Warner, *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and Their Tellers* (Λονδίνο: Vintage, 1995), 1-17· Jack Zipes, *The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre* (Πρίνστον: Princeton University Press, 2015), 2-4, 50-52, 88-91.

11. Somadeva, *The Ocean of Story (Katha Sarit Sagara)*, N. M. Penzer επιμ. (Λονδίνο, 1924), 87-104.

12. ATU 554 (The Grateful Animals).

13. Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* (Αθήνα: Εστία, 1904), παραδόσεις αρ. 70-86 και 133-146· Γεώργιος Α. Μέγας, *Ελληνικά παραμύθια* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977), 145-152, 173-190.

14. Αλέκος Ε. Φλωράκης, «Τοπωνύμια και παραδόσεις για εχθρικές επιδρομές στην Τήνο», Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέρρης (επιμ.), *Πλάτανος ευσκόφυλλος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, 2018), 707-734, 711.

1. Ο Διγενής Ακρίτας και η πολεμική εμπειρία των συνόρων

Το έπος του Διγενή Ακρίτα αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της βυζαντινής ακριτικής παράδοσης και, ταυτόχρονα, μια από τις πιο εμβληματικές αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό χώρο. Ο Διγενής, γιος Άραβα εμίρη και Ρωμιάς, ενσαρκώνει την υβριδική ταυτότητα του πολεμιστή των συνόρων. Οι μάχες του εναντίον ληστών, αλλοεθνών επιδρομέων αλλά και υπερφυσικών όντων, όπως ο δράκοντας ή το φίδι, δείχνουν πώς το παραμύθι και το έπος συνδέονται και ο πόλεμος δεν είναι μόνο στρατιωτική πραγματικότητα αλλά και μυθική δοκιμασία.¹⁵

Η αναμέτρηση με τον δράκοντα, που ανήκει στον διεθνή τύπο ATU 300 (The Dragon Slayer), φέρνει τον Διγενή σε άμεση συνάφεια με την παγκόσμια παραμυθιακή παράδοση. Η μονομαχία δεν είναι μόνο απόδειξη της ανδρείας του αλλά και μέσο προστασίας της κοινότητας από μια υπαρξιακή απειλή. Ο δράκοντας δεν είναι απλώς τέρας, ενσαρκώνει την ίδια την απειλή της ξένης εισβολής και της αταξίας. Έτσι, ο Διγενής αναδεικνύεται σε συλλογικό ήρωα που εκφράζει την ταυτότητα και την αντοχή των συνοριακών πληθυσμών.

2. Ο Νεκρός Αδελφός και η μνήμη του πολέμου

Η παραλογή του Νεκρού Αδελφού προσφέρει ένα διαφορετικό παράδειγμα, όπου ο πόλεμος δεν εμφανίζεται, άμεσα αλλά υποφώσκει ως τραύμα. Στις διάφορες παραλλαγές, ο θάνατος του αδελφού συχνά συνδέεται με πολεμικές συγκρούσεις ή εχθρικές επιδρομές.¹⁶ Η υπερφυσική επιστροφή του νεκρού για να εκπληρώσει τον όρκο του προς την αδελφή του δεν είναι μόνο ένα θαυμαστό μοτίβο, είναι αλληγορία της μνήμης που αφήνει πίσω του ο πόλεμος. Ο νεκρός πολεμιστής συνεχίζει να βαραίνει τη συλλογική συνείδηση και να υπενθυμίζει την ανεκπλήρωτη υπόσχεση της προστασίας.

Ο Roderick Beaton έχει δείξει¹⁷ πώς το τραγούδι λειτουργεί ως συμπύκνωση του πόνου της απώλειας. Η πολιτισμική αντοχή του κειμένου αποδεικνύεται και στη νεότερη εποχή, όταν ο Μίκης Θεοδωράκης μελοποίησε τη «Μπαλάντα του Νεκρού Αδελφού», αναδεικνύοντας τον συμβολισμό του στον εμφύλιο πόλεμο. Έτσι, η παραλογή μετατράπηκε σε ζωντανό μνημείο των πολεμικών τραυμάτων του ελληνισμού.

3. Παραδόσεις με Σαρακηνούς και πειρατές

Πέρα από τα ακριτικά και τις παραλογές, ο ελληνικός χώρος προσφέρει και άλλα παραδείγματα πολεμικών μοτίβων. Στις Κυκλάδες και στην Κρήτη, παραμύθια μιλούν για μάχες με «Αράπηδες» ή «Σαρακηνούς», «Σαρακίνηδες», όπου ο ήρωας νικά τον ξένο εισβολέα και αποκαθιστά την τιμή της κοινότητας.¹⁸ Η πολεμική εμπειρία της τουρκοκρατίας και των πειρατικών επιδρομών αποτυπώνεται εδώ σε αφηγηματικά σχήματα. Στην Τήνο και την Άνδρο, ο ήρωας πολεμιστής αντιμετωπίζει στρίγγλες και μάγισσες που απειλούν το χωριό· η μάχη αυτή συνδέει τον στρατιωτικό ρόλο με την υπερφυσική προστασία. Όπως έχει δείξει ο Αλέκος Φλωράκης, τοπωνύμια του νησιού της Τήνου λειτουργούν ως φορείς ιστορικής μνήμης: ονομασίες όπως το Σαρακήνικο, ο Μαυρόπυργος ή το Κλεφτολάγκονο παραπέμπουν άμεσα σε

15. Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη, «Η διαχρονική μεταφρασσιμότητα του Διγενή Ακρίτα στα βιβλία γνώσεων για παιδιά», *ΚΑΦΕΔΡΑ (Kathedra)*, 18/1 (2024), 81-100, doi.org/10.52607/26587157_2024_18_81.

16. Νικόλαος Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (Αθήνα: Βαγιονάκης, 1969), 140-142· Γεώργιος Σπυριδάκης, Δημήτριος Πετρόπουλος, Γεώργιος Μέγας (επιμ.), *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (Εκλογή)*, τ. Α' (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1962), 309-319.

17. Roderick Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2004), 33-36.

18. Στέφανος Ξανθουδίδης, *Κρητικά παραμύθια* (Αθήνα: Εταιρεία Κρητικών Μελετών, 1938)· Φλωράκης, «Τοπωνύμια και παραδόσεις», 709-710.

αφηγήσεις για πειρατικές επιδρομές, συγκρούσεις και κρυψώνες των κατοίκων.¹⁹ Η επιβίωση αυτών των ονομασιών δεν καταγράφει μόνο την ιστορική πραγματικότητα των κινδύνων που αντιμετώπισαν οι νησιώτες, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η συλλογική εμπειρία της απειλής μεταπλάστηκε σε λαϊκή μνήμη και παράδοση. Δείχνουν πώς η εμπειρία του πολέμου και της εισβολής συνδυάζει, αφηγηματικά, το ιστορικό με το μυθικό. Ο ήρωας δεν είναι μόνο φανταστικός, είναι αντανάκλαση της συλλογικής ανάγκης για άμυνα και σωτηρία.

4. Γυναικεία παρουσία στον πόλεμο: από τη δημοτική ποίηση στα παραμύθια

Η γυναικεία παρουσία στον πόλεμο, όπως παρουσιάζεται στα δημοτικά τραγούδια και τα λαϊκά παραμύθια, αποκαλύπτει μια διττή εικόνα: τη γυναίκα ως θύμα αιχμαλωσίας και βίας, αλλά και τη γυναίκα ως ενεργή πολεμίστρια και ηρωίδα. Η έμφυλη διάσταση του πολέμου δεν περιορίζεται στη στερεοτυπική διαίρεση των ρόλων, άνδρας-πολεμιστής / γυναίκα-παθητικός αποδέκτης της μοίρας, αλλά εμπλουτίζεται από αφηγήσεις όπου οι γυναίκες ανατρέπουν τα όρια του φύλου και ενσαρκώνουν το ιδεώδες της ανδρείας.²⁰

Το τραγούδι της Δέσπως (1803) αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα γυναικείας αυτοθυσίας. Η Δέσπω, πολιορκημένη από τους Τουρκαλβανούς, αρνείται να παραδοθεί και επιλέγει τον θάνατο παρά την ατίμωση:

*Η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια,
Αρβανιτιά την πλάκωσε στου Δημουλά τον πύργο.
«Γιώργαινα, ρίξε τ' άρματα, δεν είν' εδώ το Σούλι,
Εδώ είσαι σκλάβα του πασά, σκλάβα των Αρβανίτων».
«Το Σούλι κι αν προσκύνησε, κι αν τούρκεψεν η Κιάφα,
Η Δέσπω αφέντες Λιάπηδες δεν έκαμε, δεν κάμνει».²¹*

Η πράξη αυτή δεν είναι μόνο στρατιωτική, αλλά πρωτίστως ηθική και συμβολική. Η Δέσπω ενσαρκώνει την ανυποχώρητη στάση απέναντι στην καταπίεση και μετατρέπεται σε αρχέτυπο γυναικείας γενναιότητας.²²

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το τραγούδι «Η κόρη με τους κλέφτες». Εδώ μια νεαρή γυναίκα μεταμφιέζεται σε άντρα και εντάσσεται στον κόσμο των κλεφτών, ζώντας για χρόνια ανάμεσά τους χωρίς να προδοθεί η ταυτότητά της:

*Ποιος είδε ήλιο το βραδύ κι άστρη το μεσημέρι;
Ποιος είδε κόρ' ανύπαντρη να πάνη με τους κλέφτες;
Δώδεκα χρόνους έκανε αρματολός και κλέφτης,
κανέννας δεν τη γνώριζε, κανέννας δεν την ξέρει».²³*

Το μοτίβο της μεταμφίεσης αναδεικνύει τις κοινωνικές απαγορεύσεις που απέκλειαν τις γυναίκες από την πολεμική δράση. Ταυτόχρονα, όμως, εξυμνεί την επινοητικότητα και την αντοχή τους, που τους επιτρέπει να υπερβούν τους περιορισμούς του φύλου.²⁴

Παράλληλα με τις ηρωικές μορφές, πλήθος τραγουδιών αναδεικνύουν τις γυναίκες ως θύματα αιχμαλωσίας, βίας και δουλείας: «Σκλάβες Τουρκών μη ζήσωμεν, παιδιά μ', μαζί μου ελάτε!»,²⁵ τονίζοντας τη φρίκη της υποδούλωσης. Το εκκρεμές ανάμεσα στη γυναίκα-θύμα και τη γυ-

19. Φλωράκης, «Τοπωνύμια και παραδόσεις», 709-711.

20. M. Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece* (Όστιν: University of Texas Press, 1982), 103-107.

21. Σπυριδάκης, Πετρόπουλος, Μέγας (επιμ.), *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, 152.

22. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ηρωικά πρότυπα στη νεοελληνική δημοτική ποίηση», *Δωδώνη* 24 (1995), 45-68.

23. Σπυριδάκης, Πετρόπουλος, Μέγας (επιμ.), *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, 266.

24. Warner, *From the Beast to the Blonde*, 263-267.

25. Σπυριδάκης, Πετρόπουλος, Μέγας (επιμ.), *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, 153.

ναίκα-ηρωίδα αποκαλύπτει την πολυφωνία της λαϊκής παράδοσης: άλλοτε η γυναίκα είναι το λάφυρο του πολέμου και άλλοτε το κεντρικό πρόσωπο της αντίστασης.²⁶

Το ίδιο μοτίβο συναντάμε και σε παραμύθια, ηρωίδες μεταμφιέζονται σε άντρες για να πολεμήσουν στη θέση του πατέρα ή του αδελφού τους, πολλές φορές σώζοντας ολόκληρη την κοινότητα. Στο παραμύθι «Η κόρη που πήγε στον πόλεμο»²⁷ η κόρη αναλαμβάνει ανδρικό ρόλο, κερδίζει τη μάχη και αποκαλύπτει την ταυτότητά της μόνο στο τέλος.

Η έμφυλη διάσταση του πολέμου στα δημοτικά τραγούδια και τα παραμύθια δεν είναι απλώς λογοτεχνικό σχήμα. Αντανακλά ιστορικές εμπειρίες, καθώς οι γυναίκες, σε πολιορκίες και επιδρομές, όντως καλούνταν να υπερασπιστούν τον οίκο και την κοινότητα. Η λαϊκή παράδοση, εξυψώνοντας τις πράξεις αυτές, τις μετέτρεψε σε μνημεία ηθικής αντοχής και κοινωνικής αρετής. Η συνάντηση των ελληνικών παραδειγμάτων με διεθνείς αφηγήσεις δείχνει ότι ο μύθος της γυναίκας-πολεμιστριάς είναι οικουμενικός, αλλά αποκτά σε κάθε κοινωνία τα δικά του πολιτισμικά χαρακτηριστικά.²⁸

Ο πόλεμος στις διεθνείς παραλλαγές

Η διεθνής παράδοση παρουσιάζει αντίστοιχες αναπαραστάσεις. Στη σκανδιναβική μυθολογία, οι μάχες των θεών Θωρ και Όντιν αποτυπώνουν την ιδέα ότι ο πόλεμος είναι κοσμικό φαινόμενο, μέρος της αιώνιας πάλης ανάμεσα στην τάξη και το χάος. Στη ρωσική παράδοση, ο Ιβάν Τσαρέβιτς αναμετρείται με τρικέφαλους δράκοντες, ενώ ο στρατιώτης-ήρωας αντιμετωπίζει δαίμονες και βρικόλακες, μετατρέποντας την πολεμική του εμπειρία σε αφήγηση υπερφυσικής μάχης.²⁹ Στον αρθουριανό κύκλο, το ξίφος Excalibur αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα όπου το πολεμικό όπλο μετατρέπεται σε σύμβολο νομιμοποίησης της βασιλικής εξουσίας.

1. Η μπαλάντα της Μουλάν

Στην Κίνα, η μπαλάντα της Μουλάν, που χρονολογείται στον 5ο- 6ο αιώνα μ.Χ., αναδεικνύει τη δυνατότητα μιας γυναίκας να αναλάβει πολεμικό ρόλο, δείχνοντας ότι ο ηρωισμός δεν είναι φύσει ανδρικός αλλά κοινωνικά προσδιορισμένος.³⁰ Αφηγείται την ιστορία μιας κόρης που μεταμφιέζεται σε άνδρα για να πάρει τη θέση του πατέρα της στον στρατό. Η Μουλάν υπηρετεί με ανδρεία, σώζει την πατρίδα της και επιστρέφει ανώνυμη στο σπίτι της. Η γυναικεία παρουσία στον πόλεμο μπορεί να κρυφτεί κάτω από μεταμφίεση, αλλά το παραμύθι αναγνωρίζει την ισχύ και την αρετή της γυναίκας. Η Μουλάν είναι εμβληματική διότι συνδυάζει δύο αρετές: αφενός, τη στρατιωτική θυσία και, αφετέρου, την οικογενειακή αφοσίωση. Πολεμά όχι για δόξα αλλά για να προστατεύσει τον πατέρα της και να εκπληρώσει το χρέος της προς την κοινότητα. Έτσι, η ιστορία της λειτουργεί ως παράδειγμα δίκαιου πολέμου, όπου η μάχη είναι αναγκαία και τιμητική.

2. Οι Χίλιες και Μία Νύχτες: η αφήγηση ως όπλο

Στις *Χίλιες και Μία Νύχτες*, ο πόλεμος και η τυραννική βία μετατρέπονται σε αφήγηση: η Σεχραζάντ καταφέρνει με τον τρόπο της να αναστείλει τον κύκλο της βίας.³¹ Στη συλλογή αυτή, ο βασιλιάς Σαχριγιάρ σκοτώνει τις γυναίκες του μετά τον γάμο τους, εκφράζοντας την

26. Δ. Σπυράκος, «Η γυναικεία μορφή στα κλέφτικα τραγούδια», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 45 (2001), 201-218.

27. Στον διεθνή κατάλογο ATU κατατάσσεται στον ATU 514: The Shift of Sex (Η αλλαγή φύλου/μεταμφίεση σε άνδρα).

28. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 98-103.

29. Aleksandr Afanas'ev, *Russian Fairy Tales*, μτφρ. Norbert Guterman (Νέα Υόρκη: Pantheon, 1975), 273-276, 260-269.

30. «The Ballad of Mulan», Victor H. Mair (επιμ.), *The Columbia Anthology of traditional Chinese Literature* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1994), 474-476.

31. *The Arabian Nights: Tales from a Thousand and One Nights*, μτφρ. Husain Haddawy (Νέα Υόρκη: W. W. Norton, 1990).

τυραννική του βία. Η Σεχραζάντ καταφέρνει να επιβιώσει αφηγούμενη ιστορίες κάθε νύχτα, αναβάλλοντας τον θάνατό της και σταδιακά μεταμορφώνοντας τον βασιλιά. Εδώ, ο πόλεμος και η βία δεν αντιμετωπίζονται με όπλα αλλά με αφήγηση. Η Σεχραζάντ κερδίζει τη μάχη χωρίς μάχη: η ιστορία γίνεται όπλο που αναστέλλει τη βία και εγκαθιστά μια νέα μορφή ειρήνης. Το παράδειγμα αυτό δείχνει ότι το παραμύθι μπορεί να λειτουργήσει ως εναλλακτική του πολέμου. Η αφήγηση αντικαθιστά την αιματοχυσία, και η ειρήνη προκύπτει από τη δύναμη του λόγου. Στο επίπεδο της συλλογικής μνήμης, η ιστορία θυμίζει ότι η βία μπορεί να ανασχεθεί μόνο όταν βρεθούν νέοι τρόποι συνύπαρξης.

3. Ο δρακοντοκτόνος ήρωας (ATU 300), οι διεθνείς παραλλαγές και η ελληνική παράδοση

Το μοτίβο του δρακοντοκτόνου είναι ίσως το πιο αναγνωρίσιμο πολεμικό σχήμα στην παγκόσμια παραμυθιακή παράδοση.³² Ο ήρωας αναμετρείται με έναν δράκοντα που απειλεί την κοινότητα, συνήθως με την απαίτηση θυσιών ή με την αιχμαλωσία μιας βασιλοπούλας. Στον θρύλο του Αγίου Γεωργίου,³³ η νίκη επί του δράκοντα δεν είναι μόνο σωτηρία της κοινότητας αλλά και θρίαμβος της χριστιανικής πίστης έναντι των δαιμονικών δυνάμεων.³⁴ Στις ρωσικές παραδόσεις, ο Ιβάν Τσαρέβιτς μάχεται με τρικέφαλους δράκοντες, και η μονομαχία αποκτά καθαρτήριο χαρακτήρα.³⁵ Η παρουσία του δράκοντα ως αντιπάλου έχει ερμηνευθεί ως μεταφορά για την απειλή του «άλλου», του ξένου εισβολέα, αλλά και για τις ίδιες τις δυνάμεις του χάους που απειλούν την κοινωνική συνοχή. Η μονομαχία του ήρωα με τον δράκοντα είναι ο κατεξοχήν «δίκαιος πόλεμος», μια αναμέτρηση που δικαιολογείται ηθικά και καταλήγει σε αποκατάσταση της δικαιοσύνης.

Η αφήγηση του δρακοντοκτόνου ήρωα ενσωματώνει ποικίλα πολεμικά στοιχεία, όπως όπλα, πανοπλίες και πολιορκίες, αλλά και τελετουργικά μοτίβα. Η προσφορά ανθρώπινων θυμάτων στον δράκοντα υποδηλώνει θυσία, ενώ η νίκη του ήρωα συμβολίζει τη μετάβαση από την αταξία στην κοσμική τάξη. Η σύγκρουση αυτή προσλαμβάνει συμβολικό χαρακτήρα, καθώς δεν αφορά έναν απλό αγώνα επιβίωσης, αλλά την αναμέτρηση με το απόλυτο κακό, μια αναμέτρηση που προβάλλει τον ήρωα ως σωτήρα της κοινότητας και ως αρχέτυπο πολεμιστή.³⁶

Στην ελληνική προφορική παράδοση παραλλαγές του τύπου αυτού έχουν καταγραφεί από τον Γ. Α. Μέγα και άλλους ερευνητές σε πολλές περιοχές της χώρας, όπως στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, την Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και τις Κυκλάδες.³⁷ Συχνά ο ήρωας εμφανίζεται ως φτωχός νέος ή βοσκός που αποκτά κοινωνική αναγνώριση χάρη στον άθλο του, δηλώνοντας έτσι τη δυνατότητα της κοινωνικής ανόδου μέσω της ανδρείας, στοιχείο που συνδέει τη δρακοντοκτονία με τις αφηγήσεις πολέμου και ηρωισμού. Η νίκη του έχει πάντοτε συλλογική διάσταση: ενώπιον του κινδύνου που απειλεί την κοινότητα, ο ήρωας προβάλλεται ως το πρόσωπο που αναλαμβάνει μόνο του το βάρος του πολέμου και σώζει τον κόσμο, θεμελιώνοντας έναν ηρωικό κώδικα που επανέρχεται συστηματικά στα λαϊκά παραμύθια.³⁸ Σε παραλλαγές του τύπου ATU 300 (The Dragon Slayer) από τη Λέσβο, ένας φτωχός βοσκός σώζει μια βασιλο-

32. ATU 300 (The Dragon Slayer).

33. Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης, «“Άγιε μου Γιώργη, αφέντη μου ομορφοκαβαλάρη”. Το τραγούδι της δρακοντοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *Αμάλθεια* 2/6 (Μάιος - Ιούνιος 1971), 129-135· Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Τα δημόδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *Λαογραφία* 4 (1913), 185-235· ο ίδιος, *Παραδόσεις*, τ. Β' (Αθήνα: Εστία, 1904), 971 κ.ε.· ο ίδιος, «Άγιος Γεώργιος», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Α'* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1920), 80-85.

34. Hansen, *Ariadne's Thread*, 41-45.

35. Afanas'ev, *Russian Fairy Tales* 255-260.

36. Max Lüthi, *The European Folktale: Form and Nature*, (Φιλαδέλφεια: Institute for the Study of Human Issues, 1982), 60-63.

37. Μέγας, *Ελληνικά παραμύθια*, τόμ. Β', αρ. 150-170, ιδίως οι παραλλαγές του δρακοντοκτόνου ήρωα.

38. Warner, *From the Beast to the Blonde*, 216-221.

πούλα από έναν δράκοντα που απαιτούσε ανθρώπινα θύματα.³⁹ Ο ήρωας εξοπλίζεται με σπαθί που βρίσκει σε σπήλαιο και, με τη βοήθεια ενός αετού, κατορθώνει να φτάσει στον δράκοντα και να τον νικήσει. Η νίκη του αποκαθιστά την τάξη στο βασίλειο, αλλά καθορίζει επίσης και την κοινωνική του θέση, καθώς ο λαός τον αναγνωρίζει ως τον νέο ηγεμόνα του τόπου.

4. Οι στρατιώτες της ρωσικής παράδοσης

Στις συλλογές του Afanas'ev συναντούμε πολλές αφηγήσεις με ήρωες στρατιώτες, συνήθως απόστρατους, που μετά τον πόλεμο αντιμετωπίζουν υπερφυσικά όντα: δαίμονες, μάγισσες, βρικόλακες. Εδώ, ο πόλεμος αποτελεί παρελθόν που διαμορφώνει την ταυτότητα του ήρωα. Η εμπειρία της μάχης του δίνει την ικανότητα να σταθεί απέναντι σε νέες, μυθικές απειλές. Ο στρατιώτης γίνεται συμβολική φιγούρα της κοινότητας, που παραμένει σε ετοιμότητα να την προστατεύσει ακόμη και σε καιρούς ειρήνης.⁴⁰ Η θεματολογία αυτή αποκαλύπτει πώς οι λαοί που έζησαν συνεχείς συγκρούσεις ενσωμάτωσαν την πολεμική εμπειρία στις αφηγήσεις τους. Οι στρατιώτες δεν είναι μόνο ιστορικά πρόσωπα, είναι μυθικές φιγούρες που διατηρούν τη μνήμη της βίας και τη μετατρέπουν σε αφήγημα θάρρους και αντίστασης.

5. Το Excalibur και η νομιμοποίηση της εξουσίας

Στον αρθουριανό κύκλο, το ξίφος Excalibur είναι το κατεξοχήν παράδειγμα μαγικού όπλου που νομιμοποιεί την εξουσία. Ο βασιλιάς Αρθούρος δεν είναι μόνο πολεμιστής, η κατοχή του Excalibur δείχνει ότι έχει θεϊκή αποστολή και δικαίωμα να κυβερνά. Το όπλο αυτό δεν είναι απλώς εργαλείο μάχης αλλά σύμβολο δικαιοσύνης και έννομης κυριαρχίας. Η αφήγηση δείχνει ότι ο πόλεμος στα παραμύθια συχνά συνδέεται με την πολιτική νομιμοποίηση. Ο ηγεμόνας που κατέχει το μαγικό όπλο δικαιούται να ηγείται, και η νίκη του στον πόλεμο δεν είναι μόνο στρατιωτική αλλά και ηθική.

Οι ήρωες των παραμυθιών

Ο πόλεμος στα παραμύθια συχνά λειτουργεί και ως μια τελετουργία μύησης. Ο ήρωας καλείται να εγκαταλείψει την ανωνυμία και την παιδικότητα, να περάσει μέσα από δοκιμασίες, και να επιστρέψει ως ώριμο και αναγνωρισμένο μέλος της κοινότητας. Η μάχη δεν είναι μόνο φυσική αναμέτρηση· είναι η «καμπή» που εγκαινιάζει τη μετάβαση σε έναν νέο κοινωνικό και ψυχικό ρόλο. Ο Victor Turner έχει δείξει πώς οι δοκιμασίες της «οριακής φάσης» (liminality) σε τελετουργίες ενηλικίωσης αντιστοιχούν με τις περιπέτειες των ηρώων σε μυθικά και παραμυθιακά αφηγήματα.⁴¹ Αντίστοιχα, ο Joseph Campbell περιγράφει τον πόλεμο ως μέρος του «κύκλου του ήρωα», όπου η αναμέτρηση με τον εχθρό οδηγεί σε μεταμόρφωση και ένταξη σε ένα νέο επίπεδο ύπαρξης.⁴² Στις ρουμανικές παραλλαγές του τύπου ATU 301, τρεις αδελφοί κατεβαίνουν σε υπόγειο βασίλειο για να ελευθερώσουν τρεις αιχμάλωτες βασιλοπούλες. Ο μικρότερος αδελφός πολεμά έναν δράκοντα, έναν γίγαντα και έναν στρατό από σκιές, κατορθώνοντας να απελευθερώσει τις βασιλοπούλες και να επιστρέψει νικητής. Ο πόλεμος εδώ λειτουργεί ως αλληγορία της ενηλικίωσης και της πνευματικής ωρίμανσης.

Ο πόλεμος εμφανίζεται επίσης ως μέσο κοινωνικής ανόδου. Σε πολλά παραμύθια, ο ήρωας ξεκινά από ταπεινή καταγωγή: είναι φτωχός βοσκός, γιος αγρότη ή άσημος νέος. Μέσα

39. Μανόλης Βαρβούνης - Αλεξία Ορφανού, «Η συμβολή του Θεϊέληφ Λεφκία στην καταγραφή λαϊκών παραμυθιών από τη Λέσβο», *Λαογραφία* 44 (2017-2020), 433-465.

40. Afanas'ev, *Russian Fairy Tales*, 311-318.

41. Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Σικάγο: Aldine, 1972), 94-113, 166-167.

42. Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces* (Πρίνστον: Princeton University Press, 1949), 97-113, 138-143, 193-210.

από την πολεμική δοκιμασία κατακτά την αναγνώριση και ανταμείβεται με τον γάμο μιας βασιλοπούλας και την κατάκτηση του θρόνου. Το μοτίβο αυτό, που συνδέεται με τον τύπο ATU 300, αντανάκλα μια κοινωνική πραγματικότητα: σε φεουδαρχικές κοινωνίες, η στρατιωτική ανδρεία μπορούσε να αποτελέσει διεξοδό για κοινωνική κινητικότητα.⁴³ Το παραμύθι προσφέρει λοιπόν στο κοινό του ένα αφήγημα ελπίδας, όπου ο φτωχός νέος μπορεί να γίνει βασιλιάς αν αποδείξει την ανδρεία και την αρετή του. Στην ελληνική περίπτωση, η μορφή του Διγενή Ακρίτα, που συνδυάζει στρατιωτική δύναμη με ηθική ακεραιότητα, αποτυπώνει αυτήν ακριβώς την ιδέα της ανόδου μέσα από τον πόλεμο.⁴⁴

Κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις του πολέμου στα παραμύθια

Η σημασία του πολεμικού μοτίβου στα παραμύθια έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να λειτουργεί ως καθρέφτης της κοινωνίας. Στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, ο πόλεμος παρουσιαζόταν ως πεδίο δόξας και ανδρείας. Στη νεότερη εποχή, μετά τις μεγάλες τραγωδίες των πολέμων, τα παραμύθια και οι σύγχρονες διασκευές τους τείνουν στην αποδόμηση του πολέμου και στην προβολή της ειρήνης ως ύψιστης αξίας.⁴⁵ Αυτή η μετάβαση δείχνει ότι το παραμύθι, ως ζωντανή αφήγηση, μεταβάλλεται σύμφωνα με τις ανάγκες και τις αξίες των κοινωνιών, μετατρέποντας την εμπειρία του πολέμου άλλοτε σε ηρωικό παράδειγμα και άλλοτε σε προειδοποίηση για την καταστροφή.

Στην ψυχαναλυτική προσέγγιση, οι πόλεμοι και οι μάχες που αφηγούνται τα παραμύθια δεν αναφέρονται αποκλειστικά σε εξωτερικούς εχθρούς· αποτελούν προβολή εσωτερικών συγκρούσεων. Ο δράκοντας, ο τύραννος και ο στρατός από σκιές προσωποποιούν τη «σκιά» του ήρωα, δηλαδή τα απωθημένα και καταπιεσμένα στοιχεία του ίδιου.⁴⁶ Η μάχη που δίνεται στον αφηγηματικό χώρο αντιστοιχεί στην κάθοδο στον εσωτερικό κόσμο και στην αναμέτρηση με τον φόβο και την επιθυμία. Όπως τονίζει ο Jung, η νίκη ενάντια στο «τέρας» δεν είναι η εξόντωσή του, αλλά η ενσωμάτωσή του· η αποδοχή της σκιάς οδηγεί στην ψυχική ωρίμανση.⁴⁷

Ο πόλεμος στα παραμύθια δεν είναι ένα ουδέτερο πεδίο μάχης· είναι πάντοτε εγγεγραμμένος σε ένα σύστημα αξιών και σχέσεων. Οι αφηγήσεις αναπαριστούν τον πόλεμο ως αναγκαία ή άδικη πράξη, ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας ή καταπίεσης, ως πεδίο ανδρικής δόξας, αλλά και γυναικείας υπέρβασης. Η κοινωνική και ιδεολογική διάσταση αναδεικνύεται με σαφήνεια τόσο στις ελληνικές όσο και στις διεθνείς παραδόσεις, όπου η μνήμη του πολέμου συμβάλλει στη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας.

Στις περισσότερες αφηγήσεις υπάρχει μια καθαρή διάκριση ανάμεσα στον δίκαιο και τον άδικο πόλεμο. Ο δίκαιος πόλεμος εμφανίζεται όταν η κοινότητα απειλείται από έναν κατακτητή, έναν τύραννο ή ένα τέρας που επιβάλλει βία και φόβο. Ο ήρωας αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τους αδύναμους, να ελευθερώσει αιχμαλώτους, να αποκαταστήσει την ισορροπία. Στον άγιο Γεώργιο και στον Διγενή Ακρίτα, για παράδειγμα, η μάχη ενάντια στον δράκοντα ή στον αλλόθρησκο εχθρό θεωρείται θεμιτή, καθώς σώζει την κοινότητα και αποδεικνύει το δίκαιο της πλευράς του ήρωα.⁴⁸ Αντίθετα, ο άδικος πόλεμος παρουσιάζεται ως απόρροια της φιλοδοξίας ή της ύβρεως ενός ηγεμόνα, που οδηγεί τον λαό του σε καταστροφή. Σε τέτοιες αφηγήσεις, η πολεμική βία καταδικάζεται και ο ήρωας βρίσκεται να μάχεται όχι από επιλογή

43. Uther, *The Types of International Folktales I*, 180-182.

44. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 55-59.

45. Warner, *From the Beast to the Blonde*, 411-413· Zipes, *The Irresistible Fairy Tale*, 231-235.

46. Bruno Bettelheim, *The Uses of Enchantment* (Νέα Υόρκη: Knopf, 1976), 120-123, 134-141.

47. Carl G. Jung, *Man and His Symbols* (Λονδίνο: Aldus Books, 1964), 20-23.

48. Hansen, *Ariadne's Thread*, 75-79.

αλλά από ανάγκη, για να αποτρέψει μεγαλύτερη συμφορά. Ο Afanas'ev⁴⁹ παραδίδει ιστορίες όπου οι στρατιώτες πολεμούν χωρίς κανένα προσωπικό όφελος, εξαναγκασμένοι να θυσιάστούν για τις επιδιώξεις των αρχόντων.

Ωστόσο, τα παραμύθια δεν παραλείπουν να αναδείξουν και την ανισότητα που συνεπάγεται ο πόλεμος. Σε ορισμένες ρωσικές και ουκρανικές αφηγήσεις οι φτωχοί στρατιώτες παρουσιάζονται να πολεμούν για λογαριασμό των αφεντικών τους, χωρίς να κερδίζουν τίποτα οι ίδιοι από τη σύγκρουση.⁵⁰ Αυτή η οπτική εκφράζει την πικρή συνείδηση ότι ο πόλεμος μπορεί να είναι μέσο δόξας για τους λίγους, αλλά πηγή δυστυχίας για τους πολλούς. Το παραμύθι εδώ γίνεται όχημα λαϊκής κριτικής, φωτίζοντας τις ταξικές αντιθέσεις που γεννά η βία.

Η έμφυλη διάσταση του πολέμου είναι εξίσου σημαντική. Παραδοσιακά, οι αφηγήσεις παρουσιάζουν άνδρες ήρωες ως πολεμιστές, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται να περιμένουν την προστασία τους. Ωστόσο, παραδείγματα όπως η Μουλάν αποδεικνύουν ότι ο ηρωισμός δεν είναι φύσει ανδρικός. Η κόρη που μεταμφιέζεται σε άνδρα για να πολεμήσει στη θέση του πατέρα της αποτελεί μοτίβο που απαντά και σε βαλκανικά παραμύθια. Εδώ, η γενναιότητα αναγνωρίζεται ως αρετή πέρα από το φύλο, και το παραμύθι αποκαλύπτει την ευελιξία της λαϊκής φαντασίας απέναντι στους κοινωνικούς ρόλους. Η μεταμφίεση υποδηλώνει την κοινωνική δυσκολία αποδοχής μιας γυναίκας στον πόλεμο, αλλά η ίδια η αφήγηση αποδεικνύει ότι η θυσία και η αρετή υπερβαίνουν τους περιορισμούς, ο ηρωισμός καθορίζεται όχι από το φύλο αλλά από την τιμή και το χρέος.

Η συλλογική μνήμη διαδραματίζει κεντρικό ρόλο. Σε περιοχές που βίωσαν μακροχρόνιες συγκρούσεις, όπως τα Βαλκάνια, οι πολεμικές αφηγήσεις δεν είναι απλώς ψυχαγωγικές ιστορίες αλλά τρόποι διατήρησης της μνήμης των αγώνων για επιβίωση και ανεξαρτησία. Τα ακριτικά τραγούδια του Βυζαντίου, οι παραλογές, αλλά και τα πολεμικά παραμύθια, λειτουργούν ως μνημονικά αρχεία. Όπως παρατηρεί ο Beaton,⁵¹ η δημοτική ποίηση της Ελλάδας αποτελεί συλλογική ιστοριογραφία: τα τραγούδια και τα παραμύθια κρατούν ζωντανές τις εμπειρίες του πολέμου και τις εντάσσουν σε ηθικό και κοσμικό πλαίσιο.

Στις αφηγήσεις προσφύγων και μεταναστών, ο πόλεμος στα παραμύθια δεν εμφανίζεται ως δοξασμένη νίκη αλλά ως τραυματική μνήμη. Το παραμύθι λειτουργεί ως όχημα για να ειπωθεί το ανείπωτο· η απώλεια της πατρίδας, η βία της καταστροφής, η εμπειρία της εξορίας. Σε μαρτυρίες παιδιών από τη Βοσνία και τη Συρία, οι «γίγαντες με σίδερα» ή οι «στρατιώτες που κλέβουν το φως» μετατρέπουν την εμπειρία της βίας σε συμβολική αφήγηση.⁵² Η Aleida Assmann υπογραμμίζει ότι το παραμύθι, ως φορέας πολιτισμικής μνήμης, μπορεί να αποθηκεύσει και να μεταδώσει το τραύμα μιας κοινότητας.⁵³ Έτσι, οι αφηγήσεις των προσφυγικών πληθυσμών γίνονται πράξεις αντίστασης και διατήρησης ταυτότητας, προσφέροντας ταυτόχρονα στα παιδιά έναν μηχανισμό ανθεκτικότητας.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, πολλές αφηγήσεις που διασώθηκαν από πρόσφυγες περιλαμβάνουν μοτίβα καταδίωξης, απώλειας σπιτιού και σωτηρίας του κοριτσιού από τον «αγά». Ο τύπος ATU 531 (The Clever Horse) εμφανίζεται με πολιτισμικά φορτία αντίστασης. Στη σύγχρονη Παλαιστίνη, παραμύθια που αφηγούνται παιδιά σε καταυλισμούς μιλούν για σπίτια που καίγονται και δέντρα που ξαναφυτεύονται· η αφήγηση γίνεται πράξη ελπίδας και αναγέννησης.⁵⁴

49. Afanas'ev, *Russian Fairy Tales*, 289-295.

50. Στο ίδιο.

51. Beaton, *Folk poetry of Modern Greece*, 2-5.

52. Marita Eastmond, «Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research», *Journal of Refugee Studies*, 20/2 (2007), 255-259.

53. Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2007), 33-39.

54. Halim Barakat, *The Arab World: Society, Culture, and State* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1993), 105-109.

Η κοινωνιολογική ανάγνωση δείχνει επίσης ότι ο πόλεμος στα παραμύθια λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής πειθάρχησης. Στον μεσαιώνα, πολλές αφηγήσεις που εξυμνούσαν βασιλείς και ιππότες χρησίμευαν για να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους, παρουσιάζοντας τον πόλεμο ως θεμιτό μέσο προστασίας του λαού. Η νίκη του βασιλιά επί του εχθρού ή του τέρατος δεν είναι μόνο προσωπικό κατόρθωμα αλλά και πολιτική δήλωση: η εξουσία του ηγεμόνα εδραιώνεται μέσω της πολεμικής του ισχύος.⁵⁵ Έτσι, το παραμύθι λειτουργεί ως εργαλείο ιδεολογικής νομιμοποίησης, προβάλλοντας τη βία ως αναγκαία για τη διατήρηση της τάξης.

Παράλληλα, το παραμύθι μπορεί να είναι και χώρος αντιεξουσιαστικής κριτικής. Στις ρωσικές αφηγήσεις, για παράδειγμα, οι στρατιώτες που καταγγέλλουν την άδικη εξουσία των αφεντικών τους δείχνουν ότι το παραμύθι μπορεί να εκφράσει τη φωνή των καταπιεσμένων.⁵⁶ Στο παραμύθι «Ο απλός στρατιώτης και ο τσάρος» παρουσιάζεται ένας στρατιώτης που αρνείται να συνεχίσει τον πόλεμο όταν αντιλαμβάνεται ότι οι πλούσιοι ωφελούνται ενώ οι φτωχοί πεθαίνουν. Η ιστορία αυτή λειτουργεί ως σαφής κοινωνική κριτική της άδικης εξουσίας και καταδεικνύει ότι τα λαϊκά παραμύθια μπορούν να φέρουν και αντιπολεμικές φωνές. Η πολεμική δοκιμασία παρουσιάζεται τότε όχι ως μέσο δόξας αλλά ως άδικη καταστροφή. Αυτή η αντιφατική στάση αντανακλά την πολυφωνία της λαϊκής παράδοσης, που δεν περιορίζεται σε μια ενιαία ιδεολογική γραμμή, αλλά αποτυπώνει τις διαφορετικές οπτικές των κοινωνικών ομάδων.

Οι συνέπειες του πολέμου είναι μοτίβο που συναντάμε σε πολλά παραμύθια. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία του «Γιου της χήρας» από τη συλλογή *Philippine Folk Tales* της Mabel Cook Cole, όπου ένας νεαρός, μοναχογιός μιας χήρας, συναντά μια ομάδα πολεμιστών που πάνε «πάνω κάτω στον κόσμο σκοτώνοντας ό,τι έχει ζωή» και, αφού τους νικήσει, παραδίνεται τόσο στη μανία της μάχης ώστε δεν επιστρέφει στο σπίτι αλλά συνεχίζει την αλόγιστη μανία της καταστροφής, ψάχνοντας νέα θύματα για να σκοτώσει. Η αφήγηση αυτή δείχνει παραστατικά ότι η παρατεταμένη βία αλλοιώνει την ψυχική κατάσταση του ήρωα και μετατρέπει την πολεμική εμπειρία σε φαύλο κύκλο καταστροφής.⁵⁷

Συνοψίζοντας, οι κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις του πολέμου στα παραμύθια αποκαλύπτουν ένα πλούσιο φάσμα ερμηνειών. Ο πόλεμος μπορεί να είναι δίκαιος ή άδικος, ανυψωτικός ή καταστροφικός, μέσο κοινωνικής ανόδου ή πηγή ταξικής εκμετάλλευσης. Ο ηρωισμός μπορεί να αποδοθεί σε άνδρες αλλά και σε γυναίκες που υπερβαίνουν τους κοινωνικούς περιορισμούς. Πάνω απ' όλα, τα παραμύθια διατηρούν τη μνήμη του πολέμου, λειτουργώντας ως συλλογικά μνημεία που κρατούν ζωντανές τις αξίες, τους φόβους και τις προσδοκίες των κοινοτήτων.

Η μεταμόρφωση της πολεμικής αφήγησης στη νεότερη εποχή

Η πολεμική αφήγηση, όπως εμφανίζεται στις προφορικές παραδόσεις και στα παραμύθια, δεν παραμένει στατική, εξελίσσεται μαζί με τις κοινωνίες που τη δημιουργούν και τη μεταδίδουν. Η μετάβαση από τον μεσαιώνα στη νεότερη εποχή σηματοδοτεί μια αλλαγή στην αντίληψη του πολέμου: από την εξύμνηση της ανδρείας και της θυσίας περνάμε σταδιακά σε πιο κριτικές, ειρηνιστικές και συμβιβαστικές αφηγήσεις. Αυτή η μεταμόρφωση αποτυπώνεται τόσο στις λαϊκές διασκευές όσο και στις έντυπες και κινηματογραφικές αναπαραστάσεις.

Κατά τον 19ο αιώνα, η συγκρότηση των εθνών κρατών έφερε στο προσκήνιο το παραμύθι ως εργαλείο εθνικής ιδεολογίας. Οι συλλογές των Grimm στη Γερμανία, του Afanas'ev στη Ρωσία

55. Warner, *From Beast to the Blonde*, 210-215.

56. Afanas'ev, *Russian fairy tales*, xviii-xxii.

57. Mabel Cook Cole, *Philippine Folk Tales*, (Σικάγο: A. C. McClurg, 1916), 147-152.

και του Πολίτη στην Ελλάδα περιλαμβάνουν αφηγήσεις όπου ο πόλεμος και η ηρωική μάχη εμφανίζονται ως παραδείγματα δίκαιου αγώνα. Στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της Επανάστασης και μετά, τα δημοτικά τραγούδια και οι λαϊκές αφηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν για να τονίσουν τη συλλογική θυσία και τον ηρωισμό, ώστε να εδραιωθεί το εθνικό αφήγημα.⁵⁸ Ο πόλεμος σε αυτή την περίοδο εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως αναγκαία πράξη για την αποκατάσταση της ελευθερίας και της δικαιοσύνης.

Με τον 20ό αιώνα και ιδίως μετά τον Α' και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η πολεμική αφήγηση αρχίζει να μετασχηματίζεται ριζικά. Οι τεράστιες απώλειες, η μαζική βία και οι κοινωνικές καταστροφές οδηγούν σε μια γενικευμένη κριτική στάση απέναντι στον πόλεμο. Τα παραμύθια εξακολουθούν να μιλούν για συγκρούσεις, αλλά ο τρόπος απόδοσής τους αλλάζει. Η βία εξομαλύνεται, οι ηρωικές μάχες υποχωρούν και η λύση παρουσιάζεται συχνά μέσα από την κατανόηση, τη συνεργασία ή την αγάπη. Ο Jack Zipes⁵⁹ έχει δείξει πώς οι νεότερες εκδοχές των παραμυθιών απομακρύνονται από τη βίαιη τιμωρία και προκρίνουν πιο συμβολικές μορφές λύσης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κινηματογραφική βιομηχανία της Disney. Στις ταινίες που βασίζονται σε παραδοσιακά παραμύθια, οι πολεμικές συγκρούσεις είτε εξομαλύνονται είτε μετατρέπονται σε δευτερεύον στοιχείο. Στην ταινία *Η πεντάμορφη και το τέρας* (1991), η λύση δεν έρχεται από την εξόντωση του τέρατος αλλά από την αγάπη που σπάει τα μάγια. Στη *Μουλάν* (1998), αν και η υπόθεση περιστρέφεται γύρω από πολεμική αναμέτρηση, η έμφαση μετατοπίζεται στη στρατηγική, στην εξυπνάδα και στην προσωπική θυσία, ενώ οι αιματηρές σκηνές περιορίζονται. Στο *Frozen* (2013) η κορύφωση της αφήγησης δεν είναι πολεμική μάχη αλλά πράξη αυτοθυσίας και αγάπης, που λύνει τη σύγκρουση ειρηνικά. Η Disney προβάλλει έτσι ένα νέο πολιτισμικό ήθος, όπου η συμφιλίωση και η συναισθηματική κατανόηση υποκαθιστούν τη βία.

Η παιδική λογοτεχνία ακολουθεί ανάλογη πορεία. Από τα μέσα του 20ού αιώνα, πολλές συλλογές παραμυθιών που επανεκδόθηκαν αφαίρεσαν ή απάλυναν τις σκηνές βίας. Οι αφηγήσεις προσαρμόστηκαν στις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις, που θεωρούν ότι η υπερβολική βία δεν είναι κατάλληλη για παιδιά.⁶⁰ Η πολεμική σύγκρουση παραμένει παρούσα, αλλά ως αλληγορία για την εσωτερική πάλη ή για κοινωνικές δυσκολίες, και όχι ως αιματηρή αναμέτρηση. Έτσι, το παραμύθι διατηρεί την ένταση της δοκιμασίας, αλλά αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η λύση.

Στον 21ο αιώνα, η πολιτισμική ηθική της ειρήνης γίνεται ακόμα πιο εμφανής. Οι αφηγήσεις συχνά αποφεύγουν να παρουσιάσουν τον εχθρό ως απόλυτο κακό. Αντίθετα, επιδιώκουν να δείξουν τις δικές του προθέσεις ή να υπογραμμίσουν τη δυνατότητα συμφιλίωσης. Στον *Shrek* (Dreamworks, 2001), ο δράκοντας γίνεται τελικά φίλος, ενώ ο ίδιος ο ήρωας είναι ένα τέρας που ανατρέχει στην παραδοσιακή εικόνα του εχθρού. Σε αναγνώσεις του αγίου Γεωργίου, ο δράκοντας προσεγγίζεται πλέον όχι ως ενσάρκωση του απόλυτου κακού αλλά ως πλάσμα της φύσης που χρήζει κατανόησης.⁶¹ Το παραμύθι, έτσι, αναδιαμορφώνει την παλιά πολεμική αναμέτρηση σε αφήγηση συνύπαρξης.

Η αλλαγή αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά συνδέεται με τις παγκόσμιες εμπειρίες πολέμου και κρίσης. Οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, ο Ψυχρός Πόλεμος και οι σύγχρονες συγκρούσεις οδήγησαν σε μια πολιτισμική στροφή: το παραμύθι ως είδος που προορίζεται κυρίως για παιδιά δεν μπορούσε να συνεχίσει να εξυμνεί τη βία. Η στροφή προς την ειρήνη αντικατοπτρίζει την

58. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 120-125.

59. Zipes, *The Irresistible Fairy Tale*, 89-93.

60. Maria Tatar, *The Hard Facts of the Grimms' Fairy Tales* (Πρίνστον - Οξφόρδη: Princeton University Press, 2003), 15-21, 143.

61. Warner, *From the Beast to the Blonde*, 247-250.

ανάγκη των κοινωνιών να μεταδώσουν νέες αξίες στις νεότερες γενιές. Η αφήγηση διατηρεί τη μορφή της δοκιμασίας, αλλά ο πόλεμος ως αιματηρή σύγκρουση υποκαθίσταται από πιο συμβολικές και ειρηνικές λύσεις.

Παρά ταύτα, η μνήμη του πολέμου δεν εξαφανίζεται. Στις μεταπολεμικές κοινωνίες, τα παραμύθια εξακολουθούν να φέρουν μέσα τους την ανάμνηση της βίας. Ο πόλεμος δεν εγκαταλείπεται πλήρως, αναπλάθεται, αμβλύνεται και επανανοηματοδοτείται. Η μεταμόρφωση αυτή καταδεικνύει ότι το παραμύθι είναι ένας ζωντανός οργανισμός, που διαρκώς μεταλλάσσεται, ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής.

Στη σύγχρονη οικολογική αφήγηση, ο πόλεμος στα παραμύθια μεταμορφώνεται σε σύγκρουση για τη γη, το νερό και τους φυσικούς πόρους. Ο εχθρός δεν είναι πλέον ένας στρατός ή ένας τύραννος, αλλά η ίδια η καταστροφή του περιβάλλοντος. Παραμύθια ιθαγενών λαών της Αμερικής και της Αφρικής περιγράφουν τον πόλεμο με οικολογικούς όρους. Οι αυτόχθονες της Αμερικής Χόπι αποδίδουν την ξηρασία στην παραμέληση των τελετουργιών προς τα πνεύματα του νερού, ενώ στην Κένυα αφηγήσεις μιλούν για πνεύματα που εκδικούνται τη μόλυνση της πηγής. Ο πόλεμος εδώ δεν λήγει με μάχη, αλλά με αποκατάσταση της ισορροπίας με το φυσικό περιβάλλον, δείχνοντας πως η ειρήνη συνδέεται με την αειφορία.⁶²

Συμπεράσματα

Η μελέτη των πολεμικών αναπαραστάσεων στα λαϊκά παραμύθια και τις συναφείς προφορικές παραδόσεις δείχνει με σαφήνεια ότι ο πόλεμος δεν αποτελεί ποτέ απλή αφήγηση στρατιωτικών γεγονότων. Αντίθετα, είναι ένα πολυσύνθετο αφηγηματικό σχήμα που συνδυάζει μνήμη, ηθική, κοινωνικές αξίες και πολιτισμικούς συμβολισμούς. Το παραμύθι μετασχηματίζει τη βία σε αλληγορία, μετατρέπει τις συγκρούσεις σε δοκιμασίες και μεταδίδει στους ακροατές του διδάγματα για τη δικαιοσύνη, την τιμή, την αφοσίωση και την ελπίδα.

Η ελληνική παράδοση, με κορυφαία παραδείγματα τον Διγενή Ακρίτα και τον Νεκρό Αδελφό, αποδεικνύει ότι οι πολεμικές εμπειρίες των συνόρων, οι απώλειες και οι αγώνες για επιβίωση εγγράφονται σε αφηγήσεις που λειτουργούν ως συλλογικά μνημεία. Η διεθνής συγκριτική προοπτική αναδεικνύει την οικουμενικότητα του πολεμικού μοτίβου. Ο δράκοντας των ευρωπαϊκών παραδόσεων, το Excalibur του αρθουριανού κύκλου, η Μουλάν της Κίνας, οι στρατιώτες του Afanas'ev και η Σεχραζάντ των *Χιλίων και Μίας Νυχτών* δείχνουν ότι οι κοινωνίες σε κάθε γωνιά του κόσμου έχουν μεταπλάσει την πολεμική εμπειρία σε μυθικές αφηγήσεις που συνδυάζουν τη μάχη με την ηθική δοκιμασία.

Η κοινωνική και ιδεολογική διάσταση του πολέμου στα παραμύθια αποκαλύπτει την πολυφωνία της λαϊκής παράδοσης. Ο πόλεμος παρουσιάζεται άλλοτε ως μέσο κοινωνικής ανόδου και αποκατάστασης της δικαιοσύνης και άλλοτε ως άδικη θυσία. Ο ηρωισμός αποδίδεται τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες, αποδεικνύοντας ότι η γενναιότητα είναι ηθική και όχι έμφυλη ιδιότητα. Το παραμύθι γίνεται ταυτόχρονα εργαλείο νομιμοποίησης της εξουσίας και μέσο κριτικής απέναντι σε αυτήν, αποτυπώνοντας την κοινωνική πολυπλοκότητα του φαινομένου του πολέμου.

Η νεότερη εποχή σηματοδοτεί μια ουσιαστική μεταμόρφωση της πολεμικής αφήγησης. Μετά τις τραγωδίες του 20ού αιώνα, τα παραμύθια και οι σύγχρονες αναδιασκευές τους μετατοπίζουν το βάρος από την εξύμνηση της βίας προς την προβολή της ειρήνης, της κατανόησης και της συμφιλίωσης. Οι παραγωγές της Disney, η παιδική λογοτεχνία και οι σύγχρονες επανερμηνείες παλαιότερων μοτίβων αναδεικνύουν τη νέα πολιτισμική ηθική: η δικαιοσύνη δεν επιτυγχάνεται πια με το σπαθί, αλλά με τον διάλογο, την αγάπη και την ενσυναίσθηση.

Το παραμύθι προσαρμόζεται στις νέες ανάγκες της κοινωνίας, αποτυπώνοντας την αλλαγή των αξιών και των οραμάτων.

Συνολικά, η εικόνα του πολέμου στα παραμύθια είναι αντιφατική και γι' αυτό γοητευτική. Αποκαλύπτει τη διττή φύση του πολέμου, ως δοκιμασίας που μπορεί να εξυψώσει αλλά και να καταστρέψει, ως εμπειρίας που αφήνει πίσω της τόσο δόξα όσο και τραύμα. Το παραμύθι, μέσα από τη δύναμη του λόγου και της φαντασίας, προσφέρει στις κοινωνίες τη δυνατότητα να επεξεργαστούν τη βία, να διατηρήσουν τη μνήμη και να αναζητήσουν τρόπους ειρηνικής συνύπαρξης. Ο πόλεμος, όπως εμφανίζεται στις αφηγήσεις, δεν είναι μόνο καταστροφή· είναι και εργαλείο αυτοκατανόησης, ένας καθρέφτης των συλλογικών φόβων και προσδοκιών, ένας μύθος που μας θυμίζει ότι η ιστορία και η φαντασία πορεύονται πάντα μαζί.

62. Jack Zipes, *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2006), 206-211.

Η Ινδική Εξέγερση του 1857 και η βρετανική λογοτεχνία του 19ου αιώνα: Η αναπαράσταση ενός αποικιακού πολέμου

ANNA MARIA XATZOΓΛΟΥ

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει την αναπαράσταση της Ινδικής Εξέγερσης του 1857 στη βικτωριανή λογοτεχνία, με έμφαση στο έργο του Arthur Conan Doyle *Το Σήμα των Τεσσάρων*. Η ανάλυση τοποθετείται στο πλαίσιο της θεωρίας του ιμπεριαλιστικού λόγου, όπως διατυπώνεται από μελετητές όπως ο Patrick Brantlinger και ο Edward Said, υπογραμμίζοντας τον τρόπο με τον οποίο η λογοτεχνία λειτουργεί ως ιδεολογικός μηχανισμός της αυτοκρατορίας. Η αφήγηση του Jonathan Small παρουσιάζει την Εξέγερση ως μια πράξη «τυφλού φανατισμού» και μετατοπίζει την ερμηνεία των αιτιών της –την οικονομική εκμετάλλευση, την πολιτική καταπίεση και τις θρησκευτικές παρεμβάσεις– σε ένα σχήμα που νομιμοποιεί τη βρετανική κυριαρχία. Οι χαρακτήρες του έργου λειτουργούν ως αλληγορίες της αυτοκρατορικής σταθερότητας, από τη μια, και της «ινδικής προδοσίας», από την άλλη, εντασσόμενοι στο πλαίσιο του Imperial Gothic. Συνολικά, η μελέτη καταδεικνύει ότι *Το Σήμα των Τεσσάρων* δεν προσφέρει ιστορική αποτύπωση της Εξέγερσης, αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας αποικιακής μυθοπλασίας και νομιμοποίησης της βρετανικής κυριαρχίας.

Abstract

This article examines the representation of the Indian Munity of 1857 in Victorian literature, with a particular focus on Arthur Conan Doyle's *The Sign of Four*. The analysis is framed within the theory of imperial discourse, as articulated by scholars such as Patrick Brantlinger and Edward Said, highlighting the way in which literature functioned as an ideological mechanism of empire. Jonathan Small's narrative depicts the uprising as an act of "blind fanaticism," displacing its actual causes—economic exploitation, political repression, and religious interventions—into a framework that legitimizes British rule. The novel's characters operate as allegories of imperial stability on the one hand and "Indian treachery" on the other, situating the work within the context of Imperial Gothic. Overall, the study demonstrates that *The Sign of Four* does not offer a historical record of the uprising but contributes to the construction of a colonial mythology and the ideological legitimization of British imperial authority.

Η μελέτη της Ινδικής Εξέγερσης αποτελεί ένα πεδίο με πλούσια ιστοριογραφική θεμελίωση. Ο όρος που αποδίδει τα γεγονότα του 1857-1858 μεταβάλλεται ανάλογα με την οπτική από την οποία εξετάζονται. Εδώ, χρησιμοποιούνται οι όροι «Ινδική Εξέγερση» και «Ινδική Ανταρσία», προκειμένου να υπογραμμιστεί ότι η χρήση τους αντανάκλα την ιμπεριαλιστική ιδεολογία που κυριάρχησε στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα.¹ Συνδέεται, δηλαδή, στενά με την ολοένα και εντονότερη βρετανική κυριαρχία που σημειώθηκε την περίοδο αμέσως μετά τα γεγονότα της Εξέγερσης του 1857. Στην ινδική ιστοριογραφική παράδοση, αντίθετα, συναντώνται οι όροι «Πρώτος Πόλεμος Ανεξαρτησίας» και «Ινδική Επανάσταση», οι οποίοι αποδίδουν διαφορετικό ιδεολογικό και πολιτικό νόημα στα ίδια γεγονότα.²

Στο παρόν άρθρο³ επιχειρείται μια ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ ιστοριογραφίας και λογοτεχνίας, καθώς εξετάζεται η αναπαράσταση της Ινδικής Εξέγερσης στη λογοτεχνική παραγωγή της μητρόπολης στα μέσα με τέλη του 19ου αιώνα. Η βικτωριανή λογοτεχνία αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι του βρετανικού πολιτισμού, που διέσχισε τα σύνορα και εξελίχθηκε σε σήμα κατατεθέν χάρη τόσο στη ρεαλιστική ή και ρομαντική αποτύπωση του αστικού τοπίου όσο και στην ολοκληρωτική απουσία ή παράλειψη των αποικιακών ζητημάτων. Ωστόσο, κάποιοι βικτωριανοί συγγραφείς δεν απέκλειαν από τη συγγραφική τους πρακτική τα ζητήματα αυτά. Εμπνέονταν μυθοπλασίες γύρω από αυτά, που κάποιες φορές έπαιρναν τη μορφή αντίθεσης ή υποστήριξης της αποικιακής επέκτασης.⁴

Η περίοδος της Ινδικής Εξέγερσης είναι συνάμα και η περίοδος συνειδητής εφαρμογής της ιμπεριαλιστικής πολιτικής της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Μια ακριβής χρονολόγηση της, ωστόσο, είναι αδύνατον να εξακριβωθεί, καθώς οι δεκαετίες 1850-1870 συμπεριλαμβάνουν πλήθος τεχνολογικών, πολιτισμικών και πολιτικών γεγονότων, τόσο εντός της επικράτειας της αυτοκρατορίας όσο και εκτός αυτής. Αντίθετα, ο Patrick Brantlinger ορίζει την ιμπεριαλιστική περίοδο της Βρετανίας από το 1860 έως το 1914.⁵ Ωστόσο, η Βρετανική Αυτοκρατορία είχε ήδη αναπτυχθεί εδαφικά και πολιτικά πολύ πριν από τη συγκρότηση μιας ενιαίας ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας.⁶ Η πρακτική αυτή, που ο Robert Young⁷ χαρακτηρίζει ως ιμπεριαλισμό, οξύνθηκε αμέσως μετά την Ινδική Εξέγερση του 1857, καθώς αποτέλεσε ένα ρήγμα στο σταθερό φαντασιακό της αυτοκρατορίας.⁸

Το άρθρο αναλύει το έργο *Το Σήμα των τεσσάρων* (*The Sign of Four*, 1890) του Arthur Conan Doyle,⁹ ως μια προεπισκόπηση της Ινδικής Εξέγερσης. Για να καταστεί δυνατή μια τέτοια εξέ-

1. Kim Wagner, *The Great Fear of 1857: Rumours, Conspiracies and the Making of the Indian Uprising* (Οξφόρδη: Peter Lang, 2010), 12-15· Thomas Metcalf, *The Aftermath of Revolt: India, 1857-1870* (Πρίνστον, Princeton University Press, 1965), 1-5.

2. Biswamoy Pati (επιμ.), *The 1857 Revellion* (Νέο Δελχί: Oxford University Press, 2007), xv-xviii.

3. Η παρούσα μελέτη αποτελεί τμήμα της πτυχιακής μου εργασίας με τίτλο «Αναπαραστάσεις του βρετανικού ιμπεριαλισμού στη βικτωριανή λογοτεχνία του 19ου αιώνα: Η *Φεγγαρόπετρα* και το *Σήμα των τεσσάρων*», που εκπονήθηκε το 2023 στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, υπό την επίβλεψη της Αθηνάς Συριάτου, με συνεξεταστή τον Αθανάσιο Κούγκουλο.

4. Patrick Brantlinger, *Victorian Literature and Postcolonial Studies* (Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2009), 57.

5. Patrick Brantlinger, *Rule of Darkness: British Literature and Imperialism, 1830-1914* (Ιθάκα - Λονδίνο: Cornell University Press, 1988), 19.

6. Norman McCord - Bill Purdue, *British History 1815-1914* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2007), 2.

7. Robert J.C. Young, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*, μτφρ. Γιώργος Δεμερτζίδης (Αθήνα: Πατάκης, 2007), 72-73.

8. Αθηνά Συριάτου, «Βρετανική Αυτοκρατορία και Ιστορίες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας», στο *Εξουσιάζοντας τα κύματα: Όψεις της ιστορίας και της ιστοριογραφίας της Βρετανικής Αυτοκρατορίας*, επιμ. Αθηνά Συριάτου (Αθήνα: Ασίνη, 2018), 38.

9. Arthur Conan Doyle, *The Sign of Four* (Λονδίνο: Spencer Blackett, 1890).

ταση, πρέπει πρωτίστως να ερευνηθεί η ίδια η Εξέγερση σε βάθος, ώστε να γίνει κατανοητή η οποιαδήποτε διαφοροποίηση μεταξύ των ιστοριογραφικών και μυθοπλαστικών γεγονότων. Αυτή, άλλωστε, είναι η «δυσκολία» της ενασχόλησης με τη λογοτεχνία, καθώς αρκετές φορές τα ίδια τα λογοτεχνικά έργα λανθασμένα εκλαμβάνονται όχι ως καθρέπτες μιας άλλης οπτικής μετάφρασης των ιστορικών γεγονότων αλλά ως απτά ιστορικά τεκμήρια. Η βικτωριανή λογοτεχνία εκφράζει αρκετές πτυχές της κοινωνίας, της ιστορίας και της πολιτικής, ανακαλύπτοντας σε αυτές την έμπνευση για «ρεαλιστική» μυθοπλασία. Γι' αυτό είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως τα συγγραφικά λεγόμενα του Doyle δεν εξετάζονται ως ιστορικά τεκμήρια, αλλά ως μια διαφορετική αποτύπωση των γεγονότων, με άλλη σημασιολογική αξία. Τέλος, η επιλογή του κειμένου του Doyle βασίστηκε σε δύο λόγους: ο κεντρικός του ήρωας, μια καρικατούρα του πανέξυπνου Βρετανού με στερεοτυπικές αντιλήψεις για τις αποικίες, και η δημοφιλία της σειράς βιβλίων του Doyle. Επιπλέον, το *Σήμα των τεσσάρων* πραγματεύεται εξολοκλήρου την αποικιακή εξάπλωση, θεματική που στα τέλη του 19ου αιώνα κυριαρχεί στη λογοτεχνία. Παρά τον ιδεολογικό του χαρακτήρα, το έργο προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τον τρόπο που οι Βρετανοί της μητρόπολης ανακατασκεύασαν την Εξέγερση των Σεπόι.

Η Ινδική Εξέγερση του 1857: Από την Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών στο «πετράδι του στέμματος»

Μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων του 1857 διαδραμάτισε η Βρετανική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (East India Company, εφεξής EIC), η οποία ιδρύθηκε το 1600 με βασιλική χάρτα της Ελισάβετ Α' και είχε εξασφαλισμένο το μονοπώλιο στο εμπόριο μεταξύ της Βρετανίας και των Ανατολικών Ινδιών. Η δραστηριότητα της EIC καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα αποσκοπούσε, κατά κύριο λόγο, στην εμπορική εκμετάλλευση των σταθμών, των λιμανιών και των πρώτων υλών της Ινδίας και, σε δεύτερο επίπεδο, στον πολιτικό και στρατιωτικό έλεγχο επί των ινδικών ελίτ. Το εταιρικό καθεστώς αυτό, συχνά αποκαλούμενο «Company Raj», στηρίχθηκε σε μια αλληλουχία κατακτήσεων και διοικητικών μεταρρυθμίσεων, από τη μάχη του Πλάσι (1757) έως τα διοικητικά μέτρα «εξευρωπαϊσμού» κατά τις δεκαετίες του 1830-1850.¹⁰ Η ρητορική νομιμοποίησης του βρετανικού εγχειρήματος ισορροπούσε μεταξύ της «εκπολιτιστικής αποστολής» των Βρετανών και της διαχείρισης της αυτοκρατορικής ασφάλειας, δημιουργώντας έντονες αντιφάσεις στις σχέσεις με τις τοπικές κοινωνίες και τους Ινδούς πρίγκιπες.¹¹

Η Εξέγερση του 1857 υπήρξε κομβικό σημείο σε αυτό το πλαίσιο.¹² Σύμφωνα με τον Goldwin Smith, η EIC αποτελούνταν από διεφθαρμένους υπαλλήλους και αξιωματικούς, οι οποίοι, καθώς ήταν κακοπληρωμένοι, επεδίωκαν τον πλουτισμό τους μέσα από την κακή διαχείριση των τοπικών ηγεμονιών. Το αποτέλεσμα ήταν ο παράνομος πλουτισμός τους εις βάρος των Ινδών, «διαφθείροντας την κοινωνία» και ουσιαστικά κυβερνώντας ανεξάρτητα από τη βούληση του Κοινοβουλίου της μητρόπολης, παρότι η βρετανική κυβέρνηση παραχωρούσε εμπορικά μονοπώλια στην EIC.¹³ Μάλιστα, ο Smith αναφέρει: «Η δύναμη των Σεπόι που

10. Mia Carter - Barbara Harlow, «General Introduction: Readings in Imperialism and Orientalism» στο *Archives of Empire: Volume I. From The East India Company to the Suez Canal*, επιμ. M. Carter - B. Harlow (Ντάραμ: Duke University Press, 2003), xxi-xxvi.

11. Αν και ο όρος «εκπολιτιστική αποστολή» χρησιμοποιείται κυρίως για τη Γαλλική Αυτοκρατορία, η βρετανική διακυβέρνηση στην Ινδία προσπάθησε να ενσωματώσει τον ινδικό πληθυσμό στον βρετανικό πολιτισμό· βλ. Catherine Hall, «Κατασκευάζοντας αποικιακά υποκείμενα: Η εκπαίδευση στην εποχή της αυτοκρατορίας», στο Συριάτου, *Εξουσιάζοντας τα κύματα*, 178.

12. Mia Carter, «The “Asiatic Mystery”: The Sepoy Mutiny, Rebellion, or Revolt», στο Carter - Harlow, *Archives of Empire*, 391.

13. Goldwin Smith, «British Empire in India», *The North American Review* 183/598 (1906), 338-339.

σχηματίστηκε από την Εταιρεία τα πήγαινε καλά με τα βρετανικά στρατεύματα στο πλευρό της. Οι Σεπόι ήταν πιστοί στον ηγέτη [...] διότι δεν είχαν ούτε πατρίδα, ούτε πατριωτισμό».¹⁴

Η εντύπωση ότι η κατάσταση στη Βρετανική Ινδία ήταν υποφερτή, γρήγορα έσβησε. Τη δεκαετία του 1850 ξεκίνησαν οι ταραχές στην περιοχή με την ψευδαίσθηση να «ραγίζει» από την αναταραχή της Εξέγερσης του 1857.

Στα τέλη Μαρτίου του 1857 ένας στρατιώτης Σεπόι¹⁵ (Sepoy ή Shepahi) επιτέθηκε σε Βρετανούς αξιωματούχους στη στρατιωτική φρουρά στο Barrackpore,¹⁶ μετά την εξάπλωση μιας φήμης σχετικά με τα φυσίγγια στα τουφέκια Enfield και τη χρήση σε αυτά λίπους, χοιρινού ή βόειου.¹⁷ Στο Μίρατ οι στρατιώτες αρνήθηκαν να χρησιμοποιήσουν τα φυσίγγια και τιμωρήθηκαν με φυλάκιση. Τον Μάιο του 1857 ξεκίνησε η στάση των Σεπόι, αποκτώντας χαρακτηριστικά πολυκεντρικής εξέγερσης με κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές αποχρώσεις, ιδίως σε περιφέρειες όπως το Αουαντ και το Δελχί.¹⁸ Στις προκηρύξεις των εξεγερμένων στο Αουαντ αποτυπώνεται μια επιχειρηματολογία περί «πατροπαράδοτης τάξης» και περί νομιμότητας των ιθαγενών πριγκίπων, στρεφόμενη εναντίον της «παράνομης» επέκτασης της Εταιρείας. Στον αντίποδα, η βρετανική αφήγηση προσέλαβε το 1857 ως «μεγάλη ανταρσία», τονίζοντας την αφοσίωση των «πιστών» ινδικών ομάδων και των προτεκτοράτων, για να διατηρήσει ένα ελάχιστο πλαίσιο συνεργασίας μετά την καταστολή. Σύμφωνα με τον Jon Wilson, «το 1857 περιγράφηκε [στη μητρόπολη] ως μια δασική πυρκαγιά, ένα καταστροφικό κύμα, μια εκρηκτική καταιγίδα [...] Στην αρχή οι Βρετανοί δεν ήξεραν πώς να το εξηγήσουν ή ακόμα και πώς να το περιγράψουν [...]».¹⁹ Το σοκ του 1857 λειτούργησε ως ένας επιταχυντής ιδεολογικών ζυμώσεων για το «πώς πρέπει να κυβερνάται» η Ινδία και όξυνε το ζήτημα της νομιμοποίησης της βρετανικής κυριαρχίας,²⁰ όχι από μια εταιρεία με μετοχικό συμφέρον αλλά από ένα Στέμμα που υποσχόταν απρόσωπη δικαιοσύνη και θρησκευτική ουδετερότητα.²¹ Η εξέγερση προκάλεσε έναν ιμπεριαλιστικό πανικό στη Βρετανία, καθώς κατέρρευσε η πεποίθηση ότι η αποικιακή κυριαρχία στηριζόταν σε σταθερά θεμέλια νομιμοφροσύνης.²² Η μεταβολή αυτή σφραγίστηκε θεσμικά με το Government of India Act (1858), που «εθνικοποίησε» την μέχρι τότε εξουσία της EIC, και συμβολικά με τη βασιλική διακήρυξη της 1ης Νοεμβρίου 1858 (Queen's Proclamation),²³ η οποία υποσχόταν προστασία θρησκευτικών ελευθεριών, σεβασμό της ιδιοκτησίας και «αμερόληπτη» διοίκηση.²⁴ Η διακήρυξη του 1858 επαναπλαισίωσε την αποικιακή κυριαρχία ως «ηθική» τάξη που υποσχόταν δικαιοσύνη και σταθερότητα. Στην πράξη, όμως, διαιώνισε τις ιεραρχίες, ενισχύοντας πριγκιπικά κράτη και τις γαιοκτητικές ελίτ.²⁵ Τέλος, η άμεση σύνδεση της βασιλίσσας με τους Ινδούς υπηκόους υποδηλώθηκε με την ανα-

14. Ό.π., 340.

15. Ο όρος «σεπόι» αναφέρεται στους Ινδούς στρατιώτες της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών που αποτέλεσαν τον κορμό του αποικιακού στρατού. Μετά τα γεγονότα του 1857, ο όρος συνδέθηκε με την ινδική αντίσταση κατά της βρετανικής κυριαρχίας· βλ. Metcalf, *The Aftermath of Revolt*, 12-13.

16. William Dalrymple, *The Last Mughal: The Fall of a Dynasty, Delhi, 1857* (Λονδίνο: Bloomsbury, 2006), 51-53.

17. Παρότι η συγκεκριμένη φήμη δεν έχει επιβεβαιωθεί, λειτούργησε ως καταλύτης για την εκδήλωση μιας ευρείας κοινωνικής δυσαρέσκειας, η οποία βρήκε την έκφρασή της στην Εξέγερση του 1857· βλ. Kim Wagner, *The Great Fear of 1857: Rumors, Conspiracies and the Making of the Indian Uprising* (Οξφόρδη, Peter Lang, 2010), 45-47.

18. Miles Taylor, *Empress: Queen Victoria and India* (Νιού Χέιβεν: Yale University Press, 2018), 65-66.

19. Jon Wilson, *The Chaos of Empire: The British Raj and the Conquest of India* (Νέα Υόρκη: Public Affairs, 2016), 205.

20. Miles, *Empress*, 69.

21. Thomas Metcalf, «The Impact of the Mutiny on British Attitudes to India», *Proceedings of the Indian History Congress* 23, Part II (1960), 24-27.

22. Wilson, *The Chaos of Empire*, 289.

23. Thomas Metcalf, *Ideologies of the Raj* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1995), 33-38.

24. Miles, *Empress*, 78.

25. Metcalf, «The Impact of the Mutiny», 27-31.

κοίνωση του τίτλου Αυτοκράτειρα της Ινδίας από τον Disraeli, το 1876, και ανέδειξε την Ινδία σε «πετράδι του στέμματος».²⁶

Η πολιτική μετά το 1857 δεν ήταν μόνο θεσμική, καθώς επαναπλασίωσε τον τρόπο που η Βρετανία αναφερόταν στην Ινδία. Αρχαικά κείμενα και δημόσιοι λόγοι του 19ου αιώνα δείχνουν μια μετατόπιση από τον λόγο της εμπορικής διαχείρισης σε «πολιτισμικούς» λόγους: αντιμετώπιση της «αναρχίας», τιθάσευση «δαισιδαιμονιών», επιβολή «νομιμότητας», λέξεις-κλειδιά που, μετά το 1858, συνδέθηκαν με την ιδέα μιας βασιλικής προστασίας οφειλόμενης σε όλους, ανεξαρτήτως θρησκείας. Από την ινδική πλευρά, η μνήμη του 1857 ανασυγκροτήθηκε ως αφήγηση αντίστασης και ως προοίμιο εθνικής αφύπνισης, μετατοπίζοντας τις ερμηνείες από την ανταρσία των στρατιωτών σε ένα πιο κοινωνικοπολιτικό ανάγνωσμα.²⁷ Στη λογοτεχνία, η εξέγερση αποτελούσε εξίσου σημείο αναφοράς, καθώς τα βρετανικά μυθιστορήματα του ύστερου 19ου αιώνα επανέφεραν το 1857 δραματοποιώντας τη βία και την προδοσία και καλλιεργώντας την εικόνα της Ινδίας και του πληθυσμού της ως «επικίνδυνου» αλλά και «μυστηριακά» γοητευτικού χώρου. Τα ινδικά λογοτεχνικά έργα της ίδιας περιόδου ενσωμάτωσαν τις μνήμες αυτές ως πράξεις ηρωικής θυσίας και πρόπλασμα εθνικής συνειδήσης,²⁸ με τη Sen Indrani να αναλύει πώς η ινδική λογοτεχνία εστίαζε σε ηρωικές φιγούρες, όπως η Rani του Τζάνσι. Η απεικόνιση αυτών των μορφών υπερτονίζει τη σκληρότητα και την αχαλίνωτη δίψα για εξουσία, ενισχύοντας, έτσι, τα αποικιακά στερεότυπα.²⁹

Η βρετανική λογοτεχνία της ύστερης βικτωριανής περιόδου: Imperial Gothic, ιμπεριαλιστικός πανικός και Εξέγερση του 1857

Η Ινδική Εξέγερση αποτέλεσε καθοριστική τομή στην ιδέα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Δεν αντιμετωπίστηκε ως μεμονωμένο στρατιωτικό ξέσπασμα, αλλά ως προδοσία από πληθυσμούς που είχαν «ωφεληθεί» από τον βρετανικό πολιτισμό μέσω της δημιουργίας αποικιακών υποκειμένων.³⁰ Ο Brantlinger αναφέρει ότι «κανένα επεισόδιο στη βρετανική αυτοκρατορική ιστορία δεν εξήψε τη φαντασία του κοινού σε τόσο μεγάλο βαθμό όσο η Ινδική Ανταρσία του 1857»,³¹ ενώ στα μέσα και τη λογοτεχνία κυριαρχούσαν αφηγήσεις που παρουσίαζαν τους Ινδούς ως βίαιους και απολίτιστους, με αναφορές σε βιασμούς και σφαγές κατά των βρετανικών πληθυσμών. Αυτό επιβεβαιώνεται από πλήθος νουβέλες και ποιήματα που γράφτηκαν τη δεκαετία μετά την Ανταρσία και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,³² όμως δεν γίνεται ξεκάθαρο αν αυτά τα έργα αποσκοπούσαν στην προβολή μιας εικόνας «θυματοποίησης» της αυτοκρατορίας ή αν περιέχονταν σε αυτά αντιαποικιοκρατικά αισθήματα. Η ρητορική αυτή καλλιέργησε και το αίσθημα της εκδίκησης, με αιτήματα, κυρίως από τη Βουλή των Λόρδων, για σκληρή καταστολή ή ακόμη και «εκκαθάριση» επαρχιών.³³ Ο ιστο-

26. Miles, *Empress*, 167.

27. Για μια γενικότερη κοινωνική και έμφυλη ανάγνωση των βρετανικών αποικιών, βλ. Nancy Paxton, *Writing under the Raj: Gender, Race, and Rape in the British Colonial Imagination, 1830-1947* (Νιού Μπράντσγουικ: Rutgers University Press, 1999).

28. Gautam Chakravarty, *The Indian Mutiny and the British Imagination* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2005).

29. Indrani Sen, «Inscribing the Rani of Jhansi in Colonial “Mutiny” Fiction», *Economic and Political Weekly* 42/19 (2007), 1.754-1.761.

30. Hall, «Κατασκευάζοντας αποικιακά υποκείμενα», 179.

31. Brantlinger, *Rule of Darkness*, 199.

32. Στο ίδιο.

33. John Newsinger, *The Blood Never Dried: A People's History of the British Empire* (Λονδίνο: Bookmarks Publications, 2013), 78-79.

ρικός John Newsinger³⁴ περιγράφει την αντίδραση αυτή ως «ιμπεριαλιστικό πανικό», μια κρίση που ενίσχυσε τον αυταρχισμό, με τη διοίκηση της Ινδίας να γίνεται αυστηρότερη και τις ελευθερίες να περιορίζονται, ενώ επιβλήθηκε λογοκρισία και οι Ινδοί αποκλείστηκαν από θέσεις ευθύνης. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η αποικιακή κυριαρχία επαναπροσδιορίζεται ως ηθικό καθήκον εκπολιτισμού και καταστολής των αντίθετων προς το αποικιακό αφήγημα της Βρετανίας ιδεολογιών. Για την Aishwarya Lakshmi, σε αντίθεση με τη Sen, τα έργα της περιόδου ενσωμάτωσαν τη βία και την αναστάτωση της εξέγερσης, αναπαριστώντας την Ινδία ως χώρο επικίνδυνου, ενώ ταυτόχρονα αναδείκνυαν τις ηρωικές προσπάθειες των Βρετανών να διατηρήσουν την τάξη και τον πολιτισμό.³⁵

Η λογοτεχνία της εποχής αντέδρασε στην Εξέγερση του 1857 με ποικίλους τρόπους, αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις εντάσεις του ιμπεριαλισμού. Στα μέσα του 19ου αιώνα, στη βικτωριανή Αγγλία παρατηρείται μια «έκρηξη» λογοτεχνικής παραγωγής και δημιουργικότητας. Όπως αναφέρει ο Yannis Kanarakis, η περίοδος 1848-1850 ήταν μια εποχή ισοροπίας και ευημερίας για τη Βρετανία σε γενικευμένο επίπεδο.³⁶ Παράλληλα, οι ιστορικές συγκυρίες, όπως, κατά την Kate Flint, η αστικοποίηση, η αποικιοποίηση και η επέκταση της αστικής τάξης,³⁷ σημάδεψαν τους συγγραφείς της βικτωριανής λογοτεχνίας. Η ευημερία της εποχής αντανακλάται στη λογοτεχνική παραγωγή, καθώς η θεματική των έργων στράφηκε όλο και περισσότερο σε καθημερινά ζητήματα, κυρίως οικονομικής φύσης.³⁸ Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν πολλούς συγγραφείς στην «ιστορική μυθοπλασία», ένα πρωτοπόρο λογοτεχνικό είδος, αν και όχι το μοναδικό καινοτόμο στοιχείο της περιόδου.³⁹ Νέες θεματολογίες αναδύθηκαν, όπως το αστυνομικό μυθιστόρημα,⁴⁰ με πρωτοπόρο τον Wilkie Collins και το έργο του η *Φεγγαρόπετρα*.⁴¹ Το νέο είδος βασίστηκε στη *Φεγγαρόπετρα*, αλλά διατηρούσε μια ιδιαίτερα γοθική ατμόσφαιρα και την υπενθύμιση της βίας που σχετίζεται με την αυτοκρατορία,⁴² όπως διαφαίνεται στο *Σήμα των τεσσάρων*.

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η βρετανική λογοτεχνία παρουσιάζει άνθηση και θεματική διεύρυνση. Τη δεκαετία του 1860 ο αστικός ρεαλισμός επικεντρώνεται στην καθημερινότητα της βιομηχανικής κοινωνίας. Ωστόσο, στα τέλη του αιώνα το αισιόδοξο κλίμα δίνει τη θέση του στην αβεβαιότητα και την πολιτισμική ανησυχία. Στη δεκαετία του 1880, το ρεύμα του Imperial Gothic⁴³ –υβρίδιο γοθικών και αποικιακών θεματικών– εκφράζει τους φόβους για τις «σκιάσεις» της αυτοκρατορικής εξουσίας και τη μόλυνσή της από τις ατίθασες αποικίες. Έτσι, ο Doyle δημοσιεύει το έργο του συνδυάζοντας τον ορθολογισμό με τις έμμεσες ανησυχίες για τις κοινωνικές και αποικιακές εντάσεις.

34. Βλ. στο ίδιο.

35. Aishwarya Lakshmi, «The Mutiny Novel: Creating the Domestic Body of the Empire», *Economic and Political Weekly* 42/19 (2007), 1.746-1.753.

36. Yannis Kanarakis, «Victorian and Anti-Victorian Voices», στο Yannis Kanarakis, Katerina Kitsi-Mitakou, Effie Yiannopoulou, *Movements and Trends in 19th and 20th-Century English Literature*, (Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015), 53, <https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-951>.

37. Kate Flint, «The Victorian Novel and its Readers», στο D. David (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Victorian Novel* (Εδιμβούργο: Cambridge University Press, 2000), 19.

38. Kanarakis, «Victorian and Anti-Victorian Voices», 54.

39. Martin Travers, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία: Από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008), 51.

40. Barry Forshaw, «Βρετανική αστυνομική λογοτεχνία: παρελθόν και παρόν», στο Χρήστος Δερμεντζόπουλος, Νίκος Φιλίππαιος, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Ευρωπαϊκές αφηγήσεις του εγκλήματος* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2023), 161.

41. Adams James Eli, *A History of Victorian Literature* (Νιού Τζέρσεϊ: Wiley-Blackwell, 2009), 273.

42. Ό.π., 274.

43. Lyn Pykett, «Sensation and the fantastic in the Victorian novel» στο *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*, David Deirdre επιμ. (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001), 209.

Η Ινδία παρουσιάζεται ως αποικία υπό καθοδήγηση, ενώ η αυτοκρατορία δεν προστατεύεται από τις επιπτώσεις της αλληλεπίδρασης με τις εξωτερικές και εξωτικές αποικίες της.⁴⁴ Αυτή η αντίληψη τοποθετεί τα έργα του Doyle στο ιμπεριαλιστικό γοτθικό μυθιστόρημα,⁴⁵ όπου η επικοινωνία με τις αποικίες μεταφράζεται ως «μόλυνση» και «εκφυλισμός» του βρετανικού «αγνού» πολιτισμού από τους εξωτικούς άλλους, και όπου υποβόσκει ο φόβος της επαναφοράς στο πρωτόγονο στάδιο του πολιτισμού. Στο *Σήμα των τεσσάρων* αυτό εκφράζεται μέσω της αποτρόπαιης εμφάνισης όσων είχαν έρθει σε επαφή με τις αποικίες της αυτοκρατορίας.⁴⁶

Πριν το 1830, οι μυθιστοριογράφοι έτειναν να ακολουθούν δύο, συχνά αντιφατικές, μορφές γραφής: την «ιστορική» μυθοπλασία, όπως την εισήγαγε ο Walter Scott⁴⁷ και, από την άλλη, το «ρεαλιστικό» μυθιστόρημα. Ο διαχωρισμός αλλάζει κατά την ύστερη βικτωριανή περίοδο (1870-1901), όταν ο λογοτεχνικός κόσμος πλήττεται από την απώλεια σημαντικών συγγραφέων, όπως οι George Eliot, Thomas Carlyle, Mathew Arnold και Wilkie Collins.⁴⁸ Οι ριζικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, καθώς και η ανησυχία και το άγχος που προκάλεσαν στους υπηκόους της αυτοκρατορίας, διαμόρφωσαν την αίσθηση του *fin de siècle*, του τέλους μιας «χρυσής» εποχής και της έλευσης μιας νέας, αβέβαιης περιόδου. Οι τεχνολογικές εξελίξεις άλλαξαν ριζικά τον τρόπο παραγωγής, διανομής, αλλά και ανάγνωσης της λογοτεχνίας. Η σχέση μεταξύ συγγραφέα και αναγνώστη μεταβάλλεται. Η διάδοση των φθηνών και προσιτών εκδόσεων για το ευρύτερο εγγράμματο κοινό ευνόησε την άνθηση νέων λογοτεχνικών μορφών, όπως το διήγημα, το οποίο προσαρμόστηκε ιδανικά στη μορφή των περιοδικών και των εφημερίδων της εποχής, προσφέροντας μια σύντομη και προσιτή ψυχαγωγία σε ένα κοινό με περιορισμένο χρόνο και εισόδημα.⁴⁹ Τέλος, η λογοτεχνία στα τέλη του 19ου αιώνα μετατρέπεται σε μια πιο εμπορική διαδικασία, καθώς το βιβλίο γίνεται προϊόν μαζικότερης κατανάλωσης, με κύριους εκφραστές αυτής της νέας τάξης πραγμάτων τους Rudyard Kipling, Sir Arthur Conan Doyle και Oscar Wilde.⁵⁰

Η απεικόνιση της Ινδικής Εξέγερσης μέσα από το έργο του Arthur Conan Doyle

Ο Arthur Conan Doyle (1859-1930), συγγραφέας του *Σήματος των τεσσάρων*, υπήρξε μια χαρακτηριστική μορφή υποστηρικτή της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη βικτωριανή περίοδο. Έχοντας σπουδάσει ιατρική, αλλά και μέσα από τη ναυτική και στρατιωτική του υπηρεσία, ο Doyle διαμόρφωσε στα έργα του μια κοσμοαντίληψη που ταυτίζει τον ορθολογισμό με την ιμπεριαλιστική αποστολή της Βρετανίας. Ο Kenneth Wilson επισημαίνει ότι ο Doyle ενσάρκωσε την αισιοδοξία της μεσαιας τάξης και την πίστη στη βρετανική υπεροχή, θεωρώντας την πίστη στην αυτοκρατορία όχι μόνο πολιτική αλλά και ηθική υποχρέωση.⁵¹ Το *Σήμα των τεσσάρων* του Doyle, που προδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The Strand*, αποτελεί ένα ιμπεριαλιστικό έργο της ύστερης βικτωριανής περιόδου, με κεντρικό χαρακτήρα τον Σέρλοκ Χολμς (Sherlock Holmes). Η επιτυχία του έργου οδήγησε τον Doyle στη δημιουργία μιας σει-

44. Jessica Durgan, *Art, Race, and Fantastic Color Change in the Victorian Novel* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2019), 100.

45. Pykett, «Sensation and the fantastic in the Victorian novel», 209.

46. Laura Otis, «The Empire Bites Back: Sherlock Holmes as an Imperial Immune», *Studies in 20th and 21st Century Literature*, 22/1 (1998), 32.

47. Ο Γουόλτερ Σκοτ εισήγαγε τη βασισμένη στο ένδοξο παρελθόν ιστορική μυθοπλασία· βλ. Travers, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, 51.

48. Kanarakis, «Victorian and Anti-Victorian Voices», 54.

49. Laurel Brake, *Print in Transition, 1850-1910: Studies in Media and Book History* (Μπέιζινστοκ: Palgrave Macmillan, 2001), 45-49.

50. Kanarakis, «Victorian and Anti-Victorian Voices», 54.

51. Kenneth Wilson, «Fiction and Empire: The Case of Sir Arthur Conan Doyle», *Victorian Review* 19/1 (1993), 24-26.

ράς αφηγήσεων με πρωταγωνιστή τον Σέρλοκ Χολμς, η οποία μετατράπηκε σε αυτοτελές έργο χωρισμένο σε δύο τόμους, με τους τίτλους *Οι περιπέτειες του Σέρλοκ Χολμς* και *Τα απομνημονεύματα του Σέρλοκ Χολμς*.⁵²

Στο *Σήμα των τεσσάρων* ο διάσημος ντετέκτιβ Σέρλοκ Χολμς και ο βοηθός του δρ Γουότσον (Dr. Watson) παρουσιάζονται να λύνουν μια περίπλοκη υπόθεση σχετικά με έναν κλεμμένο θησαυρό και μια μυστική συμφωνία μεταξύ Βρετανών στρατιωτικών και Ινδών ανταρτών,⁵³ που έγινε κατά την διάρκεια της Ινδικής Ανταρσίας. Η υπόθεση αρχίζει με τον Χολμς να κάνει χρήση κοκαΐνης⁵⁴ και, σε δεύτερο πλάνο, με την εμφάνιση της δεσποινίδος Mary Morstan στο διαμέρισμα όπου διαμένουν ο Χολμς και ο Γουότσον. Η κοπέλα ζητά βοήθεια από τον Χολμς, περιγράφοντας την εξαφάνιση του πατέρα της, λοχαγού Μόρσταν, ο οποίος αγνοείται, ενώ πριν από μερικά χρόνια εκείνη είχε αρχίσει να λαμβάνει ένα μαργαριτάρι τον χρόνο στο ταχυδρομείο, και μάλιστα το τελευταίο με ένα σημείωμα συνάντησης στο Lyceum Theatre. Η ιστορία συνεχίζεται με τον Χολμς και τον Γουότσον να συνοδεύουν την κοπέλα στη συνάντησή της, ενώ στη διαδρομή εκείνη δείχνει στον Χολμς κάτι σαν χάρτη. Στο σημείο της συνάντησης τους περιμένει μια άμαξα, η οποία τους οδηγεί στην οικία του Thaddeus Sholto, γιου του ταγματάρχη Sholto. Αυτός εξηγεί ότι ο πατέρας της κοπέλας πέθανε από καρδιακή προσβολή μετά από διαμάχη με τον πατέρα του. Η πλοκή κυλάει με αρκετή συζήτηση μεταξύ των χαρακτήρων, και αποφασίζουν να πάνε στο Pondicherry Lodge, στο σπίτι της οικογένειας, ώστε ο θησαυρός να μοιραστεί. Εκεί όμως θα εντοπισθεί ο δίδυμος αδελφός του Thaddeus, νεκρός από δηλητηριασμένο βέλος, ενώ ο θησαυρός απουσιάζει. Έτσι ξεκινάει εκ νέου μια αναζήτηση του θησαυρού και μια νέα πλοκή μέσα στην ήδη υπάρχουσα, η οποία θα καταλήξει στον υπαίτιο όλων, τον Jonathan Small, ο οποίος θα αφηγηθεί την ιστορία του θησαυρού από την αρχή. Έτσι ολοκληρώνεται το μυθιστόρημα.

Σε αυτό το σημείο, και πριν την ολοκλήρωση του έργου, υπάρχει μια εκτενής αφήγηση του Small που πηγαίνει τους χαρακτήρες πίσω στο 1857, την ημέρα της Εξέγερσης. Ο σκοπός της αφήγησης είναι διττός: αφενός, να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο ο Small απέκτησε γνώση και φιλοδοξία για τον θησαυρό και, αφετέρου, να αποσαφηνίσει τη σημασία του όρκου των τεσσάρων που είχε πάρει. Μέσα από την αφήγηση, οι προσωπικές εμπειρίες του Small συνδέονται άμεσα με τα ιστορικά γεγονότα της Εξέγερσης, αποτυπώνοντας τις επιπτώσεις της αποικιακής βίας και της πολιτικής αναταραχής στην ψυχολογία και τις επιλογές των χαρακτήρων. Η αφήγηση λειτουργεί ως μέσο ιστορικής ενσωμάτωσης, επιτρέποντας στον Doyle να δώσει στους αναγνώστες μια αίσθηση αυθεντικότητας και χρονικής συνέχειας, ενώ παράλληλα εξερευνά τα κίνητρα και τις ηθικές συγκρούσεις των προσώπων που εμπλέκονται στην κατοχή του θησαυρού.

Ως προς την Ινδική Εξέγερση και τον απόηχο της, το *Σήμα των τεσσάρων* αποτελεί μια ενδιαφέρουσα συνθήκη, από την οποία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Ινδική Εξέγερση παρέμεινε για αρκετό καιρό στην επικαιρότητα. Μια άλλη οπτική για τη χρήση του όρου «Ινδική Ανταρσία» δίνει ο Ronald Thomas, που αναφέρει πως η χρήση της από τον Doyle έγινε υπό το πρίσμα του ρεύματος του ρεαλισμού και της σύνδεσης της λογοτεχνίας με την επιστημονικότητα και την πολιτική.⁵⁵ Βέβαια, ο ίδιος ο Conan Doyle υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της

52. Sir Arthour Conan Doyle, *Sherlock Holmes: Σπουδή στο Κόκκινο και Το Σήμα των τεσσάρων*, μτφρ. Χ. Βλάχος, Β. Κατημερτζόγλου, Ουρ. Αϊβατζίδου (Αθήνα: Πεδίο, 2021), 9.

53. Ό.π., 181, 332.

54. Κατά τη δεκαετία του 1890 το παράνομο εμπόριο ναρκωτικών εντάθηκε στη Βρετανία, ωστόσο η χρήση κοκαΐνης ήταν ένα «κανονικοποιημένο» φάρμακο ενάντια στις ημικρανίες και τους πονοκεφάλους· βλ. Christopher Keep - Don Randall, «Addiction, Empire, and Narrative in Arthur Conan Doyle's *The Sign of the Four*», *NOVEL: A Forum on Fiction* 32/2 (1999), 209.

55. Ronald R. Thomas, «Detection in the Victorian Novel» στο *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*, David Deirdre επιμ. (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001), 187.

αυτοκρατορίας.⁵⁶ Οι προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα –ο ίδιος συμμετείχε στον πόλεμο των Boers⁵⁷ και εργάστηκε εκεί ως γιατρός σε ένα νοσοκομείο της υπαίθρου– ήταν αυτές που τον οδήγησαν να διαμορφώσει μια ιμπεριαλιστική αντίληψη, αφήνοντάς του το στίγμα τους, μαζί με την έντονη αίσθηση περιπέτειας.⁵⁸ Σύμφωνα με τη Yumna Siddiqi, οι εμπειρίες του στη Δυτική Αφρική τον οδήγησαν να γράψει το έργο *The Great Boer War*, στο οποίο εξυμνεί και υπερασπίζεται τη βρετανική ιμπεριαλιστική πολιτική.⁵⁹

Το *Σήμα των τεσσάρων* βασίζει την πλοκή του στην Ινδική Εξέγερση του 1857, καθώς συναντάμε σε αυτό αξιωματικούς που υπηρέτησαν στην Ινδία, και μας δίνεται η εκδοχή της ιστορίας από την οπτική του Small.⁶⁰ Στην ιστορία αυτή, ο Small, για να ξεφύγει από τις υποθέσεις του στο εσωτερικό της Βρετανίας, κατατάχθηκε στο 3ο Σύνταγμα Τυφεκιοφόρων στην Ινδία,⁶¹ κάτι που προφανώς δείχνει ότι οι αποικίες λειτουργούσαν και ως τόπος διαφυγής για όσους Βρετανούς είχαν δύσκολες για τους ίδιους υποθέσεις πίσω στην πατρίδα. Ωστόσο οι περιπέτειες του Small δεν σταματούν εκεί: έχασε το πόδι του από επίθεση κροκόδειλου⁶² και λόγω της αναπηρίας του αδυνατούσε να υπηρετήσει. Όμως, και πάλι, δεν γύρισε στη Βρετανία, αλλά έγινε επιστάτης σε φυτείες στην Ινδία μέχρι την εξέγερση, όπως ο ίδιος αναφέρει: «η καλοτυχία μου δεν κράτησε για πολύ. Ξαφνικά, χωρίς καμία προειδοποίηση, ξέσπασε η μεγάλη εξέγερση. Εκεί που η Ινδία φαινόταν το ίδιο ήρεμη [...] ξαφνικά ξαμολήθηκαν διακόσιες χιλιάδες μαύροι διάβολοι και η χώρα έγινε σκέτη κόλαση».⁶³ Η Ινδία παρουσιάζεται αρχικά ως ένας τόπος γαλήνιος, σχεδόν ολοκληρωτικά υποταγμένος, μια χώρα που υπακούει φαινομενικά στην κανονικότητα της αποικιακής τάξης πραγμάτων.⁶⁴ Ωστόσο, η ηρεμία αυτή διαταράσσεται βίαια, καθώς η εξέγερση μετατρέπει την αποικία σε «κόλαση».⁶⁵ Η αναφορά στην Ινδική Εξέγερση, με έμφαση στις επιθέσεις των Ινδών κατά των Βρετανών αποικιοκρατών («Για πολλές νύχτες ο ουρανός φωτιζόταν από τα φλεγόμενα μπανγκαλό [...] μια ωραία μέρα συνέβη το μοιραίο. [...] Λίγο πιο πέρα βρήκα και τον Ντόσον, πεσμένο [...] νεκρό με ένα άδαιο περίστροφο στο χέρι και τέσσερις Ινδούς στρατιώτες σωριασμένους μπροστά του»),⁶⁶ δεν αποτελεί τυχαία προσθήκη του Doyle. Σύμφωνα με τον Wilson, στα έργα του Doyle συνάπτονται συνδέσεις μεταξύ της ανδρείας, του ηρωισμού και της αναγέννησης ενός εθνικού χαρακτήρα, με το ιμπεριαλιστικό ιδεώδες να παρουσιάζεται ως το φυσικό και ηθικό πεπρωμένο της Βρετανίας,⁶⁷ και την απουσία του να εμφανίζεται ως κάτι το εξωτικό και αφύσικο.

Η Ινδική Εξέγερση απασχόλησε τον βρετανικό κόσμο για αρκετό καιρό μετά το ξέσπασμά της – η οποιαδήποτε ανυπακοή των αποικιών προς τη μητρόπολη⁶⁸ προκαλούσε ξενοφοβία και πανικό. Όπως αναφέρει η Laura Otis, ο λογοτεχνικός συνδυασμός δύο επιστημόνων, του Χολμς και του δρα Γουάτσον, αποσκοπεί στον καθησυχασμό των αναγνωστών του Doyle,

56. Otis, «The Empire Bites Back», 31.

57. Ό.π., 32.

58. Daniel Stashower, *Teller of Tales: The Life of Arthur Conan Doyle* (Νέα Υόρκη: Henry Holt & Co., 1999), 34-40, 45-48.

59. Yumna Siddiqi, «The Cesspool of Empire: Sherlock Holmes and the Return of the Repressed», *Victorian Literature and Culture* 36/1 (2006), 234.

60. Doyle, *Sherlock Holmes*, 303.

61. Στο ίδιο.

62. Στο ίδιο.

63. Ό.π., 304.

64. Στο ίδιο.

65. Ό.π., 305.

66. Στο ίδιο.

67. Wilson, «Fiction and Empire », 23-25.

68. Keep - Randall, «Addiction, Empire, and Narrative», 208.

καθώς αυτοί οι δύο ήρωες συνεργάζονται με σκοπό την απομυθοποίηση της φυλετικής προέλευσης ενός ξένου ή ενός αποικιακού άλλου και αναγνωρίζουν τα σημάδια της «αυτοκρατορικής διαφθοράς» σε όσους έχουν βρεθεί στις αποικίες.⁶⁹ Ο Doyle μέσα από τις αφηγήσεις αυτές αναπαράγει τον οριενταλιστικό λόγο του ύστερου 19ου αιώνα, προβάλλοντας τη Δύση ως λογική, εκπολιτιστική δύναμη και την Ανατολή ως βίαιη, πρωτόγονη και, κυρίως, σιωπηλή οντότητα.⁷⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός δαρβινισμός προσέφερε το ιδεολογικό υπόβαθρο: η ιδέα πως οι ισχυρότεροι –δηλαδή οι Ευρωπαίοι– είχαν φυσικό δικαίωμα κυριαρχίας επί των «κατώτερων φυλών».⁷¹

Στο δωδέκατο κεφάλαιο του *Σήματος των τεσσάρων*, η εξομολόγηση του Small λειτουργεί ως μια από τις χαρακτηριστικές αποικιακές αναδρομές της ύστερης βικτωριανής λογοτεχνίας. Το αφήγημά του δεν είναι απλώς η προσωπική του μαρτυρία· αποτελεί μια συμπυκνωμένη αναπαράσταση της Ινδικής Εξέγερσης του 1857 μέσα από το φίλτρο του Βρετανού στρατιώτη, ο οποίος αναλαμβάνει τον ρόλο του μάρτυρα, αλλά και του κριτή των γεγονότων. Η εικόνα των Ινδών είναι έντονα αποανθρωποποιημένη. Οι Ινδοί Σεπόι στις αφηγήσεις του Small φορτίζονται με όρους βαθιά ρατσιστικούς, παρουσιάζονται ως «μαύροι διάβολοι» και η περιοχή «κατακλύζεται από φανατικούς και διαβολολάτρες».⁷² Μια περιγραφή που αφαιρεί από τους εξεγερμένους κάθε πολιτικό ή κοινωνικό κίνητρο και τους τοποθετεί στη σφαίρα της βίας, της τυφλής πίστης και της δαιμονολατρίας.⁷³ Αυτή η ορολογία αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο η βρετανική γραμματεία επεδίωκε να ελέγξει την ερμηνεία των γεγονότων και λειτουργεί ως μηχανισμός δαιμονοποίησης, ο οποίος, σύμφωνα με τον Edward Said, παραπέμπει στο ρεύμα του οριενταλισμού, όπου η Ανατολή αποτελεί πεδίο απειλής και ανορθολογισμού.⁷⁴

Η χρονολογική απεικόνιση της Εξέγερσης απουσιάζει, αλλά κυριαρχεί η άλογη βία. Η βία αυτή αποκτά διττή λειτουργία στο έργο. Από τη μια, οι σφαγές, οι φωτιές και οι καταστροφές που περιγράφονται προσφέρουν στον αναγνώστη μια αισθητηριακή εμπειρία συγκίνησης σχεδόν θεατρικής και, από την άλλη, εγγράφουν το βρετανικό υποκείμενο σε μια αφήγηση θυματοποίησης. Η εστίαση σε εικόνες φρίκης λειτουργεί και ιδεολογικά, καθώς καθιστά τον Small μια ηθική φωνή που αφηγείται «τι συνέβη» και δικαιολογεί «τι ακολούθησε».⁷⁵ Η ιδιαίτερη αναφορά στα γεγονότα του Κανπούρ ενισχύει αυτή τη θυματοποίηση: «Αν η πύλη μας έπεφτε στα χέρια των Σεπόι, τότε το οχυρό θα έπεφτε και τα γυναικόπαιδα θα είχαν μεταχείριση ίδια με εκείνων στο Κανπούρ».

Η σφαγή στο Κανπούρ υπήρξε εμβληματική στη βρετανική μνήμη της Εξέγερσης, χρησιμοποιούμενη ως κεντρικό αφήγημα για να δικαιολογήσει την αποικιακή καταστολή και να εγγράψει την Εξέγερση στη σφαίρα της ανείπωτης βαρβαρότητας. Η αναφορά του Doyle σε αυτό το γεγονός αναζωπυρώνει τον συλλογικό τρόμο των αναγνωστών του τέλους του 19ου αιώνα, υπενθυμίζοντάς τους το κόστος της αποικιακής απώλειας ελέγχου.

Η ινδική «πλευρά» ουδέποτε εμφανίζεται ή εκφράζει κάποια εξήγηση στο *Σήμα των τεσσάρων*, με αποτέλεσμα η αφήγηση να είναι αντιπροσωπευτική μονάχα της βρετανικής πλευράς,

69. Στο ίδιο.

70. Rakesh Jain - Akshita Sharma, «Redefining the Sherlock Holmes Canon as an Imperial Construct», *International Journal of Multidisciplinary and Current Educational Research* 5/1 (2023), 119-121.

71. Otis, «The Empire Bites Back», 32-33.

72. Doyle, *Sherlock Holmes*, 306.

73. Για την κοινωνική και στρατιωτική διάσταση της Εξέγερσης, βλ. Kaushik Roy, *The Indian Rebellion, 1857-1859: A Military History in the Global Context* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2024), 65-71.

74. Edward Said, *Culture and Imperialism* (Νέα Υόρκη: Vintage Books, 1999), 206-210.

75. Jenny Sharpe, *Allegories of Empire: The Figure of Woman in the Colonial Text* (Μιννεάπολις: University of Minnesota Press, 1993), 44.

της οποίας η απεικόνιση ως θύματος «προδοσίας» από τα ίδια τα στρατεύματά της⁷⁶ δικαιολογεί την εντατικοποίηση της αποικιακής κυριαρχίας στην Ινδία και, τελικά, τη μετατροπή της στη βασικότερη εξαρτώμενη αποικία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας: «Ολόκληρη η χώρα έβραζε σαν μελίτσι [...] ήταν μια μάχη εκατομμυρίων ενάντια εκατοντάδων [...] εκείνοι οι άνθρωποι [...] ήταν οι δικοί μας επίλεκτοι στρατιώτες που είχαμε διδάξει κι εκπαιδεύσει [...] έστρεφαν τα ίδια μας τα όπλα εναντίον μας».⁷⁷

Η σκηνή αυτή ενσαρκώνει τον λεγόμενο «ιμπεριαλιστικό πανικό» που κατέλαβε τη Βρετανία στα τέλη της δεκαετίας του 1850 και ενίσχυσε την ιδέα της αυτοκρατορίας ως πολιορκημένης δύναμης.⁷⁸ Εδώ η αφήγηση αποκτά μεταφυσικές αποχρώσεις: η ίδια η αυτοκρατορία, μέσα από το ίδιο της το «σώμα», προδίδεται, μετατρέποντας το γεγονός σε τραύμα που εγγράφεται στη συλλογική βρετανική μνήμη. Η μετέπειτα αναφορά σε «δύο στρατιώτες Σιχ» που τέθηκαν υπό τις διαταγές του Small αναδεικνύει και την ανασφάλεια απέναντι στους ίδιους τους ιθαγενείς στρατιώτες του στρατού της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών. Ο φόβος που προκάλεσε η «προδοσία» των Σεπόι, όπως σημειώνει η Jenny Sharpe, οδήγησε τη λογοτεχνία της Εξέγερσης να επιμένει στη διαφορά ανάμεσα στον πιστό ιθαγενή και στον προδότη Σεπόι, διαμορφώνοντας μια ιεραρχία υποτέλειας και καχυποψίας.⁷⁹

Το πλαίσιο της αφήγησης, ακόμη, δεν εστιάζει στις αιτίες της Εξέγερσης, ούτε στην αποικιακή καταπίεση, αλλά στην ίδια την εμπειρία της πολιορκίας και του διαρκούς κινδύνου που βίωναν οι Βρετανοί στρατιώτες και έποικοι. Η χρήση εκφράσεων όπως «Πήγαμε να αντιμετωπίσουμε τους επαναστάτες [...] όμως το μπαρούτι μας τελείωσε»⁸⁰ εντάσσει την Εξέγερση στο πεδίο της απόλυτης απειλής, όπου κάθε Βρετανός στρατιώτης παρουσιάζεται ως ηρωικός υπερασπιστής έτοιμος να θυσιάσει για την προστασία των «δικών του». Το αφηγηματικό σχήμα της πολιορκίας, όπου οι λίγοι υπερασπίζονται μία εύθραυστη θέση ενάντια σε πλήθη εξεγερμένων, επανεμφανίζεται συχνά σε βικτωριανές αναπαραστάσεις του 1857 και εντάσσεται στην παράδοση της «επικής άμυνας» που συγκρότησε τη συλλογική μνήμη της αυτοκρατορίας.

Συμπεράσματα και Επίλογος

Συνολικά, η απεικόνιση της Ινδικής Εξέγερσης στο *Σήμα των τεσσάρων* εδράζεται σε μια αποικιακή μυθολογία που παρουσιάζει την Εξέγερση ως μια πράξη «τυφλού φανατισμού» και τους Ινδούς ως απειλητικούς, προδοτικούς και ηθικά κατώτερους. Η εστίαση της μελέτης έγινε αποκλειστικά στα αποσπάσματα που αφορούσαν την Ινδική Εξέγερση, επομένως κατά κύριο λόγο στο τελευταίο κεφάλαιο του *Σήματος των τεσσάρων*. Ωστόσο, και αλλού στο έργο εντοπίζονται αρκετές υποτιμητικές αναφορές στους ιθαγενείς, όπως στον Τόνγκα, τον ιθαγενή βοηθό του Small. Συνοψίζοντας, η αφήγηση συσκοτίζει τις πραγματικές αιτίες της εξέγερσης, όπως η οικονομική εκμετάλλευση, η πολιτική καταπίεση και οι θρησκευτικές παρεμβάσεις των Βρετανών, και μετατρέπει το ιστορικό γεγονός σε συνθήκη επιβεβαίωσης της ανωτερότητας των Βρετανών. Με τον τρόπο αυτόν, το έργο του Doyle, αλλά και ο ίδιος ο συγγραφέας, συμμετέχουν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής αυτοκρατορικής μνήμης που όχι μόνο αναπαράγει τον φόβο της αποικιοκρατικής ανατροπής αλλά και εδραιώνει την ιδεολογική νομιμοποίηση της βρετανικής κυριαρχίας. Άλλωστε, ο Doyle, ως ένθερμος

76. Keep - Randall, «Addiction, Empire, and Narrative», 212.

77. Doyle, *Sherlock Holmes*, 306.

78. Chakravarty, *The Indian Mutiny*, 135.

79. Sharpe, *Allegories of Empire*, 72-75.

80. Doyle, *Sherlock Holmes*, 306.

υποστηρικτής της αυτοκρατορίας, προσέφερε ένα έργο ένας από τους σκοπούς του οποίου ήταν η τόνωση του ιμπεριαλιστικού αισθήματος μέσα από τη βρετανική υπεροχή και τη λύση του μυστηρίου για τον θησαυρό της Άγκρα.

Η Ινδική Εξέγερση του 1857 υπενθυμίζει ότι η ιστορία δεν διαμορφώνεται αποκλειστικά από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις, αλλά και από τις φωνές της αντίστασης – είτε αυτές εκδηλώνονται ηχηρά είτε παραμένουν καταπιεσμένες και αποσιωπημένες από την αποικιακή αφήγηση. Η βικτωριανή λογοτεχνία, λειτουργώντας αναπόφευκτα ως ιδεολογικός μηχανισμός της αυτοκρατορίας, τείνει να περιθωριοποιεί τους αποικιοκρατούμενους και να ενισχύει τη δυτική αίσθηση ανωτερότητας, προσφέροντας έτσι μια μεροληπτική αναπαράσταση των γεγονότων της Εξέγερσης.⁸¹ Στο έργο του Doyle η παρουσία του Χολμς, με την πίστη του στη λογική και την αποκατάσταση της τάξης, συμβολίζει το ανοσοποιητικό σύστημα της αυτοκρατορίας που αντιστέκεται σε κάθε απειλή.⁸² Το αποτέλεσμα είναι η Ινδία να αναπαρίσταται ως επικίνδυνη και ανορθολογική δύναμη, ενώ οι εξεγερμένοι παρουσιάζονται μέσα στο πλαίσιο της βίας και της προδοσίας, χωρίς να τους αποδίδεται φωνή.⁸³ Υπάρχουν αρκετές οπτικές μέσα από τις οποίες είναι δυνατό να εξεταστεί η Ινδική Εξέγερση του 1857, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις κοινωνικές όσο και τις ιδεολογικές ερμηνείες που ασπάζεται κάθε ερευνητής. Στο παρόν άρθρο, αρκέστηκα σε μια πιο σφαιρική οπτική, σαφώς αρνητικά διακείμενη προς την ιμπεριαλιστική βία που αναπαράγεται από έργα όπως αυτό του Doyle. Έτσι, το *Σήμα των τεσσάρων* δεν συνιστά ένα ιστορικό τεκμήριο για την ίδια την Εξέγερση, αλλά για τον τρόπο με τον οποίο αυτή μεταλλάσσεται μέσα στον βρετανικό λόγο, αποκάλυπτοντας την πολιτισμική λειτουργία της λογοτεχνίας ως μέσου ελέγχου της μνήμης και ερμηνείας του αποικιακού τραύματος τόσο της αποικίας όσο και της μητρόπολης.

81. Paxton, *Writing under the Raj*, 45-47.

82. Brantlinger, *Rule in the Darkness*, 203-205.

83. Said, *Culture and Imperialism*, 132-135.

Η εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου στην ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΛΒΑΝΟΥ

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η Ελληνική Επανάσταση, και ιδιαίτερα η εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου, εγγράφηκαν στην ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με έμφαση στη Θράκη, από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το 1922. Μέσα από την οπτική της ιστορικής κουλτούρας αναλύονται οι τρόποι με τους οποίους η εθνική ιδεολογία μετασχημάτισε ταυτότητες και καθημερινές πρακτικές, συνδέοντας τη μνήμη της Επανάστασης με τη θρησκευτική παράδοση, την οικογενειακή μνήμη, την εκπαίδευση και τον λαϊκό πολιτισμό. Η 25η Μαρτίου λειτουργεί ως κομβικός χρονότοπος όπου συμπλέκονται εθνικά και θρησκευτικά νοήματα, ενώ το 1821 αναδεικνύεται σε κεντρικό σημείο αναφοράς της συλλογικής ταυτότητας. Το άρθρο υποστηρίζει ότι η εθνική συνείδηση δεν διαμορφώθηκε γραμμικά, αλλά μέσα από ένα σύνθετο μωσαϊκό βιωμάτων, συναισθημάτων και πολιτισμικών πρακτικών που επανανοηματοδοτούσαν διαρκώς το παρελθόν.

Abstract

The article examines how the Greek Revolution, and in particular the national commemoration of March 25th, was inscribed within the historical culture of the Greek communities of the late Ottoman Empire, with a focus on Thrace, from the late nineteenth century to 1922. Through the lens of historical culture, it analyses the ways in which national ideology transformed identities and everyday practices by linking the memory of the Revolution to religious tradition, family memory, education, and popular culture. March 25th emerges as a key chronotope in which national and religious meanings are intertwined, while 1821 becomes a central reference point for collective identity. The article argues that national consciousness did not develop in a linear fashion, but through a complex mosaic of experiences, emotions, and cultural practices that continuously re-signified the past.

Από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης έως τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον εκ των πραγμάτων περιορισμό των πολιτικών του ελληνικού κράτους εντός των συνόρων του μεσολάβησε ένας αιώνας. Στον αιώνα αυτό η εθνική ιδεολογία και η ελληνική πολιτειότητα πήραν θεσμική μορφή, διαμορφώθηκε το εθνικό ιστορικό αφήγημα, αρθρώθηκε η Μεγάλη Ιδέα και μετατράπηκε σε πολιτικό πρόγραμμα και εθνική ταυτότητα, διαμορφώθηκαν και στελεχώθηκαν θεσμοί και φορείς, ενεργητικοί και ενθουσιώδη πολίτες γεννημένων εντός του εθνικού κράτους. Ο 19ος αιώνας βρίσκεται, από πολλές απόψεις, σε ένα διαρκές μεταίχμιο. Από τη μια μεριά, επιτελείται η γέννηση και η προσπάθεια συγκρότησης του κράτους και, από την άλλη, επιχειρείται η διατήρηση μια διαρκούς ισορροπίας ανάμεσα σε όσα συνέβαιναν εντός των συνόρων του και σε όσα συνέβαιναν εκτός αυτών, ιδιαίτερα στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δύο εθνικά κέντρα, η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη, που αντιστοιχούσαν σε δύο εθνικά φαντασιακά, τα οποία με τη σειρά τους αρθρώνονταν σε συνομιλία με κοινωνικές και διεθνικές διεργασίες.

Η επιλογή να μελετήσουμε τον τρόπο που εγγράφεται η ελληνική εθνική ιδεολογία στην ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹ αποτελεί μια άσκηση πάνω στη διασταύρωση εναλλακτικών οπτικών σε μια μεταβατική εποχή. Επικεντρωνόμαστε στη Θράκη, όπου ούτως ή άλλως πύκνωναν την εποχή αυτή δίκτυα, δράσεις, ιδεολογίες και ανταγωνισμοί και όπου οι διαφορετικές ματιές κατασκεύαζαν, εντέλει, διαφορετικούς κόσμους. Ένα παράδειγμα: Το 1907, ο Στυλιανός Γονατάς, όταν είχε σταλεί στο προξενείο της Αδριανούπολης, ενημέρωνε, όλος απογοήτευση, το Υπουργείο Εξωτερικών για την κατάσταση εκεί. Έγραφε: «Οι δε κάτοικοι της υπαίθρου χώρας διατελούσιν εις αθλίαν κατάστασιν εθνικής ουδετερότητος, μέχρι μάλιστα του σημείου ώστε, αρκετόν μέρος τούτων να αρκείται εις την θρησκευτικήν και μόνον διάκρισιν μεταξύ χριστιανών και μωαμεθανών ή εβραίων και να αδιαφορή ή να αγνοή την εθνικήν διάκρισιν μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων ή Ρώσων».² Ο Σεραφείμ Μάξιμος, από την άλλη μεριά, όταν ανακαλεί στις αναμνήσεις του την παιδική του ηλικία στην ίδια περιοχή, αφηγείται τα πράγματα εντελώς διαφορετικά: «Στον Μωάμεθ τον Κατακτητή απέναντι υψώναμε τον Παλαιολόγο, τον “Μαρμαρωμένο Βασιλιά”. Αν και τον αυτοκράτορα αυτόν δεν τον ζούσαμε τόσο πολύ, όσο τον Κολοκοτρώνη ή τον Καραϊσκάκη –τον Καραϊσκάκη τον είχαμε σε μεγάλη υπόληψη– και τους θαλασσινούς ήρωες του Αγώνα, που γι’ αυτούς πια ξετρελλαινόμεσταν: τον Κανάρη, τον Μιαούλη, την Μπουμπουλίνα».³ Δεν έχει νόημα να αναρωτηθούμε ποιος είχε δίκιο – αν, δηλαδή, πράγματι στην ύπαιθρο της Θράκης οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονταν για τις εθνικές ταυτότητες ή αν ίσχυε η εθνική ανασηματοδότηση του παρελθόντος στην οποία αναφερόταν ο Μάξιμος. Το πιο πιθανό ήταν να ίσχυαν και τα δύο, ανάλογα σε ποια πληθυσμιακή και κοινωνική ομάδα αναφερόμαστε και μέσα από ποιο φακό διαβάζουμε την πραγματικότητα. Ο Γονατάς, αξιωματικός του ελληνικού στρατού που είχε συμμετάσχει στον πόλεμο του 1897, πριν σταλεί στην Αδριανούπολη είχε εκφράσει την επιθυμία να σταλεί στη Μακεδονία, όπου κορυφωνόταν ο Μακεδονικός Αγώνας. Η επιθυμία του θα είχε πραγματοποιηθεί, αν δεν αρρώσταινε στο μεταξύ από τύφο. Όταν έφτασε στη Θράκη, πιθανότατα να «διάβασε» την πραγματικότητα μέσα από τα γυαλιά του αφοσιωμένου στην εθνική ιδέα στρατιωτικού και απογοητεύτηκε που οι εντάσεις δεν ήταν τόσο οξυμένες όσο στη Μακεδονία. Ο Μάξιμος, από την άλλη, ήταν

1. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το ερευνητικό έργο «Παρατηρητήριο για την Ελληνική Επανάσταση», Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στο πλαίσιο της δράσης «Υποστήριξη Περιφερειακής Αριστείας» (MIS 5047290).

2. «Εκθεση Στυλιανού Γονατά για τη Θράκη, Δεκέμβριος 1907», Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1908, φάκ. 21.2.

3. Σεραφείμ Μάξιμος, *Αναμνήσεις (1908-1924)*, εισαγωγικά κείμενα: Κωστής Καρπόζηλος - Πόπη Πολέμη, εκδοτική φροντίδα: Πόπη Πολέμη (Αθήνα: Θεμέλιο 2022), 69.

μισή γενιά νεότερος από τον Γονατά. Γεννήθηκε το 1899 στα Γανοχώρια της Ανατολικής Θράκης, που ναι μεν δεν είχαν την αστική ανάπτυξη της Αδριανούπολης ή την εγγύτητα με την Κωνσταντινούπολη, είχαν όμως ανεπτυγμένες εμπορικές δραστηριότητες και βρίσκονταν στα παράλια της Προποντίδας, όπου διασταυρώνονταν κουλτούρες, άνθρωποι και ιδέες. Μαζί με τα καράβια έφτανε ο απόηχος της νέας εποχής που διαμορφωνόταν στα αστικά σαλόνια, στις συζητήσεις των πολιτικών και των διπλωματών, αλλά και στα πεδία των μαχών. Επιπλέον, ο Μάξιμος είναι παιδί αυτής της εποχής της ρευστότητας – πηγαίνει στο σχολείο την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα, όταν δηλαδή τους λίγο μεγαλύτερους, τους νεαρούς ενήλικες, όπως τον Γονατά, τους είχε συνεπάρει ο πατριωτικός ενθουσιασμός. Μαθαίνει τον κόσμο μέσα από τις αφηγήσεις πατριωτικής έξαρσης, ακούει για εθνικούς ήρωες, για την απελευθέρωση, για το εθνικό παρελθόν, για την ανεξάρτητη Ελλάδα. Μαθαίνει, κυρίως, ότι ο ίδιος είναι Έλληνας. Αυτό το βίωμα μεταφέρει μέσα από τις αναμνήσεις του.

Ποιους και πόσους αφορούσε η αφήγηση αυτή; Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Μπορούμε όμως να εικάσουμε ότι εκείνη την εποχή, τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, όσο διαδιδόταν η εκπαίδευση στις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και λειτουργούσε ως μέσο διάχυσης της εθνικής ιδεολογίας τόσο εξοικειώνονταν με αυτές τις ιδέες οι μαθητές και οι μαθήτριες, τις συζητούσαν στα σπίτια τους και πιθανώς ενεργοποιούσαν οικογενειακές και συλλογικές μνήμες. Όμως πώς συνέβη αυτό; Μέσα από ποια υλικότητα, κοινωνικές, δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες, πολιτισμικές πρακτικές, σε ποιους χρόνους; Τι σήμαινε πρακτικά για όσους δεν οραματίστηκαν την αλλαγή, αλλά συμπαρασύρθηκαν στη δίνη της;

Με αυτά τα θέματα ασχολείται η παρούσα μελέτη, δηλαδή με τους δρόμους μέσα από τους οποίους μεταμορφώνονταν οι ταυτότητες στις αρχές του 20ού αιώνα. Η δημόσια μνήμη αναφέρεται στον ρόλο της εκκλησίας και της παιδείας στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ιστοριογραφία επικαλείται, ανάμεσα στα άλλα, τη σημασία της παιδείας στην προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Όμως δεν ήταν δυνατόν να διδάσκεται ανοικτά η Ελληνική Επανάσταση στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπώς, από πού αντλούσαν οι μαθητές, όπως ο Μάξιμος, τις εικόνες για τους ήρωες της Επανάστασης και το σχετικό συναισθηματικό φορτίο; Εδώ μας χρησιμεύει το σύμπαν της ιστορικής κουλτούρας, δηλαδή το σύνθετο πλαίσιο σχέσεων με το παρελθόν που συγκροτούσε την πολιτισμική πραγματικότητα των ελληνικών κοινοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το πλαίσιο αυτό περιλαμβάνει τις γνωστικές, συναισθηματικές και ηθικές συνάψεις με το παρελθόν, και μαζί συμπεριλαμβάνει την υλικότητά τους αλλά και τις προσδοκίες για το μέλλον.⁴ Στο σύμπαν της ιστορικής κουλτούρας χωράνε δίπλα δίπλα ο Μωάμεθ ο Κατακτητής και ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, ο Κολοκοτρώνης, η Μπουμπουλίνα, ο Κανάρης και οι άγιοι της εκκλησίας, όπως φαίνεται διάσπαρτα στις *Αναμνήσεις* του Μάξιμου, ιδιαίτερα στα τμήματα που αναφέρεται στα παιδικά του χρόνια. Οι φιγούρες αυτές, ανάμεικτες με την αρχαία ελληνική ιστορία, τη μυθολογία, την Ελληνική Επανάσταση και τη χριστιανική θρησκεία, είχαν κυριεύσει τη φαντασία των νεαρών που μεγάλωναν στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μπόλιαζαν τις συνειδήσεις τους με την παράμετρο της εθνικής ιδεολογίας. Η Ελληνική Επανάσταση αποτελούσε ορόσημο, τομή στον χρόνο, άρα στοιχείο που συγκροτούσε την ταυτότητά τους. Αλλά πώς είχαν ακούσει γι' αυτά και κυρίως πώς είχαν έρθει σε επαφή με μια αφήγηση εθνική με πρόσημο την προσδοκία της απελευθέρωσης; Σε όσα θα ακολουθήσουν θα ασχοληθούμε με το πώς καλλιεργήθηκε, μέσα από ιστορικές και πολιτισμικές πρακτικές, η εθνική ταυτότητα στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι τον διωγμό τους (1922-1924).

4. Για την έννοια της ιστορικής κουλτούρας, βλ. Antonis Liakos - Emilia Salvanou, «Historical Culture», στο *Bloomsbury History: Theory and Method Articles* (Λονδίνο: Bloomsbury, 2021), doi: [10.5040/9781350970885.075](https://doi.org/10.5040/9781350970885.075).

Θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη αυτή εστιάζοντας στις αναφορές και τη νοηματοδότηση της Ελληνικής Επανάστασης.

Η Ελληνική Επανάσταση, ως η πρώτη επανάσταση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που οδηγεί σε απόσχιση περιφέρειάς της και σε συγκρότηση εθνικού κράτους, λειτουργεί εξ αρχής στο εθνικό και πολιτικό φαντασιακό ως το κύριο συγκροτητικό γεγονός της εθνικής συνείδησης. Μετά την επιτυχή της έκβαση, συμπύκνωσε σταδιακά όλες τις προηγούμενες εξεγέρσεις των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ένα ομογενοποιημένο «γεγονός» και λειτούργησε ως χρονότοπος και κεντρικός κόμβος της ιστορικής μνήμης, ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, την ιστορία και τον μύθο, συχνά ως αυτοτελής έκφραση της ελληνικότητας.⁵ Για τον λόγο αυτό, επειδή δηλαδή χρονικοποίησε την εθνική ταυτότητα λειτουργώντας ως συνώνυμο του πυρήνα της, η ανάδειξη της συμμετοχής στην Επανάσταση αποτελούσε πάγια πρακτική των περιοχών που σταδιακά ενσωματώνονταν στο ελληνικό κράτος, προκειμένου να εξασφαλίσουν ισότιμη συμμετοχή σε αυτό – αλλά προπαντός στο εθνικό φαντασιακό.⁶

Επαναπροσεγγίζοντας την έννοια της ιστορικής κουλτούρας

Η έννοια της ιστορικής κουλτούρας εμφανίστηκε στο περιβάλλον της ιστορικής εκπαίδευσης της Δυτικής Γερμανίας, τη δεκαετία του 1970, προκειμένου να εξηγήσει γιατί, παρά τον αντίθετο προσανατολισμό του σχολικού προγράμματος, το ναζιστικό παρελθόν εξακολουθούσε να ασκεί γοητεία στους μαθητές της χώρας. Θεσμοποιήθηκε δύο δεκαετίες αργότερα, οπότε άρχισε και η συστηματική της μελέτη, που εστίαζε στις νοοτροπίες, το σύνολο της πολιτισμικής παραγωγής, αλλά και τα αλληλέλληλα στρώματα σημασιών που επικαθορίζουν το νόημά τους. Η ιστορική κουλτούρα περιλάμβανε όλες τις μορφές ιστορικής σκέψης και ιστορικής αναπαράστασης, όλους τους φορείς ιστορικής γνώσης και συλλογικής σκέψης, το πεδίο των δραστηριοτήτων και των αντικειμένων που παράγουν και μεταφέρουν ιστορικά νοήματα και ερμηνείες.⁷ Στον πυρήνα της βρίσκεται η παραδοχή ότι μέσω αυτής οι άνθρωποι προσανατολίζονται στις ζωές τους, νοηματοδοτούν τον κόσμο και συγκροτούν τις ταυτότητές τους.⁸

Αναλύοντας περαιτέρω την ιστορική κουλτούρα και τον τρόπο που συγκροτείται, ο Γιρν Ρούζεν υποστηρίζει ότι αποτελείται από τρεις διαστάσεις, την αισθητική, την πολιτική και τη γνωσιακή, οι οποίες λειτουργούν ταυτόχρονα, αυτόνομα και αλληλοσυμπληρωματικά. Η αισθητική διάσταση αφορά την αναπαράσταση του παρελθόντος και τους ποιοτικούς όρους με τους οποίους αυτή βιώνεται και διαμορφώνει σημεία αναφοράς, κατευθύνσεις και κανόνες στην ιστορία. Η πολιτική διάσταση αφορά την πολιτική λειτουργία του παρελθόντος στο παρόν. Μέσω της πολιτικής διάστασης της ιστορικής κουλτούρας σφυρηλατείται η σύνδεση της εξουσίας με το παρελθόν, το οποίο λειτουργεί νομιμοποιητικά, και κανονικοποιείται η ιστορική μνήμη. Η γνωσιακή διάσταση αφορά το πεδίο παραγωγής γνώσης για το παρελθόν, και διαπλέκει την ιστορική γνώση και την ιστορική συνείδηση με την ιστορική μνήμη.⁹

Αν αυτή ήταν η προσέγγιση της ιστορικής κουλτούρας στο πλαίσιο της συζήτησης για την ιστορική εκπαίδευση, στο τέλος του 20ού αιώνα, και κυρίως στον 21ο, με βάση

5. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ιδέα* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 203 κ.ε.

6. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης* (Αθήνα: Νεφέλη, 2018).

7. Frank Hadler, «Geschichtskultur und Historiographiegeschichte», στο Matthias Middell (επιμ.), *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte* (Λειψία: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 273-288.

8. Jörn Rüsen, «Geschichtsdidaktik Heute – Was ist und zu welchem Ende betreiben wir sie (noch)?», *Geschichte lernen* 4/21 (1991), 14-19.

9. Jörn Rüsen, «Geschichtskultur», στο Klaus Bergmann (επιμ.), *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (Αννόβερο: Kallmeyer, 1997), 38-41.

τις εξελίξεις στη συζήτηση για την οντολογία της ιστορίας, η έννοια τείνει να διευρυνθεί, αναδιατάσσοντας ταυτόχρονα τον τρόπο που προσεγγίζουμε το παρελθόν. Από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα και ύστερα μιλάμε στην ιστορία για αναπαραστάσεις, μνήμη, αφηγήματα, δημόσια χρήση του παρελθόντος, καθεστώτα ιστορικότητας, επιτελεστικότητα, γλωσσική στρόφη, εικόνες, το παρελθόν ως «ξένη χώρα». Λείπει, όμως, η προσέγγιση του τρόπου που εντάσσεται το παρελθόν στην καθημερινή κουλτούρα – η κατανόηση της σχέσης μας με το παρελθόν ως πολιτισμικής πρακτικής. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η στρόφη προς την ιστορική κουλτούρα, όχι πια αποκλειστικά στο πλαίσιο της ιστορικής εκπαίδευσης αλλά ενταγμένης στο ευρύτερο πλαίσιο της συζήτησης για το τι είναι ιστορία.

Η ιστορική κουλτούρα, αντί να προσεγγίζει το παρελθόν αφαιρετικά, εστιάζει στο δρων υποκείμενο, δηλαδή στο πώς παράγονται τα νοήματα για το παρελθόν σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Με δυο λόγια, το ερώτημα «πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία» απαιτεί τοπικότητα, χρονικότητα, δρων υποκείμενο (agency).¹⁰ Χρειάζεται να πλαισιωθεί με το πότε το παρελθόν γίνεται ιστορία, πού το παρελθόν γίνεται ιστορία, κάτω από ποιες συνθήκες, από ποιους και για ποιους.¹¹ Επιπλέον, η ιστορική κουλτούρα δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα νοήματα ως νοητικές κατασκευές. Αντίθετα, στο κέντρο του ενδιαφέροντός της είναι ο τρόπος που τα νοήματα μετατρέπονται σε πρακτικές, διαμορφώνουν στάσεις και συμπεριφορές, αλλά και διαμορφώνονται από αυτές. Η ιστορική κουλτούρα αλλάζει τη ματιά μας πάνω στο παρελθόν και προσεγγίζει συνολικά τους τρόπους με τους οποίους σχετιζόμαστε με το παρελθόν στην αλληλεξάρτησή τους. Η ιστορία ως πολιτισμική πρακτική βρίσκεται εντός της ιστορικής κουλτούρας, σε δυναμική σχέση με όλους τους υπόλοιπους κόμβους της. Τη συνδιαμορφώνει και ταυτόχρονα επηρεάζεται απ' αυτή.¹²

Το 1821 στην ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Σε ό,τι αφορά την ιστορική κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φαίνεται πως οι κόμβοι της που σχετίζονταν με την Ελληνική Επανάσταση οργανώνονταν γύρω από τέσσερις άξονες: Ο πρώτος ήταν η βιωμένη μνήμη και η μνήμη που κυκλοφορούσε μέσα στην οικογένεια. Ο δεύτερος ήταν η θεσμική μνήμη, που διαχεόταν μέσα από την εκπαίδευση. Μια μνήμη, ωστόσο, που παρέμενε καταπιεσμένη από την επίσημη μνήμη της Αυτοκρατορίας ή, καλύτερα, που ήταν θεσμική στο ελληνικό κράτος, αλλά λειτουργούσε ως αντιμνήμη στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹³ Ο τρίτος κόμβος αφορά τη θρησκευτική παράδοση και τον τρόπο που η παράδοση αυτή απέκτησε εθνικό πρόσημο, και ο τέταρτος τον λαϊκό πολιτισμό. Εξυπακούεται ότι οι κόμβοι αυτοί είναι σχηματικοί, λειτουργούν ως νοητοί τόποι σύγκλισης, και κυρίως ότι ήταν αλληλένδετοι μεταξύ τους και, συνεπώς, τυχόν μετακινήσεις σε έναν άλλαζαν την ισορροπία ολόκληρου του συστήματος. Για τα ζητήματα αυτά θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Η βιωμένη και η οικογενειακή μνήμη

Το όπλο αυτό, το μαρτίνι, υπενθύμιζε πρώτ' απ' όλα πως είμασταν δούλοι, κάτω από τους Οσμανλήδες και ότι για να ελευθερωθούμε θα έπρεπε να κάνουμε χρήση βίας, την στιγμή

10. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία* (Αθήνα: Πόλις, 2007), 32-37.

11. Marshall Sahlins, *Islands of History* (Σικάγο: Chicago University Press, 1985)· Stephan Palmié - Charles Stewart, «Introduction: For an anthropology of history», *Journal of Ethnographic Theory* 6/1 (2016), 207-236.

12. Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε* (Αθήνα: Ασίνη, 2021).

13. Για την αντιμνήμη ως πράξη αντίστασης, βλ. Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews* (Ιθάκα: Cornell University Press, 1977).

την κατάλληλη. Φαινόταν έτσι σαν επιταγή της Ιστορίας που ερχόταν από τα βάθη των αιώνων και γινόταν χειροπιαστή, συγκεκριμένη. Την έφερνε δε σ' εμάς, σαν παιδιά, όχι το βιβλίο. Την έφερνε ο πατέρας ο ίδιος, σαν εντολή προς τα παιδιά του, σαν επιθυμία ή και σαν πρόσταγμα, αν θέλετε, με το όπλο που είχε κρυμμένο και που μας το παρουσίαζε. Την εθνική υποχρέωση, το όπλο αυτό, την μετέτρεπε σε οικογενειακό παράγγελμα, σε χρέος προς τον πατέρα.¹⁴

Η Επανάσταση υπήρχε, ούτως ή άλλως, στη βιωμένη μνήμη των ανθρώπων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα στις περιοχές που είχαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εμπλακεί στην εξέλιξή της. Είτε πρόκειται για τα εμβληματικά σχολεία του Διαφωτισμού, τους μαθητές και τους δασκάλους τους, τις ιδέες που διακινήθηκαν και τις διαμάχες που προκάλεσαν, είτε για τις καθοριστικές μάχες και τους τοπικούς ήρωες, τη μνήμη των εθνοσυνελεύσεων και των σχετικών ζυμώσεων, την αναστάτωση στην καθημερινή ζωή, τους ανταγωνισμούς μεταξύ των τοπικών δικτύων, η εμπειρία του δεκαετούς πολέμου είχε εντυπωθεί στη μνήμη των κοινοτήτων και είχε επηρεάσει τον τρόπο που σκέφτονταν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους. Επιπλέον, μέσα από τον φακό της εθνικής ιστορίας που ακολούθησε τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, η Επανάσταση ιεροποιήθηκε, και τόσο η συμμετοχή σε αυτήν όσο και το παρελθόν επαναπλαισιώθηκαν.¹⁵

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να διαβάσουμε το απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Μάξιμου με το οποίο ξεκίνησε η αυτή η ενότητα. Το όπλο, ως οικογενειακό κειμήλιο, αποτελούσε την απτή, υλική απόδειξη της συμμετοχής της οικογένειας στον ιερό αγώνα, και μαζί κουβαλούσε την επιταγή για την ολοκλήρωση της εθνικής υπόθεσης. Η μνήμη λειτουργούσε ως μοχλός που νομιμοποιούσε την επιθυμία ένταξης σε μια εθνική κοινότητα και ταυτόχρονα ως ηθική επιταγή – ως χρέος προς αυτήν, αλλά, κυρίως, χρέος προς το ένδοξο εθνικό παρελθόν.¹⁶ Αξίζει, ωστόσο, ένα μικρό σχόλιο ως προς τη σύνδεση της μνήμης και του χρέους: Συνήθως, σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες, η μνήμη φορτίζεται με την έννοια του χρέους όταν συνδέεται με τραυματικά παρελθόντα – και συνεπώς με την ανάγκη διόρθωσης ή δικαίωσης.¹⁷ Εδώ θα πρέπει, ίσως, να σκεφτούμε την πρώτη εκδοχή, της πρόσληψης της Επανάστασης ως ανολοκλήρωτης. Βέβαια, το 1821 ως ανολοκλήρωτη επανάσταση θα επανέλθει στη νοηματοδότησή της με διάφορες μορφές στη διάρκεια του 20ού αιώνα – με κατεξοχήν παράδειγμα την περίοδο της Αντίστασης και τη δεκαετία του 1960. Στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, ωστόσο, η έννοια του ανολοκλήρωτου ήταν πολύ συγκεκριμένη και συνδεόταν οργανικά με το πολιτικό πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας. Η Επανάσταση θεωρήθηκε ανολοκλήρωτη γιατί η ελληνική επικράτεια δεν περιλάμβανε το σύνολο του ελληνισμού – η έκτασή της ήταν πολύ μικρότερη από τις αρχικές προσδοκίες.¹⁸ Η μνήμη της συμμετοχής στην Επανάσταση και του αποκλεισμού από τα εθνικά σύνορα παρέμενε ζωντανή και ανοιχτή ως αίτημα στις οικογένειες και τις κοινότητες. Σε άλλο παράθεμα, για παράδειγμα, ο Μάξιμος αναφέρει: «Κι ο χωριανός μας ο Αλέξανδρος, όσες φορές ερχόταν σπίτι. Μας έλεγε κι αυτός για τη ζωή εκεί κάτω. Ο Αλέξανδρος είχε πολεμήσει στο '97 κι είτανε λοχίας του ελληνικού στρατού τότε».¹⁹ Την περηφάνεια, συνεπώς, συνόδευε το τραύμα και η μνήμη λειτουργούσε ως χρέος ολοκλήρωσης.

14. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, ό.π., 65.

15. Ελισσάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του '21 μετά την Επανάσταση* (Αθήνα: Ασίνη, 2019).

16. Βλ. σχετικά, Γιώργος Γιώτης, *Η Ιστορία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Αναλυτικά προγράμματα και εγχειρίδια (19ος-21ος αιώνας)* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2014).

17. Βλ., για παράδειγμα, Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Κέμπριτζ: Harvard University Press, 2002).

18. Βίκυ Καραφουλίδου, «Το 1821 και η αριστερή σκέψη του 19ου αιώνα», *Αρχεϊστάξιο*, 23 (2021), 20-32.

19. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, ό.π., 74.

Η ιστορική εκπαίδευση

Όταν τραγουδούσαμε στο σχολείο πατριωτικά τραγούδια, ο διευθυντής έστελνε τον παιδονόμο έξω να κρατά τσίλιες, μήπως και περάσει κανένας Τούρκος χωροφύλακας. Εμείς υψώναμε στο μεταξύ τις φωνάρες μας μέχρι πέμπτου ουρανού: «Αξίως, ύμνησον, ως Θεά μου, τον αριστέα και νικητήν, Καραϊσκάκην, το καύχημά μου!».²⁰

Ο δεύτερος κόμβος της ιστορικής κουλτούρας ήταν το σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας. Στο ελληνικό κράτος, ο πρώτος που εστίασε στην Επανάσταση ως ιστοριογραφικό γεγονός ήταν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, το 1853. Μέχρι τότε η Επανάσταση δεν διδασκόταν, αν και έμμεσα οι μαθητές έρχονταν σε επαφή με την ιστορία της μέσα από την αναφορά στους τόπους της, στο μάθημα της Γεωγραφίας. Μετά τον Παπαρρηγόπουλο, το ενδιαφέρον άρχισε να πυκνώνει, τα εγχειρίδια όμως που εκδόθηκαν λειτουργούσαν περισσότερο ως αναγνωστικά. Η στροφή προς τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας για λόγους ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας έγινε μόλις το 1880. Σύμφωνα με το νέο σκεπτικό, η ιστορία της Επανάστασης θα συμπύκνωνε τη νεότερη ελληνική ιστορία: η τουρκοκρατία θα αποτελούσε την εποχή της δουλείας που κληροδότησε στο ελληνικό έθνος προλήψεις και ελαττώματα, ενώ η Επανάσταση την εποχή της αφύπνισης, του αγώνα και της ελευθερίας. Εγχειρίδια ιστορίας σε αυτό το πνεύμα προβλέπει πρώτη φορά ο διαγωνισμός του 1895, ενώ, ένα χρόνο αργότερα, στη διδασκαλία της Επανάστασης αφιερώνεται ολόκληρη η χρονιά της τετάρτης δημοτικού.²¹ Σε τι βαθμό όμως μπορούσε η εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εξοικειώσει τους μαθητές με την Ελληνική Επανάσταση;

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την εκπαίδευση, μετά το Τανζιμάτ, είχαν αναλάβει το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι κοινότητες και, άτυπα, οι σύλλογοι. Άτυπα, επίσης, αλλά καθοριστικά, ενεπλάκη και το ελληνικό κράτος, μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών και των κατά τόπους προξενείων, ιδιαίτερα από τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν τα σχολεία μετατράπηκαν σε πεδίο ανταγωνισμού του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού. Η δημιουργία και η χρηματοδότηση σχολικών δικτύων, αλλά και το τι θα διδασκόταν σχετικά με την εθνική ιστορία, αποτελούσε κρίσιμο ζήτημα. Στο σκεπτικό του διαγωνισμού για τη συγγραφή βιβλίου για το μάθημα της ελληνικής ιστορίας, που προκήρυξε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος το 1880, βασικός στόχος ήταν, αφενός, η ανάδειξη της διαχρονικής ενότητας του ελληνικού έθνους μέσα από επεισόδια της εθνικής βιογραφίας και των ηρώων της. Σε αυτούς συγκαταλέγονται ο Όμηρος, ο οποίος συμβολίζει την αρχή του ελληνικού έθνους, ο Μέγας Αλέξανδρος ως ο εκφραστής της ελληνικής πολιτισμικής υπεροχής, ο Κοραΐς και ο Ρήγας Φεραίος ως εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, οι εθνικοί ευεργέτες (π.χ. οι Ζωσιμάδες) κ.λπ. Η κόκκινη γραμμή, τουλάχιστον μέχρι την Επανάσταση των Νεοτούρκων, χαρασσόταν στην Ελληνική Επανάσταση, για την οποία δεν ήταν δυνατόν να τυπωθεί και να κυκλοφορήσει βιβλίο στα σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπάρχουν ωστόσο μαρτυρίες ότι η ενότητα αυτή διδασκόταν χωρίς τη χρήση εγχειριδίων, λόγω των οθωμανικών απαγορεύσεων.²²

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν τόσο έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών όσο και οι *Αναμνήσεις* του Μάξιμου. Ακόμη και αν δεν πρόκειται αυστηρά για τη διδασκαλία της Επανάστασης, γινόταν συστηματική προσπάθεια εθνικοποίησης της ταυτότητας, μέσω της ιστορίας και της γεωγραφίας. Η ανασύνθεση της ιστορικής συνέχειας στον χώρο και τον χρόνο, σε συνάρτηση πάντα με τις πολιτικές διεκδικήσεις του παρόντος, αποτελούσαν κεντρικό στόχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της

20. Ό.π., 69.

21. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988), 51-54.

22. Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Ο τελευταίος ελληνισμός του Ρένκιοϊ (Οφρυνίου)* (Ασπροβάλτα: 1995), 53.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μερικά χρόνια αργότερα, τα πράγματα είχαν αλλάξει δραστικά. Είχαν βέβαια μεσολαβήσει οι συγκρούσεις στη Μακεδονία, που είχαν σε μεγάλο βαθμό αποκρυσταλλώσει τις ταυτότητες, αλλά κυρίως είχαν κάνει σαφές ότι ο χρόνος πίεζε σε ό,τι αφορούσε την εθνική διαμάχη, τουλάχιστον για τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αποτέλεσμα των προσπαθειών του προξενείου απηχούν οι *Αναμνήσεις* του Μάξιμου:

Στο σχολείο μας είχαμε τότε έναν καινούριο διευθυντή, τον Λουλουδόπουλο. Μας κοιτούσε καλά-καλά, κατάματα, μας καλημέριζε και μας ρωτούσε μονομιάς:

- Τι είστε μωρέ;

- Ρωμιοί! Απαντούσαμε εμείς και τον κοιτούσαμε με δέος.

- Ρωμιοί; Τι Ρωμιοί μωρέ; Σήκω εσύ! Και συ! Και συ!

Επακολουθούσε άγριος ξυλοδαρμός. Εν μέσω του οποίου η φωνή του Λουλουδόπουλου, του διευθυντού μας, μας έθετε και πάλι μπροστά στο ίδιο ερώτημα:

- Τι είστε, λέγω;

- Έλληνες! Έλληνες!

- Έτσι μωρέ, να λέτε. Όχι Ρωμιοί! Για πέστε το ακόμα μια φορά!

- Έξέλληνηεες! Φωνάζαμε τώρα όλοι, ευτυχείς γιατί γλυτώσαμε το ξυλοκόπημα. Έλληνες!²³

Μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων, οι προσπάθειες για την εθνικοποίηση των ταυτοτήτων γίνονταν σχεδόν αποκάλυπτα. Άλλωστε, οι πρώτοι μήνες μετά τη νεοτουρκική επανάσταση ήταν ίσως η μόνη περίοδος που η αναφορά στην Επανάσταση του 1821 γινόταν ανοικτά – με έκκεντρο όμως τρόπο συνήθως, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Δεν έλειπαν ωστόσο περιπτώσεις, όπως αυτή που περιγράφει ο Μάξιμος, που η σχετική ελευθερία αξιοποιούνταν για εθνική προπαγάνδα, ιδιαίτερα από προσωπικότητες που είχαν, ούτως ή άλλως, εμπλακεί σε παρόμοιες δραστηριότητες στην προηγούμενη περίοδο και που είχαν σχέσεις με το προξενείο. Γράφει, για παράδειγμα:

Τα πράγματα προχωρούσαν τώρα σύντομα. Ο διευθυντής ο Λουλουδόπουλος μας το έλεγε πια καθαρά, ότι θα ελευθερωθούμε πολύ σύντομα. Μας έδινε θέματα από την Επανάστασι του '21, μας εξηγούσε δε τι ήταν η Ελλάδα, πώς έγινε ελεύθερη, και όλα τα μετά. Μας φώναζε μάλιστα μια μέρα –δύο τρεις από την Πέμπτη και δύο από την Έκτη– και μας έδωσε ένα θεατρικό έργο: *Ο Κολοκοτρώνης*. Να το διαβάσουμε και να του πούμε αν μπορούμε να το παίξουμε. Είπαμε ναι κι αρχίσαμε τις προετοιμασίες.²⁴

Παρόμοιες περιπτώσεις, ωστόσο, αποτελούσαν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα όσων συνέβαιναν στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων. Είναι όμως ενδεικτικές του κλίματος που είχε δημιουργηθεί και, κυρίως, του πολιτισμικού περιβάλλοντος σχέσεων με το παρελθόν μέσα στο οποίο μεγάλωναν τα παιδιά στις αρχές του 20ού αιώνα.

Η συνάντηση της εθνικής με τη θρησκευτική ταυτότητα

Στην ιστοριογραφία μιλάμε συνήθως για τον τρόπο που στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία οι θρησκευτικές ταυτότητες των μιλλέτ μετατράπηκαν σε εθνοτικές, αρχικά, και στη συνέχεια σε εθνικές. Το συζητάμε ωστόσο γραμμικά, σαν να πρόκειται για στάδια μετάβασης, παραβλέποντας ότι συνήθως η διαδικασία ήταν πιο σύνθετη, με τη μια ταυτότητα να διαχέεται μέσα στην άλλη, καλύπτοντας διαφορετικούς τρόπους σχετισμού με το παρελθόν. Η θρησκευτική ταυτότητα ήταν μια βιωμένη ταυτότητα, που προέκυπτε μέσα από την καθημερινή εμπειρία των μελών των κοινοτήτων. Ήταν μια ταυτότητα που τη μάθαιναν τα παιδιά αυθόρμητα σχεδόν, βιώνοντας και συμμετέχοντας στις τελετουργίες και την καθημερινότητα της κοινότητας. Ο χρόνος οργανωνόταν γύρω από τον θρησκευτικό/

23. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, 74-75.

24. Ό.π., 91-92.

εκκλησιαστικό χρόνο. Κεντρικό του σημείο ήταν η προετοιμασία για τη Δευτέρα Παρουσία, για τη λύτρωση όταν έφτανε ο κατάλληλος χρόνος στη βασιλεία του Θεού. Ο εθνικός χρόνος ήταν οργανωμένος με διαφορετικό τρόπο. Δεν ήταν εσχατολογικός, αλλά τελεολογικός.²⁵ Είχε και αυτός όμως τη δική του θρησκευτικότητα. Τελετές και τελετουργίες, ιστορίες και μυθολογίες, υπαγόρευαν και αυτές με τη σειρά τους ένα διαφορετικό αξιακό σύστημα και πολιτισμικό σύμπαν.

Το θρησκευτικό και το εθνικό σύμπαν, ωστόσο, δεν αλληλοαποκλείονταν. Συνυπήρχαν δυναμικά στο φαντασιακό των κοινοτήτων και συχνά τροφοδοτούσαν το ένα το άλλο. Η εγκαθιδρυμένη σχέση των ελληνικών κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη θρησκεία λειτούργησε συχνά ως το υπόβαθρο πάνω στο οποίο καλλιεργήθηκε η εθνική συνείδηση, με τρόπο ώστε να βρίσκει ανταπόκριση από τις κοινότητες και να ξεπερνά τη λογοκρισία των τουρκικών αρχών.²⁶ Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Μιχαήλ Ροδάκης βρέθηκε στη Μακεδονία και, όλος περιέργεια, θέλησε να δει «τι εντύπωσι κάνουν και πώς γιορτάζονται» οι γιορτές του Ευαγγελισμού, της Ανάστασης και του Αγίου Γεωργίου στη Μακεδονία. Δημοσίευσε σχετικά στην εφημερίδα *Εργάτης* της Σμύρνης, το 1909:²⁷

Εημέρωσε η 25 Μαρτίου του 1907. Ήμουν στη Καβάλλα. Όταν έφυγα από το Βόλο επήρα ένα λαιμοδέτη με χρώματα ελληνικά. Τον έβαλα κ' επήγα στην Εκκλησία του Αϊ-Γιάννη που επρόκειτο να λειτουργήσει ο Αρχιμανδρίτης και τώρα Δεσπότης Δέβρων και Βελεσών. Η Εκκλησία είχε γιομίσει από κόσμο, τόσο πολύ μάλιστα, ώστε πολλοί έμειναν στο προαύλιο. Η λειτουργία εξακολουθούσε. Έφταξε το Ευαγγέλιο. Ο Αρχιμανδρίτης και τώρα Δεσπότης, νέος έως 25 χρόνων, μόλις είπε το Ευαγγέλιο αρχίενε με μια φωνή δυνατή: Η σημερινή ημέρα δεν είναι ημέρα η οποία ανήκει μόνον εις την Εκκλησίαν, ανήκει και εις τον Ελληνισμόν!!! [...] Και προχώρησε ο ευλογημένος αυτός παπάς. Διάκος, Κολοκοτρώνης, Μπότσαρης, Καραϊσκάκης, Τζαβέλλας, Κανάρης, Μιαούλης, όλοι πέρασαν απ' το στόμα του. Ο κόσμος εδάκρυζε. Ο παπάς προχωρούσε στην Εθνική Ιστορία με δύναμι και μεθύσι πατριωτικό. Όταν τελείωσε ένα «ζήτω» ακούστηκε που βούιξε η Εκκλησιά.

Στο παραπάνω απόσπασμα δύο σημειώσεις: Η πρώτη αφορά την εθνική σημείωση των θρησκευτικών εορτών, τον τρόπο δηλαδή που αξιοποιείται ο ήδη συναισθηματικά και νοηματικά φορτισμένος χρόνος για να γεμίσει με νέα νοήματα. Οι σημαντικές θρησκευτικές γιορτές ήταν αυτές που, ούτως ή άλλως, οργάνωναν τον ημερολογιακό χρόνο και μαζί με τις σημασιοδοτήσεις τους συγκροτούσαν το πολιτισμικό σύμπαν των ελληνορθόδοξων. Η συμπλήρωση της θρησκευτικής ταυτότητας με εθνικό πρόσημο, αντί για την αντικατάστασή της ήταν κεντρική επιλογή στη διαδικασία εθνικοποίησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Η ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών, ωστόσο, στο δεύτερο μισό του 19ου και στον 20ό αιώνα έκανε τα πράγματα πιο σύνθετα, αφού η διάκριση δεν γινόταν μόνο ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς (που σε γενικές γραμμές ήταν προφανής, παρά τις κατά περίπτωση εξαιρέσεις), αλλά και μεταξύ των χριστιανών. Έτσι, η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας περνούσε μέσα από τον δρόμο μιας σχέσης με το παρελθόν που εμπλουτίζε τα θρησκευτικά σημαίνοντα με εθνικά σημαίνοντα. Η ταύτιση του Ευαγγελισμού με την Επανάσταση ήταν και θεσμικά καθιερωμένη από τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους. Όταν καθιερώθηκε, το 1838, ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου ως ημέρα έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης, ήταν σαφές ότι είχε κεντρικά σχεδιαστεί η ταύτιση της επετείου με τη θρησκευτική γιορτή, αφενός, για να συνδυάσει τη

25. Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης* (Αθήνα: Πόλις, 2011), 203 κ.ε.

26. Για τον τρόπο που η ιστορική κουλτούρα διαμορφώνεται μέσα από τη συνάντηση της θρησκευτικής, της παραδοσιακής και της εθνικής συνείδησης, βλ. Charles Stewart, *Όνειρα και ιστορική συνείδηση στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2019).

27. Μιχαήλ Ροδάκης, «Μακεδονικά - Τόπος Δόξας και Τόπος Θανάτου», *Εργάτης Σμύρνης*, 5 Απριλίου 1909.

θρησκευτική με την εθνική ταυτότητα, καθιστώντας την πρώτη πυλώνα της δεύτερης, και, αφετέρου, σε συμβολικό επίπεδο, για να δώσει εθνικό πρόσημο στο νόημα της αναγγελίας της σωτηρίας που έφερε η θρησκευτική γιορτή.²⁸

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τη σύνδεση της εθνικής ταυτότητας με τον τρόπο επιτέλεσης της νεωτερικότητας. Η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη ή, καλύτερα, η εθνική σήμανση της θρησκευτικής ταυτότητας περνούσε όχι μόνο μέσα από τη συμπλήρωση του νοήματος των θρησκευτικών εορτών με εθνικό πρόσημο αλλά και από τη μετακίνηση σε έναν νεωτερικό τρόπο επιτέλεσης της δημόσιας παρουσίας, ευπρεπή και με έλεγχο του συναισθήματος και του σώματος. Ο κόσμος δάκρυζε και ζητωκραύγαζε, γράφει ο συντάκτης, υιοθετούσε δηλαδή έναν τρόπο συμπεριφοράς που τον διαχώριζε από τις παλαιότερες ακραίες εκφράσεις συναισθήματος. Υιοθετούσε, με άλλα λόγια, συμπεριφορές που ταίριαζαν στο νεωτερικό (και άρα εθνικό) πολιτικό υποκείμενο.²⁹ Ίσως, βέβαια, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στον τρόπο που η θρησκευτική ταυτότητα αποκτούσε εθνικά χαρακτηριστικά είναι η αλλαγή στον συναισθηματικό τόνο της σχέσης των ανθρώπων της εποχής με το παρελθόν. Σε φόβο και μετάνοια αναφέρεται ο Μάξιμος, σε ό,τι αφορούσε τη σχέση του με τη θρησκεία, σε χαρά και απόφαση για την ελευθερία σε ό,τι αφορούσε τη σχέση του με την εθνική ταυτότητα. Γράφει σχετικά:

Τους Αγίους τους είχαμε και φόβο. [...] Ενώ έβλεπες Κολοκοτρώνη και Καραϊσκάκη και σου ερχότανε χαρά. Τα πρόσωπα των Αγίων ήταν αυστηρά [...]. Και σε παρακινούσαν προς μετάνοια. Ενώ τους Κολοκοτρωναίους με τα τσαπράζια τους, τους Καραϊσκάκηδες, τους έβλεπες και ήταν σαν να σου λέγανε: - Τι κάθεσαι, μωρέ; Πού είναι το όπλο; Ακόμα σκλάβος θα ζης; Δεν κοιτάς τι κάναμε; Τον Άγιο τον παρακαλούσες. Όλο τον παρακαλούσες. Τον Κολοκοτρώνη και τον Καραϊσκάκη τους κουβέντιαζες. Με τον πρώτο -τον Άγιο- συνεννόησις μηδέν. Με τους δεύτερους, τους κλούσες και το μάτι και τους έλεγες: «σύμφωνοι και να μείνουμε ήσυχοι και θα ιδούν...».³⁰

Η μετατόπιση από μια σχέση με το παρελθόν που οριζόταν από τον φόβο ή, με άλλα λόγια, την παράδοση, τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης και την αναζήτηση λύσεων εντός της, σε μια σχέση που οριζόταν από τον ριζοσπαστισμό -την ανάγκη ριζικής και βίαιης (με το όπλο) αλλαγής της κοινωνικής συνθήκης- δείχνει μια σημαντική μετατόπιση σε ό,τι αφορά την ιστορική συνείδηση. «Συνεννόησις μηδέν» με το παρελθόν, αναφέρει ο Μάξιμος, αλλά για ποιους; Η ιστορική συνείδηση δεν είναι ενιαία και ομοιογενής στην κοινωνία. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές παράμετροι παίζουν σημαντικό ρόλο στο προς ποια πλευρά θα κλίνει. Ωστόσο υπάρχουν τάσεις, κατευθύνσεις που δίνουν τον τόνο και που αποτυπώνονται στην ιστορική κουλτούρα. Σε αυτόν τον τόνο αναφέρεται εδώ ο Μάξιμος. Αναφέρεται δηλαδή στον τόνο που προσδίδει στην ιστορική κουλτούρα η ολοένα αυξανόμενη αποδοχή της εθνικής μνήμης, όπως αυτή επιτελείται μέσα από πολιτισμικές πρακτικές, την ιστορική εκπαίδευση και την οικογενειακή μνήμη, αλλά ταυτόχρονα συναντιέται με προηγούμενες σχέσεις με το παρελθόν, που οριζόνταν κυρίως από τη θρησκεία και την καθημερινή ζωή στην κοινότητα.

Η σχέση της λαϊκής με την ιστορική κουλτούρα

Για τους Τούρκους, αυτούς θα τους στέλναμε στην Κόκκινη Μηλιά [...] Όσο για τους Βουλγάρους, ε αυτούς θα τους καθαρίζαμε όλους, μέχρι ενός, όπως έκανε και ο ... Βουλγαροκτόνος. Τους δε Εβραίους τους θεωρούσαμε προσωπικά υπεύθυνους για όλα τα μαρτύρια και το τραγικό τέλος του Χριστού. [...] Τους Αρμένιους πάλι, τους υποψιαζόμασταν ότι μας ανακατεύανε με τους

28. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821-1930* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020).

29. Αιμιλία Σαλβάνου, *Όψεις της διαδικασίας νεωτερικού μετασχηματισμού στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: οι περιπτώσεις της Αδριανούπολης και της Ραιδεστού (1878-1908)*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006), 109-111.

30. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, ό.π., 75-76.

Τούρκους και τις άλλες εθνότητες και ραδιουργούσαν. Μέναμε έτσι στο προσκήνιο μόνο εμείς. Σαν απόγονοι των Αρχαίων, σαν μικρανήψια του Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, εντεταλμένοι να ανασυστήσουμε Αρχαία Ελλάδα και βυζαντινή αυτοκρατορία μαζί, στα παλαιά τους κλέη.³¹

Σε μια εποχή που οι βιωμένες μνήμες της Επανάστασης είχαν πια αρχίσει σιγά σιγά να σβήνουν και στα σχολεία η διδασκαλία της γινόταν συγκαλυμμένα, ο κύριος φορέας διάχυσης της σχετικής μνήμης, πέρα από την οικογένεια, ήταν η πολιτισμική μνήμη. Πρόκειται κυρίως για τα λαϊκά αναγνώσματα και το θέατρο σκιών. Λαϊκά αναγνώσματα υπήρχαν πριν ακόμη την Επανάσταση. Οι φυλλάδες καλλιεργούσαν μια συνείδηση ελληνικότητας που βασιζόταν, από τη μια μεριά, στη θρησκευτική ταυτότητα και, από την άλλη, στο ιστορικό συνεχές με την αρχαία Ελλάδα, με τρόπο που να προσλαμβάνεται ως πραγματική πιθανότητα. Εξίσου σημαντικό ρόλο εξακολούθησαν να παίζουν τα λαϊκά αναγνώσματα και μετά την Επανάσταση. Στα μέσα του 19ου αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα ελληνικά λαϊκά μυθιστορήματα, με θέματα που αφορούν κυρίως την Ελληνική Επανάσταση, με έργα όπως *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασης* (1861) του Στέφανου Ξένου, ο *Κατσαντώνης* (1860) και *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή Πασά* (1862) του Κωνσταντίνου Ράμφου, *Η σπάθη της εκδικήσεως* (1861) του Νικολάου Βωτυρά. Σε παρόμοιο πλαίσιο κινούνται τα ληστρικά μυθιστορήματα του τέλους του 19ου αιώνα.³² Τα μυθιστορήματα αυτά, όπως άλλωστε και τα αντίστοιχα δημοτικά τραγούδια, εξιδανικεύουν και ρομαντικοποιούν τη ζωή των ληστών της υπαίθρου, αντιμετωπίζοντάς τους ως κρίκους διόρθωσης απέναντι στις αδικίες της εξουσίας. Ο *Θάνος Βλέκας* (1855), το μυθιστόρημα του Παύλου Καλλιγά, είναι ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα που επικεντρώνεται στο φαινόμενο της ληστείας και στο πώς επηρεάζει την καθημερινότητα της ελληνικής υπαίθρου. Χωρίς να το εξωραϊζει –αντίθετα, εστιάζοντας στα προβλήματα που δημιουργεί στις αγροτικές κοινωνίες– το συνδέει με την Ελληνική Επανάσταση, απεικονίζοντας τους ληστές της οθωμανικής περιόδου ως συνέχεια των κλεφταρματολών της Επανάστασης. Σε άλλες προσεγγίσεις, ωστόσο, όπως αυτή στο φυλλάδιο του Δημητρίου Παπαρηγόπουλου, *Σκέψεις ενός ληστού ή η καταδίκη της κοινωνίας* (1861), οι ληστές είναι αυτοί που αποκαθιστούν το αίσθημα δικαίου στον λαό, εκδικητές και τιμωροί για τους πλούσιους, σωτήρες για τους φτωχούς.³³

Τα μυθιστορήματα με θέμα τη ληστεία έχουν συχνά και εθνικό περιεχόμενο. Τέτοιο είναι το *Ο παράφρων ερημίτης, μυθιστορία* (1868), του διπλωμάτη Λάμπρου Ενυάλη. Η υπόθεση διαδραματίζεται το 1857 στη Ροδόπη, που ακόμη ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ήρωας της ιστορίας, ο Χατζή Θεοδωρής, είχε φύγει από τη Ροδόπη μικρός και είχε πάει στα Επτάνησα και μετά στην Ελλάδα για μερικά χρόνια. Όταν γύρισε στη Ροδόπη αποφάσισε να

αναστήσωμεν τον βίον του κλέπτου εν τη Ροδόπη, είπεν. Η πνιγηρά της δουλείας ατμόσφαιρα εγγίζει να με αποπνίξει. Η ελευθερία, η μαστίζουσα την τυραννίδα ερινύς, μόνον εν τοις όρεσι δύναται ν' αναθάλλη [...] Συνελάμβανε πλουσίους Μουσουλμάνους ή και Χριστιανούς - Μουσουλμάνους, απήτει παρ' αυτών υπέρογκα λύτρα, και δι' αυτών ανεκούφιζε τας ανάγκας των γεωργών, των ποιμένων και των λοιπών χωρικών.³⁴

Στον ίδιο τόνο, η ληστεία νοηματοδοτείται ως προσφορά στην πατρίδα, ιδιαίτερα σε περιόδους πολέμου και επικράτησης της αλυτρωτικής πολιτικής. Στη δίκη του Ευάγγελου Σπανού (1879), ο συνήγορός του Ε. Βακράτσας είχε υποστηρίξει ότι ο Σπανός είχε πάρει μέρος στα επαναστατικά γεγονότα της Θεσσαλίας το 1878 και επομένως, αν δεν αμνηστευόταν, θα ήταν αθέτηση των υποσχέσεων της πολιτείας, αφού άλλωστε κοινωνικά είχε ήδη αμνηστευθεί. Αντίστοιχη περίπτωση ήταν και αυτή του λήσταρχου Βασίλειου Ζούρκα (1880), την οποία

31. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, ό.π., 69.

32. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, «Πολυγλωσσιμός και πολυφωνία στην ελληνική παραλογοτεχνία. Μία κατά Μπαχτίν ανάγνωση του λαϊκού μυθιστορήματος», *Ουτοπία* 19 (1996), 161-176· Νίκος Φίλιππαιός, «Η λαϊκή λογοτεχνία στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα», *Αντλία* 6 (Σεπτέμβριος 2017), 89-105.

33. Γιάννης Κολλιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Ερμής, 1979), 171-172.

34. Ό.π., 174-175

ανέλαβαν να εξιστορήσουν δυο Μακεδόνες και ένας Ηπειρώτης σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησαν. Εκεί αφηγούνταν πως ο Ζούρκας ήταν γόνος καλής οικογένειας, και είχε ασπαστεί τη ζωή του αρματολού «μη ανεχόμενος να βλέπη με όμμα αδιάφορον τα δεινοπαθήματα και τας αδικίας, τας προσγινόμενας παρά των οθωμανών εις τους ομοθρήσκους του». Τιμωρούσε τους χριστιανούς που συνεργάζονταν με τους Οθωμανούς και είχε λάβει μέρος στην επανάσταση του 1878. Ήταν αφιλοκερδής, τιμωρούσε το έγκλημα, αμερόληπτος και φιλεύσπλαχνος, ξόδευε όσα χρήματα έβγαζε από τους φόνους των Οθωμανών σε αγαθοεργίες, φιλόπατρις και μισότουρκος. «Ήταν, με άλλα λόγια, το πρότυπο του Έλληνα Robin Hood, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μέσα από την παράδοση και τις εμπειρίες και τις προσδοκίες των Ελλήνων του περασμένου αιώνα, για να περάσει τελικά στο λαϊκό ληστρικό ανάγνωσμα».³⁵

Οι ιστορίες, τα κατορθώματα και τα παθήματα των ληστών έφταναν στους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μέσα από τα τραγούδια. Σ' αυτά, που ακολουθούσαν το πρότυπο των δημοτικών και των τοπικών τραγουδιών και εμφάνιζαν, συνεπώς, πολλές παραλλαγές, ο ληστής αντιμετωπιζόταν από τους κατοίκους της υπαίθρου με φόβο και θαυμασμό, ως συνεχιστής της κλεφταρματολικής παράδοσης. Δεν ήταν τυχαίο, άλλωστε, που πολλοί είχαν διαλέξει για δεύτερο επίθετο το όνομα κάποιου ληστή. Τα περισσότερα αναφέρονται στα κατορθώματα και τα παθήματα γνωστών λήσταρχων της εποχής (Κόκκαλης, Ρουπακιάς, Χοσιάδας, Κωνσταντέλος, Νταβέλης, Μπιρμπιλίοι, Θανασόπουλος, Σπαθιάς κ.λπ.)³⁶

Το θέατρο σκιών ήταν ένας ακόμη δρόμος που εξοικείωνε τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την ελληνικότητα, ιδιαίτερα προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Φαίνεται πως το θέατρο σκιών έφτασε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 19ο αιώνα και ότι η διάδοσή του ως λαϊκή διασκέδαση μάλλον συνδέεται με τις προσπάθειες εξευρωπαϊσμού της Αυτοκρατορίας και της μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ.³⁷ Σε μια εποχή που η εκπαίδευση δεν ήταν γενικευμένη –συνεπώς ούτε και η εγγραμματοσύνη– το θέατρο σκιών λειτουργούσε και ως πεδίο σχολιασμού της επικαιρότητας, συχνά με αιχμηρό χιούμορ και σάτιρα. Το χιούμορ και η σάτιρα, άλλωστε, ήταν και ο τρόπος να αντιπαρέρχονται τη λογοκρισία των οθωμανικών αρχών. Μαζί με τη σάτιρα στην εξουσία και τη διακωμώδηση της καθημερινής ζωής, σιγά σιγά τα θέματα των ιστοριών προσαρμόζονται στην προφορική παράδοση και τη λαϊκή κουλτούρα της εποχής, ενσωματώνοντας ιστορίες από την αρχαία ελληνική ιστορία, τη χριστιανική παράδοση, αλλά και από την Ελληνική Επανάσταση. Για παράδειγμα, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Αλή Πασάς, ο Κατσαντώνης, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε', ακόμη και ο Αϊ-Γιώργης, επανέρχονται τακτικά στη λαϊκή θεματολογία του ελληνικού караγκιόζη. Με αυτές τις παραστάσεις, και μαζί με τη λαϊκή εκδοχή της εθνικής ιδεολογίας, έρχονταν σε επαφή οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα και κατά περίπτωση στα γύρω χωριά.

Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να κατανοήσουμε και τις πολιτισμικές πρακτικές, που και αυτές άλλαζαν σταδιακά. Μιλήσαμε παραπάνω για τον τρόπο που οι θρησκευτικές τελετουργίες αποκτούσαν εθνικό πρόσημο και για το πώς η συμμετοχή σε αυτές έφερε τα δικά της σύμβολα, είτε σε επίπεδο αναπαράστασης (το νόημα των γιορτών και η σημείωση των αγίων, για παράδειγμα) είτε σε επίπεδο επιτέλεσης (όπως οι λαιμοδέτες με τα ελληνικά χρώματα). Υπήρχαν όμως και πιο καθημερινές πρακτικές, όπως η σταδιακή μετάβαση από τα καφενεία στους συλλόγους, τουλάχιστον για τα εγγράμματα στρώματα. Γράφει ο Μάξιμος:

Κάτω στην παραλία, στην πλατεία, που ήτανε τα καφενεία, είχε κιόλας ανοίξει ένα κέντρο που

35. Ό.π., 186-187.

36. Ό.π., 188-191.

37. Βάλτερ Πούχνερ, *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια* (Γρανάδα: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2015), 161-162.

το λέγανε ο «Σύλλογος». Πήγαινες μέσα και καθόσουν και διάβαζες. Διάβαζες εφημερίδες και περιοδικά από την Αθήνα ή το περιοδικό «Ο Ελληνισμός» του Καζάζη και τα βιβλία της εταιρείας «Ελληνισμός». Καθώς και πατριωτικά βιβλιαράκια. Ένα απ' αυτά ήταν και το «Αν θέλωμεν» της πριγκηπίσσης Ριανκούρ. Με το μπροσουράκι αυτό, το «Αν θέλωμεν», η συγγραφέας του, η Ριανκούρ, μας συμβούλευε να προσέχουμε να μη βάζουμε ποτέ στα γράμματά μας που θα στέλναμε –στη διεύθυνση απέξω– τη λέξι Τουρκία. [...] Αλλά να βάζουμε: Κύριον τάδε, οδός τάδε, Κωνσταντινούπολις - Θράκη. Να το καταργήσουμε δηλαδή το «Τουρκία». Να το ξεγράψουμε.³⁸

Στο απόσπασμα παρακολουθούμε ταυτόχρονα δύο πρακτικές. Η πρώτη είναι η άμεση, η καθημερινή – ο τρόπος που πολλοί, όσο έρχονταν σε επαφή με την κουλτούρα της νεωτερικότητας, άρχισαν να συχνάζουν σε συλλόγους και να εξοικειώνονται με άλλους τρόπους κοινωνικοποίησης. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, οι συζητήσεις για την πολιτική, για τις εξελίξεις στην επιστήμη, την υγεία, τις διεθνείς σχέσεις, τον πολιτισμό, ήταν μέρος μιας νέας πολιτισμικής πρακτικής, κεντρικής για τη διαμόρφωση των πολιτικών υποκειμένων και του δημόσιου χώρου. Η δεύτερη είναι η έμμεση, οι τρόποι με τους οποίους έρχονται σε επαφή με τα βιβλία και τον τύπο που έφτανε από το ελληνικό κράτος. Ενός άλλου τύπου αγώνας για την εθνικοποίηση της περιοχής, που δεν περνούσε μόνο μέσα από τα όπλα, αλλά και μέσα από την προπαγάνδα και την οικειώση του χώρου. Όσα γίνονταν για τα παιδιά στα σχολεία, είχαν τα ανάλογά τους για τους ενήλικες στους συλλόγους.

Ιστορική κουλτούρα και ιστορική συνείδηση στο γύρισμα του 20ού αιώνα

Η μετάφραση της γένεσης της εθνικής ταυτότητας, ως ταυτότητας του συνανήκειν, μέσα από τα μάτια ενός παιδιού είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, γιατί μας δίνει μια οπτική που μας έλειπε όσο προσεγγίζαμε τη διαδικασία αυτή από τα επίσημα αρχεία. Σε αυτά τα αρχεία παρακολουθούσαμε την πρόθεση και τη ματιά της εθνικής ιδεολογίας πάνω στους Ρωμιούς, ενώ στις *Αναμνήσεις* η ματιά μας είναι από την αντίθετη κατεύθυνση, και βλέπουμε με μεγάλη καθαρότητα πώς η μια ταυτότητα μπολιάζει την άλλη. Τι καινούριο, λοιπόν, φέρνει η οπτική της ιστορικής κουλτούρας; Θα σταθούμε σε δύο σημεία: Το πρώτο που φέρνει είναι η ένταση και η σημασία του συναισθήματος – ο τρόπος που το παρόν μπολιάζει το παρελθόν και, αντίστροφα, το πώς πολλές φορές το παρελθόν διόρθωνε τα αρνητικά συναισθήματα του παρόντος. Η διαδικασία αυτή φαίνεται σε απόσπασμα των *Αναμνήσεων*, στο οποίο ο Μάξιμος μετριάζει την απογοήτευση των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απέναντι στη Ρωσική Αυτοκρατορία για τη στήριξη που παρείχε στους Βούλγαρους, με το επιχείρημα της στενής ιστορικής σχέσης των δύο λαών. Και καταλήγει: «Τους θεωρούσαμε άλλωστε τους Ρώσους πάντα σαν έναν μεσεγγυητή των προνομίων μας, της εθνικής και θρησκευτικής μας αυθυπαρξίας».³⁹ Μέσα από τον φακό της ιστορικής κουλτούρας, η ιστορική στιγμή δεν υπάρχει αυτόνομη. Το παρελθόν εισβάλλει στο παρόν και το εξισορροπεί –δημιουργεί το πλαίσιο– και, αντίστοιχα, το μέλλον, όσα δεν έχουν ακόμη συμβεί, μπλέκει και αυτό στο αφήγημα της μνήμης. Το βλέπουμε καθαρά στις *Αναμνήσεις*, όταν οι μετέπειτα εμπειρίες του Μάξιμου στον Πόντο και τον Καύκασο επαναπλασιάζουν τον τρόπο που αφηγείται αναμνήσεις χρονικά προγενέστερες. Το δεύτερο που φέρνει είναι ο ρόλος της μνήμης, όχι τόσο για τη μεταβίβαση της ανάμνησης (πολύ δε περισσότερο της γνώσης) όσο για τη συναισθηματική νοηματοδότηση της σχέσης με το παρελθόν. Η μνήμη ως χρέος. Και αυτή η μνήμη, όπως είδαμε, μπορούσε να είναι προφορική –επικοινωνιακή– με στοιχεία επιτέλεσης, όπως η ιστορία με το όπλο, μπορούσε να είναι υλική, όπως το ίδιο το όπλο και το τετράδιο του παππού του Μάξιμου, μπορούσε να έχει θεσμικό χαρακτήρα, όπως η ιστορική εκπαίδευση,

38. Μάξιμος, *Αναμνήσεις*, ό.π., 93.

39. Ό.π., 67.

ή να ακουμπά στη λαϊκή παράδοση, όπως οι παραστάσεις του θεάτρου σκιών, τα τραγούδια για τους κλέφτες, το ληστικό μυθιστόρημα ή ο τρόπος που συναιρούνταν θρησκευτική και εθνική μνήμη. Όπως και να έχει, το θέμα ήταν να κεντρίζεται η ιστορική φαντασία, η οποία έδινε σχήμα στο παρελθόν και μορφοποιούσε τις πολύτροπες και πολυεπίπεδες σχέσεις μαζί του. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, στις *Αναμνήσεις* του Μάξιμου, με αφορμή την επίσκεψη του προξένου Ραιδεστού στο σχολείο που φοιτούσε:

Η εικόνα αυτή του φουστανελλά μάς τράβηξε τόσο πολύ, που δεν μπορώ να το περιγράψω. Πρώτη φορά στη ζωή μας βλέπαμε όχι από φωτογραφίες και ζωγραφιές και εικόνες, αλλά στο φυσικό, έναν Έλληνα με φουστανελλά και σπάθα, σαν τον Καραϊσκάκη, να πούμε. Να κορδώνεται δε αυτός και να μην ξεκολλάμε τα μάτια μας από πάνω του, εμείς. Να μην δίνουμε δε καμιά σημασία στον πραγματικό πρόξενο, που μας έβγαζε λόγο στο μεταξύ και μας έλεγε για την παιδεία και για την Ελλάδα. Κι όταν τέλειωσε η επίσκεψη και βγήκανε να φύγουν πηδήσαμε θρανία και σκάλες και τρέξαμε όλοι γύρω από το φουστανελλά, ο οποίος δεν ήταν παρά ο καβάσης. Ο θυρωρός δηλαδή του προξενείου και σωματοφύλακας του προξένου!⁴⁰

Ως μωσαϊκό θα πρέπει να προσεγγιστεί η ιστορική κουλτούρα στις ελληνικές κοινότητες της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου συμπλέκονται ιστορία, μνήμη, συναισθημα, μικρές και μεγάλες εικόνες, σε διαφορετικές συνθέσεις, ανάλογα με την οπτική γωνία και την εποχή. Μέσα σε αυτό το μωσαϊκό υπάρχει και η μνήμη της Επανάστασης του 1821. Η μνήμη της Επανάστασης δεν είναι εκτός της διαδικασίας διαμόρφωσης της ιστορικής κουλτούρας – δεν υπάρχει δηλαδή εγγενής μνήμη της, που άλλοτε εκφράζεται εντονότερα και άλλοτε όχι, ανάλογα με τις συνθήκες. Το αντίθετο. Υπάρχει μεν σε πολλές περιπτώσεις ως οικεία μνήμη (βιωμένη, οικογενειακή ή της κοινότητας) αλλά ο τρόπος που επιτελείται και, κυρίως, μέσα σε ποια νοηματοδοτικά πλαίσια μπαίνει και πώς μετατρέπεται σε πολιτική της μνήμης εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από την πολιτική συγκυρία της εποχής – εν προκειμένω από τη συνάντηση με τους εθνικούς ανταγωνισμούς στην περιοχή. Δεν μπορούμε, συνεπώς, να μιλήσουμε για ενιαία και, πολύ περισσότερο, σταθερή ιστορική κουλτούρα την εποχή αυτή, αλλά μάλλον για κυρίαρχες τάσεις, που αποτελούν μεν τη βάση της συζήτησης, αλλά εξειδικεύονται ανάλογα με τον τόπο, την κοινωνική ομάδα, αλλά και το δίκτυο των ανθρώπων που μετακινούνται και μεταφέρουν μαζί τους ιδέες και εικόνες. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά αιτήματα συναντούν τις πολιτισμικές πρακτικές και η γνωσιακή παράμετρος συναντά το συναισθημα, συμβάλλοντας στη διαδικασία μετάβασης από τις παραδοσιακές στις νεωτερικές σχέσεις με το παρελθόν.

40. Ό.π., 92.

Από το ηρώο στο διάγραμμα: Οι καλές και οι εφαρμοσμένες τέχνες στην υπηρεσία του έθνους

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΡΚΑΚΗ

Δρ Ιστορίας, ερευνήτρια

Περίληψη

Το κείμενο αναδεικνύει τον ρόλο των καλών και των εφαρμοσμένων τεχνών στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και της εθνικής ταυτότητας, με αφορμή τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση. Μέσα από εκθέσεις, έργα τέχνης και ποικίλα αντικείμενα, παρουσιάζει τους τρόπους με τους οποίους η τέχνη αφηγείται το παρελθόν, τιμά τους ήρωες και τις ηρωίδες και αναδεικνύει τα σύμβολα και τις αξίες του Αγώνα. Τονίζει επίσης τη διακριτή θέση που τα εικαστικά και τα διακοσμητικά έργα επιφυλάσσουν στη συμβολή του φιλελληνισμού και στη διαχρονική επίδραση της παράδοσης, αλλά και στη μοναδικότητα της καινοτομίας. Υποστηρίζει, εν ολίγοις, ότι η καλλιτεχνική δραστηριότητα του 2021 προσφέρει ένα πολύχρωμο μωσαϊκό μνήμης, στοχασμού και αναστοχασμού, συνδέει το παρελθόν με το παρόν και προσκαλεί τον υλικό πολιτισμό σε έναν διαρκή διάλογο με την Ιστορία.

Abstract

This text highlights the pivotal role of fine and applied arts in shaping collective memory and national identity, focusing on the 200th anniversary of the Greek Revolution. Through exhibitions, artworks, and diverse objects, it demonstrates how art narrates history, honors heroes and heroines, and brings forth the symbols and ideals of the struggle. Special emphasis is placed on the influence of philhellenism and the enduring impact of tradition and innovation on visual arts. The artistic activity of 2021 presents a vibrant mosaic of memory and reflection, bridging past and present and inviting a continuous dialogue with history.

Πέτρα, μολύβι, ψαλίδι, χαρτί, ύφασμα, ξύλο, κλωστή και άλλα πολλά στοιχεία και μέσα χρησιμοποιήθηκαν για την υλική μνημόνευση της Ελληνικής Επανάστασης στην επέτειό της των 200 χρόνων.¹ Η ύλη και οι τεχνικές θα ήταν εύχρηστο εργαλείο ταξινόμησης των έργων στον κατάλογο των αποτυπωμάτων που άφησαν οι καλές, οι διακοσμητικές, οι εφαρμοσμένες τέχνες, στην εορτή της διακοσιετηρίδας. Θα μπορούσε κάποιος να μιλήσει για ψηφιδωτά με πέτρες και μάλιστα μαζεμένες από τόπους ολέθρου, όπως τα Ψαρά, ή τόπους επιβίωσης θρύλων, βλέπε Ζάλογγο,² για διοράματα³ αλλά και αγάλματα από τενεκεδάκια αναψυκτικών, όπως οι «Ηρωες από μέταλλο»,⁴ του Νίκου Φλώρου, για σχέδια σε pdf ή σε παλιά παραθυρόφυλλα⁵ ή θα μπορούσε να χρίσει άξονες τις ίδιες τις τέχνες και να περιγράψει πίνακες, πινακίδες, πινάκια, έντυπα, ρούχα, παιχνίδια,⁶ γραμματόσημα⁷ κ.ά. για να απαντήσει στην ερώτηση: τι παρήγαγαν οι τέχνες το 2021 και τι από τα υπάρχοντα κατάλοιπά τους επικαλέστηκαν ως τεκμήριο, μια και πολλές από τις επετειακές εκθέσεις που στήθηκαν δημιούργησαν οπτικές αφηγήσεις με μουσειακά κειμήλια.

Η εξέταση του πλαισίου μέσα στο οποίο εργάστηκαν όσοι συνέβαλαν στη σύγχρονη εικονοποίηση του παρελθόντος ή όσοι επέλεξαν τι θα προβληθεί από την υλική παρακαταθήκη του, θα συνιστούσε μια άλλη προσέγγιση ταξινόμησης. Με ποιο πρόταγμα τα μουσεία οπτικοποίησαν το ιστορήμά τους; Ποιοι φορείς, ιδρύματα και οργανισμοί έκαναν αναθέσεις και οριοθέτησαν στόχους; Στόχους που συχνά είναι ανιχνεύσιμοι στους τίτλους των εκθέσεων και πάντα αλληλεπιδρούν με τις πηγές της έμπνευσης των δημιουργών, καλλιτεχνών ή επιμελητών.

Θα μπορούσαν κάμποσοι ακόμη τρόποι να λειτουργήσουν ταξιδετικά.

Σε μια πρώτη απόπειρα αποτίμησης της συμμετοχής των νέων και παλαιών αντικειμένων (τα οποία αποκαλέσαμε συνεκδοχικά υλικό πολιτισμό ή τέχνη/τέχνες) στον σχολιασμό της Επανάστασης που οδήγησε στη δημιουργία του ελληνικού κράτους, θα μεταχειριστούμε, τελικά, ως ταξινομητικό εργαλείο τα θέματα γύρω από τα οποία παρατηρήθηκε κίνηση. Τα θέματα επικαλύπτονται διαρκώς, αλλά δίνουν μικρές απαντήσεις στα εξής: Πώς απεικόνισε η επέτειός του το 1821; Ποιες εικόνες πρόβαλε και τι καινούριο είδαμε στο καλειδοσκόπιο της τέχνης; Το δείγμα της μελέτης δεν σχολιάζεται ιστορικοτεχνικά, είναι ευρύ, αν και μερική η αυτοψία του.

Ωστόσο, πριν προσεγγίσουμε τα θέματα της πρόσφατης επετειακής εικαστικής δραστηριότητας, θα κάνουμε μια σύντομη περιγραφή της εικαστικής παράδοσης που αφορά τον Αγώνα:

Ο φιλελληνικός ρομαντισμός⁸ που θρηνεί στα ερείπια του εξωτικού χώρου την τραγική μοίρα των απογόνων των αρχαίων Ελλήνων μετασχηματίζεται με την Επανάσταση σε φιλελληνικό κίνημα. Την ελληνολατρία τροφοδοτούν εθελοντές, όπως ο Βύρων, και καλλιτέχνες, όπως ο Ντελακρούα, που αφιερώνει εμβληματικά έργα στην Ελλάδα. Ιταλοί, Γερμανοί, Δανοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Αμερικανοί φιλέλληνες εικονογραφούν πολεμικά στιγμιότυπα και εγγράφουν ωραιοποιημένους, εξαγνισμένους

1. Το άρθρο στηρίζεται σε στοιχεία του Παρατηρητηρίου για την Ελληνική Επανάσταση 1821, ερευνητικού προγράμματος (2020-2023) για την Ελληνική Επανάσταση, του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, υπό την επιστημονική εποπτεία της Αθηνάς Συριάτου. Έτσι, σχεδόν το σύνολο των υποσημειώσεων παραπέμπουν στο ψηφιακό «Αποθετήριο συλλεχθέντος υλικού του Παρατηρητηρίου», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/page/startup>. Η ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης για όλες τις ιστοσελίδες είναι η 8.4.2026.

2. «Touch the stones: 1821- 2021», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3651>.

3. «To '21 αλλιώς: Η Ελληνική Επανάσταση με φιγούρες και διοράματα PLAYMOBIL», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/55>.

4. «Ηρωες από μέταλλο», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1512>.

5. «...που με βία μετράει τη γη», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3826>.

6. «PlaymoGreek», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1357>.

7. «Η Επανάσταση του 1821 - Εθνική Πινακοθήκη: Εμβληματικά έργα σε γραμματόσημα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/991>.

8. Για τον εικαστικό φιλελληνισμό, βλ. ενδεικτικά, Φανή Μαρία Τσιγκάκου (επιμ.), *Θησαυροί φιλελληνικής ζωγραφικής. Από τη συλλογή του Ιδρύματος Αντώνιος Ε. Κομνηνός* (Αθήνα: Ίδρυμα Αντώνιος Ε. Κομνηνός, 2021).

τους ήρωες δίπλα στο αρχαιοελληνικό πάνθεο, περιγράφοντας επίσης σκηνές δυστυχίας και θανάτου. Η φιλελληνική προπαγάνδα επιστρατεύει τυπώματα και αντικείμενα, μελανοδοχεία, ταπετσαρίες κ.λπ. και επίσης συλλογές με προσωπογραφίες των αγωνιστών, όπως η συλλογή του Βαυαρού Καρλ Κρατσαίζεν,⁹ του ιχνογράφου των επιφανών της Επανάστασης, στην οποία στηρίχτηκε κατά πολύ η ελληνική ιστορική ζωγραφική· η ζωγραφική που, ερασιζόμενη από τον ακαδημαϊκό ρομαντισμό των Ευρωπαίων, οπτικοποίησε σιγά σιγά την ιστορία της Επανάστασης και αλληλεπιδρώντας με το φιλελληνικό ρεύμα εκπαίδευσε τους Έλληνες, στηρίζοντας στην αρχαιότητα και στο νέο πάνθεο την εθνική συνείδηση.¹⁰ Η ιστορική ζωγραφική και η προσωπογραφία, αλλά και η γλυπτική από τα τέλη του 19ου αιώνα,¹¹ εμπλουτίζουν το αφήγημα, στοιχειοθετούν το αλυτρωτικό όραμα, τεκμηριώνουν τη συνέχεια και χειραγωγούν τη συλλογική μνήμη.

Όταν χάνεται η Μεγάλη Ιδέα, ο μοντερνισμός και η εικαστική ελληνικότητα αναλαμβάνουν την περιπλάνηση στην «αδιάσπαστη» ιστορική γραμμή που, με αφετηρία την αρχαία κληρονομιά, καταλήγει, μέσω του νέου ελληνισμού, στη «λαϊκή» παράδοση των κοντινών χρόνων.

Παράδοση και πολιτισμός κινητοποιούν τους καλλιτέχνες και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹² Κάποιοι δουλεύουν μαζί τους, υπάκουα ως προς τα σύμβολα και τη συνέχεια, και κάποιοι αναστοχαστικά. Περιστρέφονται γύρω από βιώματα, συλλογικά ή ατομικά, και συχνά αποδομούν τα δεδομένα – άλλωστε πειραματίζονται με νέα υλικά και πλήθος τεχνικών.

Ηρωίδες και ήρωες

Το 2021, με πανηγυρική διαφορά πρώτους η τέχνη δεξιώνεται τους ήρωες, αυτούς που κατά το αφήγημα της παλιγγενεσίας έκαναν με τη θυσία τους μετάνιση ζωής στο ημιθανές έθνος. Ο ήρωας εμφανίζεται μέσω ποικίλων συλλογών, απομνημονευμάτων, για παράδειγμα, ή ρολογιών τσέπης¹³ και μέσω εκθέσεων φιλελληνικής και ελληνικής ζωγραφικής.¹⁴

Στην επέτειο, η επίσημή τους καθιέρωση, κατά το έτυμο της λέξης, έγινε με τις εκθέσεις του εθνικού φορέα τέχνης, της Εθνικής Πινακοθήκης, με πίνακες του Βρυζάκη, του Λύτρα, του Γύζη, του Ντελακρουά, με σκίτσα του Κρατσαίζεν, αλλά και με «Μεγαλογραφίες αγωνιστών», χαρακτηριστικά του Ζαχαρία Αρβανίτη, που προέκυψαν από αυτά τα σκίτσα και απέδωσαν στους ήρωες ιδιότητες αρχετύπου, κατά τον σχολιασμό της Μαρίνας Λαμπράκη Πλάκα.¹⁵

Σε άλλους μουσειακούς χώρους, ζωγραφικά ή τρισδιάστατα έργα παρουσίασαν τους ήρωες μαχόμενους, θνήσκοντες¹⁶ ή υπό το νεκρικό τους προσωπείο.¹⁷ Τα έργα παρέπεμψαν σε Κύπριους

9. «Karl Krazeisen: Η Αγιογραφία του Αγώνα», <https://www.nationalgallery.gr/themata-technis/karl-krazeisen-i-agiografia-tou-agona/>

10. «Αρχαιολατρεία και Φιλελληνισμός: Συλλογή Θανάση και Μαρίνας Μαρτίνου», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/679>.

11. Για τις τέχνες έως το 1940, βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), τόμ. Α2, *Οι απαρχές: 1900-1922*, 311-352 και τόμ. Β2, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, 401-459.

12. Για τη μεταπολεμική τέχνη, βλ., Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα, Ζωγραφική - Γλυπτική* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006).

13. «Ωρα ελευθερίας: Τα ρολόγια των αγωνιστών του '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/662>.

14. «Θησαυροί φιλελληνικής ζωγραφικής: Από τη συλλογή του Ιδρύματος Αντώνιος Ε. Κομνηνός» <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1013>.

15. «Ζαχαρίας Αρβανίτης: Μεγαλογραφίες Αγωνιστών του '21», *Εθνική Πινακοθήκη*, <https://www.nationalgallery.gr/ektheseis/megalografies-agoniston-tou%CE%8421/>

16. «Απηχήσεις της Επανάστασης του 1821 στην τέχνη του σήμερα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3317>.

17. «199», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5655>.

αγωνιστές¹⁸ ή Αχαιοί¹⁹ και Κρητικούς που οι άθλοι τους προβλήθηκαν, κυρίως, μέσω των αρμάτων τους, αυτοσχέδιων ή περίτεχνα ασημοστολισμένων.²⁰

Δευτεραγωνιστές, όπως ο Χατζηγιάννης Μερτζέλος ή Σοφικίτης, έγιναν γνωστοί, αν και άγνωστη η όψη τους, με σύγχρονα δημιουργήματα, στο πλαίσιο πάλι της μοναδικής μονάδας που ανδραγαθεί υπηρετώντας την πατρίδα.²¹

Με το κοινό συνδιαλέχθηκαν ο Βούλγαρης, ο Κοραΐς και ο Ρήγας, τον οποίο συναντήσαμε σε αρκετές εκθέσεις –τον ίδιο αλλά και τη Χάρτα του–²² επίσης ο Σολωμός και ο Καποδίστριας.²³

Τους ήρωες τους συναντήσαμε παντού. Ο δημόσιος χώρος στολίστηκε με απεικονίσεις τους σε τοίχους σχολείων²⁴ και σε ΚΑΦΑΟ εταιρειών τηλεφωνίας.²⁵ Επίσης στα λεωφορεία που διέσχιζαν την πρωτεύουσα.²⁶

Οι λιγοστές γνωστές ηρωίδες τούς συντρόφευσαν και στις τοιχογραφίες αλλά και σε πολλές ετερογενείς εκθέσεις. Ντυμένες με ενδύματα χειραφέτησης και αλληγορικές ερμηνείες, η Μπουμπουλίνα, που θα ξαναδούμε παρακάτω, και η bella greca «Μαντώ Μαυρογένη: η ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης», προσεγγίστηκαν με το βλέμμα του σήμερα²⁷ και υμνήθηκαν θριαμβευτικά.

Προς «Επισκευήν Ολομελείας» και απλοποιώντας τον Ζαμπέλιο,²⁸ σημερινό εικαστικό²⁹ εμφάνισαν και την κοινωνική εκδοχή της Επανάστασης, αναζητώντας τη θέση των ανθρώπου του λαού στη διαχρονία και, δίνοντας, όπως ο Θανάσης Μακρής, «έμφαση στις εκφράσεις, τις στάσεις και την ενδυμασία»,³⁰ δημιούργησαν πορτρέτα ανδρών, γυναικών και παιδιών που έζησαν τις κακουχίες και πέθαναν στη φτώχεια ή στον πόλεμο.³¹

Για την πανελλήνια ιδέα του ήρωα στήθηκαν και εικαστικά ηρώα.³² Σε εικαστικό ηρώο, στις αίθουσες του Πολεμικού Μουσείου,³³ φιλοξενήθηκαν και οι φιλέλληνες ήρωες που αγωνίστηκαν ή/

18. «Ελευθερία 2021: Κυπριακές ψηφίδες με αφορμή την τέχνη», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5652>.

19. «Αχαιοί Αγωνιστές στην Επανάσταση του '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2765>.

20. «Των αντρειωμένων τ' άρματα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3836>.

21. «...άμα ήχησεν η γλυκεία φωνή...», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2207>.

22. «Η επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στη διαμόρφωση του νέου Ελληνικού Κράτους», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3439>· «Ρήγας και επανάσταση», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3430>· «Memorial», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4822>.

23. «Το Κυβερνείο της Αίγινας υποδέχεται και πάλι τον Ιωάννη Καποδίστρια», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3409>.

24. «Πολιτισμός είναι η Αθήνα, From the Roots to the Sky: The Pantheon of the 1821 Fighters», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3814>.

25. «[Τα ΚΑΦΑΟ του Βύρωνα μεταμορφώνονται σε δοχεία ιστορίας]», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1651>.

26. «[200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821]», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3020>.

27. «Μαντώ Μαυρογένη: η ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης, με το βλέμμα του σήμερα», <https://tinosecret.gr/listing-item/manto-mavrogeni/>, <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4500>.

28. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (Κέρκυρα: 1852), όπως παρατίθεται στο Αντώνης Λιάκος «Προς επισκευήν ολομελείας και ενόπτητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 -19 Φεβρουαρίου 1993* (Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994), 171-199.

29. «Προς Επισκευήν Ολομελείας - μια διαφορετική προσέγγιση της ελληνικής επανάστασης από τους εικαστικούς του σήμερα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3071>.

30. «Έν ξιφήρεις», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1453>.

31. «“Σε γνωρίζω από την όψη...”: Πρόσωπα του '21 », <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1077>.

32. «Ηρώον», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3367>, «Ηρώον», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3324>.

33. «Memorial», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4822>.

και σκοτώθηκαν στην Ελλάδα, για τους οποίους το Μουσείο, μαζί με την Εταιρεία για τον Ελληνισμό και Φιλελληνισμό (ΕΕΦ), έβαλαν τα θεμέλια μνημείου από πεντελικό μάρμαρο, όπου θα χαραχθούν 1.600 ονόματα που θα πλαισιώνουν μια ανάγλυφη Νίκη και την ομηρική φράση «κλέος άφθιτον αεί», υλοποιώντας τη «δυστυχώς ανεκτέλεστη»³⁴ έως τώρα υπόσχεση του έθνους στη Συνέλευση του Άργους, το 1829, να αποδώσει ευγνωμοσύνη στους ευεργέτες του.

Φιλέλληνες και μνήμη

Ο Φιλελληνισμός, είτε σε συνάρτηση με την ελληνολατρία³⁵ και την ιδεολογική και πολιτιστική της επιρροή είτε με την αρχόμενη αποκωδικοποίησή του ως διεθνούς απόηχου του διεθνούς χαρακτήρα της Επανάστασης, συνιστά τον δεύτερο πόλο των εκθέσεων. Η αποθησαύρισή τους, αν μη τι άλλο, επιβεβαιώνει τη διαφοροποίηση της εικαστικής αρχαιολατρικής πρόσληψης των Ευρωπαίων ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες και σκοπιμότητες των χωρών τους. «Παντού, η μόδα, τα σύμβολα και τα αντικείμενα της καθημερινότητας υπενθυμίζουν ότι ... στο πεδίο των σκληρών μαχών, διακυβεύεται το μέλλον των επαναστατικών ιδεών».³⁶ Ο φιλελληνισμός στη Γαλλία τον 19ο αιώνα³⁷ και οι ελληνογαλλικές σχέσεις αναδεικνύονται³⁸ με την πρόταξη της σύμπραξης της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης με τους ρομαντικούς Γάλλους καλλιτέχνες, και με τη δράση των κομιτάτων και της επιστημονικής αποστολής στον Μορέα.

Στο ιταλικό παράδειγμα, οι «μάχες των Ελλήνων που διαδραματίζονται σε ταπετσαρίες αρχοντικών της Βόρειας Ιταλίας»,³⁹ αλλά και τεκμήρια από το κρατικό αρχείο της Νάπολης, μαρτυρούν τον εκεί φιλελληνισμό και τις σχέσεις της Ελλάδας με την Ιταλία ως αλληλεπιδρώντα σημεία.⁴⁰

Οι Άγγλοι, που το εικαστικό τους φιλελληνικό κίνημα οφείλει πολλά στην ποίηση του Μπάιρον, μνημονεύουν τον ήρωα-ποιητή που χάθηκε στο Μεσολόγγι και εξηγούν πώς τα δίκτυα της Σκωτίας συνέδραμαν την Επανάσταση και πώς το Εδιμβούργο έγινε η Αθήνα του Βορρά,⁴¹ ενώ ο γερμανικός φιλελληνισμός, που αναπτύχθηκε παράλληλα με την οθωνική μοναρχία, αποδίδει τις ελληνοβαυαρικές σχέσεις πρωτίστως στα φιλικά αισθήματα του Λουδοβίκου Α' και μας ξεναγεί στην «Αθήνα του Ίζαρ», όπου συμπαραρσιάζονται ο δομημένος χώρος της Αθήνας του Όθωνα και τα κτίρια του Μονάχου.⁴²

Στο άλλο ημισφαίριο, και με διαφορετική προσέγγιση, «Η Ελληνική επανάσταση μέσα απ' τα μάτια των Αμερικανών», ερμηνεύοντας το σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος», επιχειρεί να προσδιορίσει τη θέση της Ελλάδας στην εποχή των επαναστάσεων και στο διεθνές ανθρωπιστικό κίνημα και συνδέει τον ελληνικό αγώνα με την αμερικανική κατάργηση της δουλείας.⁴³

34. «Το Μνημείο Φιλελλήνων στην Αθήνα», *Εταιρεία για τον Ελληνισμό και Φιλελληνισμό*, <https://www.eefshp.org/the-society/to-mnimeio-ton-philhellinon-stin-athina/> «Μνημείο Φιλελλήνων», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5348>. Το μνημείο ως τον Απρίλιο του 2024 δεν είχε ολοκληρωθεί.

35. «Byron exhibits highlight poet's ties to Greece», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3391>.

36. «Από αγάπη για την Ελλάδα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3334>.

37. «Ο Φιλελληνισμός στη Γαλλία το 19ο αιώνα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3174>.

38. «Λεωνίδα, Ναπολέον, Μπότσαρης: Η γλώσσα των συμβόλων», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1575>.

39. «Les Combats des Grecs: Papiers Peints, φιλελληνικός διάκοσμος σε αρχοντικά της Ιταλίας», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2701>.

40. «Νάπολη και Ελληνική Παλιγγενεσία», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3878>.

41. «Edina/Athens: The Greek Revolution and the Athens of the North, 1821-2021», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3406>,

42. «Αθήνα-Μόναχο: Αρχιτεκτονικές επιρροές», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/975>.

43. «Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Αμερικανών», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/563>.

Σε μια παρόμοια ανατρεπτική πρόσληψη στην Ελλάδα, στην υβριδική έκθεση «Αϊτή - Ελλάδα 1821-2021. Ταξίδι προς την Ελευθερία / Respect»,⁴⁴ ψηφιακές συνθέσεις, τυπώματα, κινούμενα σχέδια φοιτητών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, χάραξαν ένα ταξίδι αλληλεγγύης, ταξίδι απονομής δικαιωμάτων σε μαύρους και λευκούς, ανάγοντας τον ανθρωπισμό σε πυξίδα του πλου.

Σε αυτό το συγκείμενο, με «Αναδρομές σε μια συνάντηση που δεν έγινε ποτέ», παραλληλίστηκαν η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και η Μικαέλα Μπαστίδας, θρυλική φιγούρα του Περού. Στο Κούσκο του 2021, στη Μπιενάλε της Ανεξαρτησίας, 200 χρόνια μετά την Περουβιανή Επανάσταση, οι καλλιτεχνικοί επιμελητές Ελλάδας και Περού είδαν τη σύμπτωση (;) του κοινού ιωβηλαίου ως πρόκληση για την κοινή παρουσίαση των δύο εμβληματικών μορφών «που σήμερα, περισσότερο από ποτέ, αξίζουν να επανεξεταστούν».⁴⁵ Είδαν την Μπουμπουλίνα και την Μπαστίδας ως πολυσύμβολα, γήινα, ανθρώπινα και όχι ηρωικά, ενός αγώνα για ελευθερία, αγώνα κοινό, από τη Λατινική Αμερική έως την Ελλάδα.

Ιδέες και σύμβολα

Το τρίτο δομικό θέμα των εκθέσεων ήταν τα σύμβολα. Ως τέτοια, όπως έχει ήδη φανεί, διαβάζονται τα αρχαία μνημεία που συνδέονται με την εύπλαστη συλλογική μνήμη, γίνονται «μια φλόγα που καίει»⁴⁶ και, βέβαια, αντιμετωπίζονται ως τα υλικά και πνευματικά κληροδοτήματα για τα οποία «πολεμήσαμεν...»⁴⁷

Σε μια σύγχρονη αποτύπωσή της πάντως, ως *Symbol and iconic ruin*, η αθηναϊκή Ακρόπολη⁴⁸ παρουσιάζεται σε διακριτή αλλά και στενή σχέση με τη μεταπολεμική αρχιτεκτονική παραγωγή της Κεντρικής Ευρώπης και δένεται με παραπομπές με το Τείχος του Βερολίνου.

Στη λίστα των συμβόλων έπεται το εθνικό, που αποδίδεται πολλές φορές από τους σύγχρονους καλλιτέχνες και με ποικίλους τρόπους, πλαστικά και εικαστικά, ως «Σημείο ελληνικό»,⁴⁹ ως επίκεντρο σε «Κι-νήματα»,⁵⁰ ως «Η πρώτη σημαία»,⁵¹ αλλά και σε νέες αναγνώσεις, όπως του Ανδρέα Κοντονή με αναφορές στον Γκόγια.⁵²

Η φουστάνελα, σύμβολο της γενναιότητας των ευζώνων,⁵³ και οι λαϊκές φορεσιές,⁵⁴ ως κύριο κομμάτι του λόγου στην ομογενοποίηση της παραδοσιακής τέχνης, αποτέλεσαν άλλο ένα αντικείμενο ενδιαφέροντος. Συλλογές εκτέθηκαν στην Ελλάδα και σε ομογενειακές εκδηλώσεις⁵⁵ και ως «Ένδυμα ψυχής» οι φωτογραφίες ενδυμασιών του 18ου και 19ου αιώνα, της συλλογής

44. «Αϊτή - Ελλάδα 1821-2021- Ταξίδι προς την Ελευθερία/Respect», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3099>.

45. «Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και Μικαέλα Μπαστίδας: Αναδρομές σε μία συνάντηση που δεν έγινε ποτέ», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1071>.

46. «Για μια φλόγα που καίει: Αρχαιότητες και Μνήμη, Θεσσαλονίκη - Μακεδονία (1821-2021)», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3053>.

47. «Δι' αυτά πολεμήσαμεν... Αρχαιότητες και Ελληνική Επανάσταση», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2940>.

48. «Symbols and Iconic Ruins», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1734>.

49. «Σημείο ελληνικό», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5065>.

50. «Κι-νήματα», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3212>.

51. «Η πρώτη σημαία», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2133>.

52. «25+ ΑΚΡΟπολίτες το '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4444>.

53. «Εύζωνες», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3682>.

54. «Να λάμπει η φορεσιά της», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4436>.

55. «[Έκθεση παραδοσιακών ενδυμασιών από τις συλλογές του Λυκείου των Ελληνίδων Αθηνών]», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3614>.

του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (ΕΙΜ), τυπωμένες σε καμβά και κεντημένες με χρυσοκλωστές, ταξίδεψαν με αποστολή πρέσβη ως τη Νέα Υόρκη και την Κορέα.⁵⁶

Σε σύμβολο ανήχθη και η θυσία, συνδυάστηκε συχνά με τη γυναίκα και την ελευθερία,⁵⁷ απομνημονεύθηκε με ένα «Μνημείο φωτός»,⁵⁸ διέγραψε «Τροχιές μνήμης»,⁵⁹ συνδέθηκε με το χρέος και έγινε το σεμνό και εκρηκτικό «Μνήμον φως» του Χρήστου Μποκόρου.⁶⁰

Όποτε δε, ζητήθηκε από τους ανήλικους σε εκθέσεις-παιδικούς διαγωνισμούς να την αποτυπώσουν ως αυτοθυσία, γενναιότητα, φιλοπατρία,⁶¹ αυτό έγινε με έναν ευδιάκριτο εθνορομαντισμό, σαν να απευθυνόταν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στα διαπλασόπουλα τις παραμονές της εκατονταετηρίδας της Επανάστασης.⁶² Μάλιστα, αν έλειπαν τα ψηφιακά, νεοτεχνολογικά έργα, θα νόμιζε κανείς ότι αντίκρυζε συχνά την αναπαραγωγή της δικής της επετείου` αλλά αυτός είναι αφορισμός.

Μωσαϊκό ποικιλίας ψηφίδων

Η οπτική εξιστόρηση της ίδρυσης και της διαδρομής του σύγχρονου κράτους επέμεινε στη συνέχεια, η οποία οδηγεί από την αρχαιότητα στο τώρα μέσω του ευλαβούς Βυζαντίου,⁶³ του ένδοξου ελληνικού Αγώνα και της Μικρασιατικής Καταστροφής.⁶⁴ Μεγάλη αναφορά έγινε στους ήρωες,⁶⁵ και στις αρχαιολατρικές καταβολές του φιλελληνικού κινήματος,⁶⁶ μικρές επισκέψεις στον Διαφωτισμό ως παράγοντα ιδεολογικής προετοιμασίας⁶⁷ και στη δράση των Φιλικών,⁶⁸ ενώ μικρές είναι και οι στάσεις στη γένεση του ελληνικού κράτους μέσα από εκδόσεις και χάρτες,⁶⁹ στην παιδεία του,⁷⁰ στον κοινοβουλευτισμό και τα συντάγματα.⁷¹ Μορφές όπως ο Θεόφιλος Καΐρης προβλήθηκαν μόνο σε τοπικό επίπεδο, οι εμφύλιοι σχεδόν αποσιωπήθηκαν.⁷² Παραμελημένος έμεινε ο κλέφτης –όπως και το αγροτικό τοπίο εν γένει– εκτός από αδέσποτες τριγύρω στην πόλη αφίσες, που όμως μεταγράφουν

56. «Ένδυμα Ψυχής», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/669>.

57. «Woman Evolution 200», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3654>.

58. «Μνημείο φωτός», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2897>.

59. «Τροχιές μνήμης», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2979>.

60. «Μνήμον φως», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1786>.

61. «Για να είμαι εγώ ελεύθερος», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3250>.

«Καθημερινοί Ήρωες 2020-2021», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3087>.

«Εγώ είμαι εγώ, Ευζωνάκι γοργό...», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1639>.

62. Βίκυ Πάτσιου, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του* (Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1987).

63. «Από την Άλωση στην Παλιγγενεσία, 1453-1821», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1783>.

64. «Με βελόνι και κλωστή: Στον καμβά της ιστορίας», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5073>.

65. «Βυρωνική Εποχή», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2799>.

66. «Αρχαιολατρεία και Φιλελληνισμός: Συλλογή Θανάση και Μαρίνας Μαρτίνου», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/679>. «Παρίσι-Αθήνα: Η γέννηση της νεότερης Ελλάδας, 1675-1919», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/520>.

67. «Τα τυπογραφεία της Ελληνικής Επανάστασης», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1402>.

68. «Ελευθερίας αφηγήσεις, η Ακαδημία Αθηνών τιμά το 1821», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4376>.

69. «Η Γένεση του Ελληνικού Κράτους: Χαρτογραφία και Ιστορία, 1770-1838», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1239>.

70. «Τα τυπογραφεία της Ελληνικής Επανάστασης», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1402>.

71. «Βουλή των Ελλήνων: Οι σταθμοί μιας διαδρομής σχεδόν διακοσίων ετών», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1533>.

72. «Θεόφιλος Καΐρης, αγωνιστής και πολιτικός», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4463>.

σε ένα άλλο γλωσσάρι τον κόσμο της βίας, σε μια άλλη εποχή, που οι άνθρωποι «αγριεύθηκαν».

Λόγιοι και πολιτικοί βρήκαν και αυτοί τη θέση τους⁷³ – διακριτική ήταν η επίσκεψη στον Μακρυγιάννη και στον ζωγράφο του, διαμεσολαβημένη κιάλας από τον Frederic Boissonnas.⁷⁴

Είδαμε επίσης τους «Έλληνες λαϊκ[ούς] δημιουργ[ούς] να εικονογραφούν τον αγώνα»,⁷⁵ να μεταφράζουν με την περιβόητη αφέλειά τους τα σημεία της Επανάστασης και να αποτίουν τιμές στη χριστιανική πίστη, που ο ρόλος της ήταν σύνθετος και δυναμικός.⁷⁶

Και ενώ σε κάμποσες ευκαιρίες επιστρατεύθηκαν πολυτελή κειμήλια, θρησκευτικά και κοσμικά, δεν εκτέθηκαν, αν και σωρηδόν αναπαράχθηκαν αυτά που στην παλαιά αγγλική έλεγαν toys.⁷⁷ Όχι τα παιχνίδια τόσο όσο τα μικροπράγματα, τα καθημερινά εφήμερα απλά μικροπράγματα. Στα «Αντίδωρα του '21», ωστόσο, εκτός από αντιήρωες συναντούμε χρηστικά αντικείμενα και επίσης αρκετή παιδικότητα,⁷⁸ όπως και στο «21 των φίλων»,⁷⁹ όπου ο Μιχάλης Μανουσάκης, με φωτογραφίες σχολικών εορτών, από το 1860-1890 και με κούκλες, συγκροτεί μια μίνι έκθεση επετείων της επετείου του '21 σε «ανάμνηση όχι μόνο της ιστορικής συγκυρίας αλλά και μιας αλλοτινής παιδικότητας και της φιλίας που έμεινε αναλλοίωτη...» Επειδή, όπως γράφει για τον «Θιάσό» του ο Κώστας Σπυρόπουλος, «για να επηρεάσουμε τη ροή των γεγονότων χρειάζεται όραμα ... και ηθική διαχείριση των γεγονότων, των μύθων και των παραδόσεων».⁸⁰

Από τις εκθέσεις κάποιες έκαναν ηθική διαχείριση των γεγονότων, των μύθων και των παραδόσεων και λειτούργησαν ως οπτικοποιημένο πρωτογενές τεκμήριο για όσους ερευνούν πώς το μολύβι και ο χρωστήρας –βλέπε «1821 Πριν και Μετά»– έφτιαξαν το ιστορικό αφήγημα της Ελληνικής Επανάστασης.⁸¹ Κάποιες άλλες σε στιγμές δικής τους επανάστασης, «Η Μάχη της Πλατείας», για παράδειγμα,⁸² τα έβαλαν με τη σχολική ιστορία, την εσωστρεφή πατριδογνωσία και τις βολικές κατασκευές` οι πιο πολλές έγιναν επιδείξεις εθνοκεντρικού πατριωτισμού με εμμονή στον ήρωα, τη μνήμη και το χρέος και παράλληλα θύμιζαν την περιγραφή του Μπένγιαμιν για μια παιδική φωτογραφία του Κάφκα – το φόντο ήταν ένα στυλιζαρισμένο στημένο προκαθορισμένο μελαγχολικό τοπίο χειμερινού κήπου.⁸³

Ένα άλλου τύπου φόντο είχε το ανασχηματιστικό «Ζωγραφικό αφιέρωμα για την παλιγγενεσία», δώδεκα συνθέσεις της Άννας Φιλίνη, «στις οποίες παρελούνουν Έλληνες αγωνιστές του 1821 μαζί με τον Θησέα, τον Σίμωνα Μπολιβάρ και τον Στρατηγό Σαράφη...» μαζί και με τον άτυχο Καποδίστρια.⁸⁴

73. «Το Πάνθεον των ηρώων του 1821 - Τα γεγονότα στη Μακεδονία», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3345>.

74. «1821 Visions of Freedom: The Hand of Zographos, The Mind of Makriyannis, The Zeal of Gennadius», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3844>.

75. «Έλληνες λαϊκοί δημιουργοί εικονογραφούν τον αγώνα των Ελλήνων», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/725>. «Εικαστική και Λόγια Αποτύπωση του '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3386>. «Έργον Θεοφίλου: εικόνες αγίων από το Πήλιο στη Θεσπρωτία», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3140>.

76. «Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος – Η συμβολή της Εκκλησίας στον Αγώνα του 1821», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4031>.

77. «Επετειακή Συλλογή 1821-2021», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2729>.

78. «Αντίδωρα του '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2120>.

79. «Το '21 των φίλων», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2833>.

80. «Θιάσος: Σκέψεις & προβληματισμοί 200 χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση 1821», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3267>.

81. «1821 Πριν και Μετά: The Making of - Η προετοιμασία μιας μοναδικής έκθεσης», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/3297>.

82. «Η Μάχη της Πλατείας», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1341>.

83. Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Κείμενα 1934-1940. Επιλογή*, επιμ. Γιώργος Σαγκριώτης (Αθήνα: Άγρα, 2019), 38.

84. «Ζωγραφικό αφιέρωμα για την παλιγγενεσία», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/2790>.

Καταπώς λέει ο Γιάννης Αδαμάκης ζωγραφίζοντας μια άλλη παρέλαση, η Ελλάδα δε σκέφτεται, θυμάται.⁸⁵

Όταν σκέφτεται, κι αν μην έχει υπόψη της τη συζήτηση της ακαδημαϊκής κοινότητας για τον διεθνή ανθρωπισμό και τη θέση της Ελληνικής Επανάστασης στην αλυσίδα-ντόμινο των επαναστάσεων του 19ου αιώνα, η λογική της είτε προβάλλει μοντέρνα σχήματα διεθνικών δομών οργάνωσης, που όπως διακηρύσσει το «Statecraft» δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένες σημαίες ή διαβατήρια,⁸⁶ είτε συμπεραίνει, όπως οι νεαροί καλλιτέχνες Άρης Πορτούλας και Χρήστος Γεωργίου μπροστά στο έργο τους Μπουμπουλίνα-Μπαστίδας, «ότι θέλει να παρατήσεις πολλά πράγματα για να το κάνεις, δηλαδή έχει πολύ μαυρίλα μέσα του».⁸⁷

«Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει»,⁸⁸ παράτησαν, πράγματι, πολλά και σίγουρα παιδεύτηκαν «Πριν από την έκρηξη».⁸⁹ Ίσως επειδή ονειρεύονταν έναν κόσμο νέο, με ελευθερία και δικαιοσύνη.

85. «Ήμουν παιδί το '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4572>.

86. «Statecraft: Διαμορφώνοντας το κράτος», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/5681>.

87. «Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και Μικαέλα Μπαστίδας: Αναδρομές σε μία συνάντηση που δεν έγινε ποτέ», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/1071>.

88. Νίκος Θεοτοκάς, «1821: Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει», *Η Αυγή*, 25 Μαρτίου 2021, https://www.avgi.gr/politiki/382776_1821-otan-oi-epanastates-gkremisan-ton-mono-kosmo-poy-mporoyse-na-toys-horesei

89. «25+ ΑΚΡΟπολίτες το '21», <https://observatory1821.he.duth.gr/repository/s/observatory1821-el/item/4444>.

Πώς εξελίχθηκε η διδασκαλία του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 στο μάθημα της στρατιωτικής ιστορίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

ΔΟΞΑΚΗΣ ΚΟΜΗΤΗΣ

Διδάκτορας Στρατιωτικής Ιστορίας και Διδακτικής της Στρατιωτικής Ιστορίας, ΔΠΘ

Περίληψη

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, παρά τη σύντομη διάρκειά του και την ήττα της Ελλάδας, κατέχει κεντρική θέση στην ελληνική στρατιωτική ιστοριογραφία και εκπαίδευση. Η παρούσα εργασία αναλύει τη διδασκαλία του πολέμου στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, μέσω της μελέτης πέντε εγχειριδίων: των Πολιτάκου, Κόκκορη, Ζαφείρη, Λιάκουρη και Καστάνη. Αρχικά, εξετάζεται η παρουσία του πολέμου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όπου η παρουσίασή του ήταν περιορισμένη και συχνά αποσπασματική. Στη συνέχεια, εξετάζεται το γνωστικό πεδίο της στρατιωτικής ιστορίας, το οποίο θεωρείται θεμελιώδες για τη στρατιωτική εκπαίδευση και αποσκοπεί στην εξαγωγή διδαγμάτων μέσω της ανάλυσης πολεμικών επιχειρήσεων. Η στρατιωτική ιστορία εντάχθηκε στο πρόγραμμα της Σχολής Ευελπίδων από τον 19ο αιώνα και ακολουθούσε το «ορθόδοξο μοντέλο» ανάλυσης μαχών. Η διδασκαλία του πολέμου του 1897 αντιμετώπισε προκλήσεις λόγω της ήττας, αλλά τελικά κρίθηκε αναγκαίο να περιληφθεί στην ύλη της στρατιωτικής ιστορίας για την εκπαίδευση των αξιωματικών. Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν προσεγγίζουν τον υπόψη πόλεμο με βάση τη στρατιωτική οπτική των επιχειρήσεων, αλλά με διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Παρά τις διαφορές, όλα τα εγχειρίδια συγκλίνουν στην ανάγκη μελέτης και των «ατυχών» πολέμων, αναδεικνύοντας τη σημασία της αποτυχίας ως εργαλείο εκπαίδευσης και αναστοχασμού για τη βελτίωση των στρατιωτικών πρακτικών.

Abstract

The Greco-Turkish War of 1897, despite its brief duration and Greece's defeat, holds a central place in Greek military historiography and education. This paper analyzes the teaching of the war at the Hellenic Army Academy through the study of five instructional manuals: those of Politakos, Kokkoris, Zafeiris, Liakouris, and Kastanis. It begins by examining the war's presence in secondary education, where its presentation was limited and often fragmented. It then explores the academic field of military history, which is considered fundamental to military education and aims to extract lessons through the analysis of military operations. Military history was incorporated into the curriculum of the Hellenic Army Academy as early as the 19th century and followed the "orthodox model" of battle analysis. Teaching the 1897 war posed challenges due to the defeat, but it was ultimately deemed necessary for military training. The manuals approach the war with technical precision and varying levels of analysis. Kastanis offers a thematic approach through the evolution of Artillery. Despite their differences, all manuals converge on the necessity of studying even the "unfortunate" wars, emphasizing the value of failure as a tool for education and reflection to improve military practice.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 αποτελεί ένα από τα πιο ιδιόμορφα και πολυσυζητημένα επεισόδια της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Παρά τη σύντομη διάρκειά του επί του πεδίου, και μολονότι εντάσσεται στο πλαίσιο των αγώνων για την ενοποίηση της Ελλάδας¹, κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στη συλλογική μνήμη αλλά και στη στρατιωτική εκπαίδευση και συχνά εκτείνεται σε γεγονότα που προηγήθηκαν αλλά και ακολούθησαν. Η παρούσα ανακοίνωση, μέσα από τη μελέτη των εκπαιδευτικών εγχειριδίων που χρησιμοποιήθηκαν για τη διδασκαλία του στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, έχει ως σκοπό να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η ιστορική αφήγηση και η ανάλυση των γεγονότων αυτού του πολέμου. Θα εξεταστούν τα εγχειρίδια του ταγματάρχη Ιωάννη Πολιτάκου,² του αντισυνταγματάρχη Αθανασίου Κόκκορη,³ του ταξίαρχου ε.α. Ηρακλή Ζαφείρη,⁴ του αντιστράτηγου ε.α. Γεωργίου Λιάκουρη,⁵ του ταξίαρχου ε.α. και αναπληρωτή καθηγητή στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων Ανδρέα Καστάνη.⁶

Προκειμένου, όμως, να προσεγγιστεί ευχερέστερα ο τρόπος με τον οποίο έχει διδαχθεί ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 στο μάθημα της στρατιωτικής ιστορίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, θεωρώ ότι είναι χρήσιμο να προηγηθούν δύο σύντομα εισαγωγικά βήματα. Πρώτα, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί πώς αυτός ο πόλεμος προσφέρθηκε ως μάθημα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, για να γίνει αντιληπτό τι γνώριζαν οι μαθητές και οι μαθήτριες για το γεγονός όταν τελείωναν το σχολείο, και, στη συνέχεια, να γίνει κατανοητό τι είναι αυτό που πραγματεύεται το γνωστικό αντικείμενο της στρατιωτικής ιστορίας στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος μιας στρατιωτικής σχολής.

Στο σχολείο

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 περιλήφθηκε στην ύλη των σχολικών βιβλίων από πολύ νωρίς. Μολονότι στο βιβλίο του Βραχνού το 1909 αποφεύγεται να γίνει σαφής αναφορά στον πόλεμο και περιορίζεται, για την περίοδο η οποία επιγράφεται «Βασιλεία Γεωργίου Α' (1863-1881)», σε απλή αναφορά της προσάρτησης των Επτανήσων (1864) και μέρους της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1881), ο συγγραφέας προσθέτει πως «τω δε 1898 η Κρήτη ελευθερωθείσα από των Τούρκων υπό των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων [...]», χωρίς καμία αναφορά στις συγκρούσεις.⁷ Από τα αμέσως επόμενα χρόνια, ωστόσο, ο πόλεμος συνδέεται με το Κρητικό Ζήτημα και ειδικότερα με την παραβίαση, από πλευράς των Τούρκων, του καταστατικού χάρτη της Χαλέπας, την Κρητική Επανάσταση του 1896, αλλά και τη μετέπειτα ανακήρυξη της Κρήτης ως αυτόνομης ηγεμονίας με ύπατο αρμοστή τον Έλληνα πρίγκιπα (δευτερότοκο βασιλόπαιδα) Γεώργιο. Για τον ίδιο τον πόλεμο, με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες, παρατίθενται πολύ λίγα γεγονότα και σημειώνεται ότι οι Τούρκοι ήταν πολυάριθμοι, ο ελληνικός στρατός δεν ήταν καλά οργανωμένος, για την κατάπαυση του πυρός επενέβησαν οι μεγάλες δυνάμεις και μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης επιβλήθηκε καθεστώς οικονομικού ελέγχου της χώρας.⁸

1. Βλ. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, (MIET, 1998), όπου μαζί με την Κρητική Επανάσταση του 1896 αναφέρεται ως «ο δεύτερος απελευθερωτικός αγώνας».

2. Ιωάννης Πολιτάκος, *Στρατ. ιστορία: Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897* (Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 1937-1938).

3. Αθανάσιος Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία. Ελληνοτουρκικός Πόλεμος 1897* (ΣΣΕ, 1956).

4. Ηρακλής Ζαφείρης, *Στρατιωτική ιστορία. Τεύχος Α' (Από αρχαιότητα έως και Βαλκανικούς Πολέμους)* (ΣΣΕ, 1986).

5. Γεώργιος Λιάκουρης, *Στρατιωτική ιστορία της Ελλάδος. Τάξη ΙΙ, τ. Β', Ε/Τ πόλεμος 1897 - Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13 - Α' Παγκόσμιος Πόλεμος* (ΣΣΕ, 2000).

6. Ανδρέας Καστάνης, *Στρατιωτική ιστορία. Η Ιστορία του ελληνικού πυροβολικού* (ΣΣΕ, 2014).

7. Νικόλαος Βραχνός, *Ιστορία του ελληνικού έθνους και τινά εκ της ιστορίας της νέας Ευρώπης δια την Γ' Τάξιν των Ελληνικών Σχολείων και Ανωτέρων Παρθεναγωγείων* (Τυπογραφείο Ευστρατίου και Δελη, 1909), 131-132.

8. Ενδεικτικά: Νικόλαος Ι. Βραχνός, *Ιστορία της νέας Ευρώπης και του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1914 προς*

Η στρατιωτική ιστορία ως πεδίο της ιστοριογραφίας και της εκπαίδευσης

Η στρατιωτική ιστορία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας γενικότερα, χωρίς να είναι κάτι περισσότερο ή λιγότερο από αυτή⁹. Ωστόσο, η έννοιά της δεν είναι πάντα σαφής στην ακαδημαϊκή κοινότητα, κάτι που, όπως επισημαίνει η Tami Biddle, είναι κατανοητό σε δημοκρατικές κοινωνίες, που πρέπει να προσεγγίζουν τα στρατιωτικά ζητήματα με περίσκεψη και αυτογνωσία¹⁰.

Γενικά, ως στρατιωτική ιστορία μπορεί να εννοηθεί η ιστορία των πολέμων αλλά και των ενόπλων δυνάμεων στην ειρήνη και στον πόλεμο, ενώ διαχωρίζεται από τη γενική ιστορία και λόγω της ιδιαιτερότητάς της ως προς τον διδακτικό σκοπό που περικλείει. Αρχίζει να αυτονομεύεται από τα τέλη του 19ου αιώνα, εξαιτίας της ανάπτυξης των επαγγελματικών στρατών.¹¹

Η στρατιωτική ιστορία «εξετάζει μάχες, πολέμους και τη φύση και την επίδραση των πολεμικών επιχειρήσεων γενικά, μαζί με τις δομές που τα υποστηρίζουν όλα αυτά» και για τον λόγο αυτό «βρίσκεται ή θα έπρεπε να βρίσκεται στο κέντρο ακριβώς της ιστοριογραφικής πρακτικής».¹² Προς τα τέλη του 20ού αιώνα αναπτύχθηκε η «νέα στρατιωτική ιστορία», η οποία έπαψε να εστιάζει στην κρατική διάσταση του πολέμου, η οποία ενδιέφερε μόνο ορισμένους μελετητές του πολέμου, των όπλων και άλλων «μικρολεπτομερειών της μάχης». Η νέα στρατιωτική ιστορία ήρθε σε αντιπαράθεση με την πλευρά των «παραδοσιακών» στρατιωτικών ιστορικών, δηλαδή αυτών που ασχολούνται με τις «στρατιωτικές επιχειρήσεις» και επέμεναν να αναλύουν τα πώς και τα γιατί της στρατιωτικής στρατηγικής, του «πραγματικού» πολέμου και, πιο απλά, τα της μάχης.¹³

Η προσέγγιση της στρατιωτικής ιστορίας που επικεντρώνεται στη στρατιωτική εκπαίδευση ακολουθεί αυτή τη δεύτερη πλευρά και το γνωστικό αντικείμενο θεμελιώνει και στηρίζει τον επιστημονικό τομέα που είναι ευρύτερα γνωστός ως στρατιωτική επιστήμη.

Θεωρείται ότι η μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας έχει πολύ μεγάλη αξία για την επαγγελματική κατάρτιση των αξιωματικών και των στελεχών του στρατεύματος, αφού μέσω της μελέτης αυτής αποκτώνται πολύτιμες γνώσεις και διδάγματα που βοηθούν στην επίλυση προβλημάτων τα οποία, ενδεχομένως, θα αντιμετωπιστούν στο μέλλον.¹⁴ Άλλωστε, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ο βασικός στόχος μιας στρατιωτικής σχολής (οφείλει να) είναι η μελέτη του πολέμου ή, τουλάχιστον, να περιλαμβάνει και τη μελέτη του πολέμου.¹⁵ Η μελέτη αυτή του πολέμου γίνεται μέσω της ανάλυσης των στρατιωτικών επιχειρήσεων, δηλαδή, κατά βάση, των εκστρατειών και των μαχών.

χρήσιν των μαθητών της Δ' Τάξεως των Γυμνασίων (Τυπογραφείο Διαλήσιμα, 1917), 190. Αδ. Ι. Αδαμαντίου, *Νεωτέρα Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή 1204-1924 δια την Γ' Τάξιν των Ελληνικών Σχολείων* (Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Σιδέρη, 1924), 209. Χ. Θεοδωρίδης και Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νέων Χρόνων. Δια την ΣΤ' Τάξιν των Γυμνασίων και τας αντίστοιχους των λοιπών σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως* (Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Σιδέρη, 1939), 375-377. Αναστάσιος Λαζάρου, *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας. Δια την ΣΤ' Τάξιν των Γυμνασίων* (ΟΕΒΔ 1962), 171-172.

9. W. H. Walsh, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος (MIET, 1985), 54.

10. Tami Davis Biddle, «Military History, Democracy, and the Role of the Academy», *The Journal of American History* 93/4 (2007), 1.143-1.145. Η T. D. Biddle είναι ιστορικός και δίδαξε στρατιωτική και διπλωματική ιστορία, πολιτική εθνικής ασφάλειας και υψηλή στρατηγική από το 2001 έως το 2021 σε ανώτερους αξιωματικούς του Αμερικανικού Στρατού, στο U.S. Army War College.

11. Neil J. Smelser - Paul B. Baltes (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Pergamon, 2001), 9.863-9.868.

12. Ludmilla Jordanova, *Η Ιστορία στην πράξη*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης (Πλέθρον, 2019), 299.

13. Robert M. Citino, «Military Histories Old and New: A Reintroduction», *The American Historical Review* 112/4 (2007), 1.070.

14. Στρατιωτικός Κανονισμός 900-2 (ΣΚ 900-2), Κανονισμός Οργανώσεως και Λειτουργίας της Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού (Στρατιωτικόν Τυπογραφείον, 1963), (δεν είναι πλέον σε ισχύ), εισαγωγή χ.σ.

15. Williamson Murray - Richard Hart Sinnreich (επιμ.), *The Past as Prologue: The Importance of History to the Military Profession* (Cambridge University Press, 2006), 45.

Το μάθημα της στρατιωτικής ιστορίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

Ως γνωστικό αντικείμενο, η στρατιωτική ιστορία περιλαμβάνεται στα διδασκόμενα μαθήματα της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων ήδη από τον 19ο αιώνα και, συνοπτικά, σε αυτό αναλύονται συγκεκριμένες εκστρατείες και μάχες με σκοπό να αντληθούν συμπεράσματα για θέματα στρατηγικής και τακτικής του πολέμου.

Η εισαγωγή του μαθήματος στην Ελλάδα συντελέστηκε σταδιακά, τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια πριν από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ακολουθώντας τα προγράμματα σπουδών των στρατιωτικών σχολών των προηγμένων στρατιωτικά χωρών του 19ου αιώνα, κυρίως της Γαλλίας και της Πρωσίας.

Αρχικά, το αντικείμενο συμπεριλαμβανόταν σε άλλα αντικείμενα της στρατιωτικής επιστήμης, όπως η πολεμική τέχνη, η ηγεσία και η τακτική, αλλά στη συνέχεια, μέσα από ζυμώσεις, αυτοπροσδιορίστηκε ως ξεχωριστό γνωστικό και διδακτικό αντικείμενο, απέκτησε δικό του περιεχόμενο και τελικά ετεροπροσδιορίστηκε σε σχέση με τα άλλα.¹⁶ Συνοπτικά, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, η στρατιωτική ιστορία θεωρείται, μαζί με τα δόγματα και την εφαρμογή της τακτικής, ένας από τους τρεις πυλώνες της πολεμικής τέχνης.¹⁷

Για τη διδασκαλία της στρατιωτικής ιστορίας από νωρίς καθιερώθηκε το μοντέλο της ανάλυσης των μαχών. Θεωρήθηκε ο «ορθόδοξος» τρόπος διδασκαλίας, επικράτησε πλήρως μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συνέχισε να χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση των δυτικών στρατιωτικών και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στην Ελλάδα, το μοντέλο αυτό συνέχισε να εφαρμόζεται σε όλο τον 20ό αιώνα και διαφοροποιήθηκε μόνο τα τελευταία χρόνια.

Σύμφωνα με το «ορθόδοξο» μοντέλο, γινόταν μια αναλυτική εξέταση κάθε μάχης, με σκοπό να εξαχθούν συμπεράσματα και «διδάγματα» από κάθε μία ξεχωριστά. Το κριτήριο με το οποίο επιλέγονταν οι μάχες που θα διδάσκονταν ήταν να έχουν αποφασιστική επίδραση στη νίκη επί του αντιπάλου ή να εισάγουν κάποια στρατιωτική καινοτομία στην τακτική ή στα οπλικά συστήματα.

Ο σκοπός του μαθήματος είναι, γενικά, να επισημαίνει τα ορθά και τα σφάλματα της εφαρμογής της στρατιωτικής στρατηγικής και της τακτικής σε παρελθόντες πολέμους.¹⁸ Ωστόσο, παλαιότερα περιλαμβανόταν στους σκοπούς και η «έξαρσις του ρόλου» του ελληνικού πνεύματος στη διαμόρφωση των αναλλοίωτων αρχών του πολέμου, καθώς και η εξύψωση του εθνικού φρονήματος μέσω της εξιστόρησης των διά μέσου των αιώνων «μεγαλουργημάτων της Πολεμικής Ελληνικής Ιστορίας».¹⁹ Οι δύο αυτοί επιμέρους σκοποί δυσκόλευαν την ένταξη στο πρόγραμμα εκπαίδευσης μιας σύγκρουσης η οποία είχε οδηγήσει σε μια οδυνηρή και ταπεινωτική ήττα.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897

Το πρώτο βιβλίο για τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 γράφεται λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του, από τον Ιταλό αντισυνταγματάρχη και επιτελικό αξιωματικό του ιταλικού στρατού, πρίγκιπα Mauricio Gonzaga. Το βιβλίο αυτό θα κυκλοφορήσει στα ελληνικά σε μετάφραση του Ευγενίου Ρίζου Ραγκαβή το 1906 και θα τύχει μεγάλης αναγνωσιμότητας από τους αξιωματικούς της εποχής.²⁰ Είχε, βέβαια, προηγηθεί η έκθεση του διαδόχου Κωνσταντίνου, που αφορούσε το

16. Για την εξέλιξη γενικά της ιστορίας ως μαθήματος, βλ. Μαρία Ρεπούση, *Μαθήματα ιστορίας, από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση* (Καστανιώτης, 2004), 131.

17. Νικόλαος Σπυρόπουλος, *Στρατιωτική Ιστορία Ήτοι: Βαθμιαία εξέλιξις της Τακτικής και Στρατηγικής από της αρχαίας εποχής μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, παραλλήλως τη αναπτύξει και βελτιώσει του οπλισμού* (Τυπογραφείον Ιωάννου Παπανικολάου, 1926), 5-8.

18. Οδηγός (ετήσιο πρόγραμμα) προπτυχιακών σπουδών ακαδημαϊκού έτους 2024-2025, ΣΣΕ, 111, <https://sse.army.gr/odigos-proptychiakon-spydon/> (πρόσβαση 23.4.25).

19. Γενικόν Πρόγραμμα Εκπαιδύσεως Ακαδημαϊκού Έτους 1953-1954, ΣΣΕ.

20. Mauricio Gonzaga, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 εν Θεσσαλία*, μτφρ. Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής (Υπουργείο Στρατιωτικών, 1906).

θέμα και αναζητούσε τα αίτια της ήττας, αλλά αυτή αποτελούσε ένα τεχνοκρατικό - επιτελικό προϊόν, που δεν μπορεί να θεωρηθεί ιστοριογραφία.²¹

Τα εγχειρίδια στρατιωτικής ιστορίας, που χρησιμοποιήθηκαν στη Σχολή Ευελπίδων και στα οποία γίνεται αναφορά, ακολουθούν σε γενικές γραμμές κοινό τρόπο αφήγησης. Περιγράφουν με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες τα θέατρα των επιχειρήσεων, τα πεδία των μαχών, τις δυνάμεις των αντιπάλων, τον οπλισμό, τα σχέδια ενεργείας, τη διεξαγωγή της μάχης και καταλήγουν σε διαπιστώσεις και συμπεράσματα.

Το πρώτο εγχειρίδιο που χρησιμοποιήθηκε στη Σχολή Ευελπίδων και εξετάζει τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 είναι αυτό του Πολιτάκου. Εκδόθηκε το 1938 και σε αυτό καλύπτεται αυτοτελώς ο πόλεμος σε 104 σελίδες. Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν στη Σχολή Ευελπίδων, κατά κανόνα, ήταν εξέλιξη των σημειώσεων των παραδόσεων κατά τη διάρκεια του έτους από τους διδάσκοντες και προέκυπταν από την υποχρέωση που είχαν, βάσει νόμου, να συντάξουν και να παραδώσουν στο τέλος του πρώτου έτους από τον διορισμό τους τη διδακτέα ύλη του μαθήματος, εφόσον δεν υπήρχε στη Σχολή εγκεκριμένο εγχειρίδιο.²² Με αυτά ως δεδομένα, μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 διδάχτηκε για πρώτη φορά κατά το ακαδημαϊκό έτος 1937-1938.

Το βιβλίο του Πολιτάκου φαίνεται ότι δεν διδάχτηκε για πολλά χρόνια, λόγω της διακοπής της εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μεταπολεμικά, συγγράφηκε το 1956 ένα πολύ συνοπτικό εγχειρίδιο 27 σελίδων με δύο σχεδιαγράμματα, από τον Κόκκορη, αν και ούτε αυτό διδάχθηκε επί μακρόν, αφού τελικά ο πόλεμος αυτός δεν περιλήφθηκε στην ύλη του μαθήματος της στρατιωτικής ιστορίας κατά τις επόμενες δεκαετίες και μέχρι το 1986.

Το 1986 γράφτηκε και εκδόθηκε το βιβλίο του Ζαφείρη, το οποίο καλύπτει την περίοδο από την αρχαιότητα μέχρι του Βαλκανικούς Πολέμους και περιλαμβάνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Το κεφάλαιο αυτό καλύπτει 18 από τις 154 σελίδες του βιβλίου.

Ο Λιάκουρης, ο οποίος, κατά μία έννοια, διαδέχθηκε τον Ζαφείρη ως καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων, ακολούθησε το παράδειγμα του προκατόχου του. Στο βιβλίο του, που εκδόθηκε το 2000, αφιέρωσε, στο κεφάλαιο για τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, 42 από τις 326 σελίδες, οι 14 από τις οποίες αφορούν υποστηρικτικό υλικό (κείμενα από πηγές).

Το 2014 γράφεται το βιβλίο του Καστάνη. Το βιβλίο αυτό, μέσα σε 300 περίπου σελίδες, πραγματεύεται την ιστορία του ελληνικού πυροβολικού και οι 17 από αυτές αφορούν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, σε ένα κεφάλαιο το οποίο επιγράφεται «Το Πυροβολικό κατά τον Ατυχή Πόλεμο του 1897».

Η διαχείριση της ήττας

Το πρόβλημα της παρουσίασης ενός πολέμου, όπως ο ελληνοτουρκικός του 1897, όταν η Ελλάδα υπέστη οδυνηρή ήττα, δεν ήταν εύκολα διαχειρίσιμο. Ωστόσο, ήταν απόλυτα απαραίτητο να μελετηθεί και να αναλυθεί στρατιωτικά, προκειμένου να αποκομισθούν οφέλη από τα εξαγόμενα συμπεράσματα.

Άλλωστε, ο Γάλλος στρατηγός Nicolas Georges Girard (1868-1962), επικεφαλής της Γαλλικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα την περίοδο 1925-1928, σε λόγο του προς τους σπουδαστές αξιωματικούς της Ανωτέρας Σχολής Πολέμου της Ελλάδας, της οποίας υπήρξε πρώτος διοικητής, τους προέτρεψε να λάβουν «τα στρατιωτικά ατυχήματα του χθες ως μάθημα για το αύριο».²³

21. *Έκθεσις της ΑΒΥ του Διαδόχου Κωνσταντίνου* (Υπουργείο Στρατιωτικών, 1898).

22. Στον νόμο 4457/1930 Περί Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων (ΦΕΚ Α΄ 18/20.1.1930).

23. Γεώργιος Σκαλτσογιάννης, «Η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου και η γαλλική στρατιωτική αποστολή στην Ελλάδα (1925-1928). Η γαλλική επιρροή» στο *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας - Γαλλίας (19ος-20ός αι.)* (ΔΙΣ, 2011), 127-128.

Στον ίδιο άξονα και ο υποστράτηγος Νικόλαος Κλαδάς,²⁴ σε κείμενό του γραμμένο το 1926, έχοντας ζήσει την υποχώρηση στο Σόροβιτς (σημερινό Αμύνταιο) κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο,²⁵ τόνιζε: «γενικώς επικρατεί η αντίληψις ότι πρόμαχοι της Πατρίδος, εκτελεσταί του καθήκοντος, ήρωες, υπάρχουν μόνον κατά τας ευτυχείς εξελίξεις των μαχών. Οία πλάνη. Κατά τας ατυχείς εκβάσεις υπάρχουν ενίοτε εκτελεσταί του καθήκοντος, υπάρχουν ενίοτε ήρωες αλλ' οι τοιοῦτοι δεν εξυμνούνται, διότι τους συγκαλύπτει η άποψις του γενικωτέρου ατυχήματος».²⁶

Στο πλαίσιο αυτό, ο Ζαφείρης, στην εισαγωγή του βιβλίου του, σημειώνει ότι «αποτελεί κοινή διαπίστωση και παραδοχή της ιστορικής επιστήμης, ότι για κάθε μελετητή, ιδιαίτερα για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς, εξίσου διδακτικοί με τους νικηφόρους πολέμους είναι και οι ατυχείς πόλεμοι. Και επισημαίνεται τούτο ως εισαγωγικό στοιχείο της παρούσας συγγραφής του ατυχούς, για την Ελλάδα, πολέμου του 1897, ώστε να μην αποφεύγεται η μελέτη του».²⁷ Επισημαίνει ότι η ήττα του 1897, που τελικά κατέληξε σε υλική και ηθική συντριβή, επανέφερε τους Έλληνες στην πραγματικότητα. Στη συνέχεια προσθέτει ότι υπό την πίεση των γεγονότων του πολέμου οδηγήθηκαν στην ανεύρεση του «ορθού τρόπου ενεργείας», αναφορικά με την οργάνωση αξιόμαχου στρατού και ναυτικού, για την επίτευξη των εθνικών σκοπών. Καταλήγει δε ότι, από την άποψη αυτή, ο «ατυχής πόλεμος του 1897 προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στο Ελληνικό Έθνος».

Στον ίδιο ακριβώς άξονα και ο Λιάκουρης, στην εισαγωγική του παράγραφο, επισημαίνει ότι «αποτελεί κοινή διαπίστωση και παραδοχή της Ιστορικής Επιστήμης, ότι για όλους τους μελετητές εξίσου διδακτική με τη διδασκαλία των νικηφόρων πολέμων και μαχών, είναι και η διδασκαλία των ατυχών».²⁸

Ο Καστάνης δεν μπαίνει στη διαδικασία να εξηγήσει γιατί περιλαμβάνει τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 στην ύλη του βιβλίου του. Μάλιστα είναι ο μόνος που χρησιμοποιεί ξεκάθαρα τον όρο «ατυχής πόλεμος» (ως τίτλο κεφαλαίου). Από τους προγενέστερους, οι Ζαφείρης και Λιάκουρης χρησιμοποιούν τον όρο «ατυχής» και παράγωγά του εντός του κειμένου,²⁹ περισσότερο αξιολογικά παρά ως επιθετικό προσδιορισμό στο «πόλεμος», ενώ ο Πολιτάκος και ο Κόκκορης δεν τον αναφέρουν σε κανένα σημείο ως τέτοιο.

Τα αίτια

Για να γίνει κατανοητός ο λόγος που ξεσπάει ένας πόλεμος συχνά είναι απαραίτητο να διερευνηθούν οι πολιτικές και διπλωματικές ενέργειες που προηγήθηκαν και αποτέλεσαν τα αίτιά του. Τα αίτια αυτά, βέβαια, συνήθως δεν επηρεάζουν την περιγραφή του τακτικού επιπέδου της μάχης και τα στρατιωτικά συμπεράσματα, ωστόσο εξηγούν εν μέρει το «δίκαιο του αγώνα» και τη νομιμοποίηση του κράτους να εμπλακεί στον πόλεμο.

Οι Ζαφείρης και Λιάκουρης αφιερώνουν μεγάλο μέρος του κειμένου τους στα αίτια και τις αφορμές του πολέμου, θέματα με τα οποία δεν ασχολείται καθόλου ο Πολιτάκος, ενώ μικρή αναφορά κάνουν οι Κόκκορης και Καστάνης.

Ειδικότερα, ο Ζαφείρης αφιερώνει ένα μέρος του κεφαλαίου του και συνδέει τον πόλεμο με το Κρητικό Ζήτημα και τη δράση της Εθνικής Εταιρείας «που ήταν στρατιωτικοπολιτική μυστική

24. Ο Νικόλαος Κλαδάς αποφοίτησε από τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων το 1892 ως ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού. Συμμετείχε αρχικά στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και στη συνέχεια στους Βαλκανικούς Πολέμους και στη Μικρασιατική Εκστρατεία ως διοικητής της XI Μεραρχίας, όπου και αιχμαλωτίστηκε.

25. Η επιχείρηση διεξήχθη στις 23 Οκτωβρίου 1912.

26. Νικόλαος Νικλάμπας, *Λεύκωμα των αγωνιστών 1912-1922* (χ.ε., 1927), 53.

27. Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 55.

28. Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 7.

29. Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 55-56· Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 7-8.

Οργάνωση, με προεκτάσεις σε όλο το δημόσιο βίο [και] είχε σχεδόν υποκαταστήσει το Κράτος».³⁰ Ο Λιάκουρης κάνει κι αυτός λόγο για την Εθνική Εταιρεία, η οποία «επιζητούσε την προώθηση των εθνικών θεμάτων με πόλεμο κατά της Τουρκίας, χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τις ελληνικές δυνατότητες για ένοπλο αγώνα».³¹

Ο Λιάκουρης, πέρα από τα της Εθνικής Εταιρείας, επικεντρώνεται στο Κρητικό πρόβλημα, το οποίο καλύπτει ένα μάλλον δυσανάλογα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου (οχτώ σελίδες) και για το οποίο ξεκινάει την αφήγησή του από το 1669, όταν «περιήλθε στην κατοχή της Τουρκίας», και φτάνει μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1897.

Ο Κόκκορης κάνει αναφορά στην Κρητική Επανάσταση του 1896, αλλά και στις οικονομικές επιπτώσεις της συνθήκης ειρήνης, ενώ είναι ο μοναδικός από τους πέντε που τον συνδέει με «τάσεις ηγεμονίας της Βουλγαρίας, η οποία από το 1890 εισέβαλε στη Μακεδονία με αντάρτες».³²

Ο Καστάνης αναφέρεται πρώτα στις επιχειρήσεις στον ελλαδικό χώρο που έλαβαν χώρα τον Απρίλιο και το Μάιο και στη συνέχεια παραθέτει τη μάχη στην Κρήτη που συνέβη τον Φεβρουάριο και επί της ουσίας αποτέλεσε την αιτία του πολέμου.

Οι δυνάμεις των αντιπάλων και ο οπλισμός τους

Κατά την παρουσίαση των αντιπάλων γίνεται αναφορά σε όλα τα καθαρά στρατιωτικά χαρακτηριστικά των εμπολέμων. Περιγράφεται η προπαρασκευή, η επιστράτευση, το επίπεδο εκπαίδευσης, η αρχική διάταξη μάχης και οι τακτικές κινήσεις (ελιγμός) των μονάδων που ακολούθησαν, η επιμελητεία και, βέβαια, ο εξοπλισμός.

Στις δυνάμεις των αντιπάλων αναφέρονται οι σχηματισμοί (μεραρχίες, ταξιαρχίες), αλλά και μικρότερες μονάδες, καθώς και η διάταξη των αντιπάλων, δηλαδή οι περιοχές και ο τρόπος που ήταν εγκατεστημένες πριν την έναρξη των επιχειρήσεων. Εκτός του Ζαφείρη, οι άλλοι συγγραφείς σημειώνουν μαζί με τις θέσεις των σχηματισμών και τα ονόματα των διοικητών τους, με τον Καστάνη να φτάνει και σε πιο χαμηλά κλιμάκια διοίκησης. Η αναφορά στα ονόματα των διοικητών είναι κάτι σημαντικό, γιατί ο τρόπος διοίκησής τους αποτελεί τμήμα των συμπερασμάτων που θα προκύψουν και θα είναι χρήσιμα στους ευέλπιδες, δηλαδή στους μελλοντικούς διοικητές.

Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι σε όλα τα βιβλία (και στου Ζαφείρη) γίνεται αναφορά στους Γερμανούς συμβούλους του τουρκικού στρατού, συνταγματάρχη Φον Γρούμπωφ³³ και στρατηγό Φον Ντερ Γκολτς.³⁴ Από την άλλη, δεν γίνεται καμία αναφορά στα τμήματα των φιλελλήνων εθελοντών από κανέναν από τους συγγραφείς, μολονότι γνωρίζουμε πως στις επιχειρήσεις στο πλευρό του ελληνικού στρατού συμμετείχαν και αλλοδαποί εθελοντές, τα τμήματα των οποίων, ωστόσο, πλην ολίγων εξαιρέσεων, δεν έλαβαν μέρος στις επιχειρήσεις.³⁵

Η προετοιμασία και ο τρόπος υλοποίησης του ανεφοδιασμού περιγράφονται από όλους τους συγγραφείς, με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες, συνήθως με κριτική για την κακή οργάνωσή του. Επίσης, ο βασικός οπλισμός του ελληνικού στρατού, δηλαδή τα τυφέκια και τα πυροβόλα,³⁶ παρουσιάζεται σε σχέση με τις αντίστοιχες δυνατότητες του τουρκικού στρατού.

30. Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 57.

31. Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 8-15.

32. Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 4.

33. Πρόκειται για τον Πρώσο (αργότερα στρατηγό) Viktor Karl Ludwig von Grumbkow (1849-1901), γνωστό και ως Grumbkow-Pasha.

34. Πρόκειται για τον Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz (1843-1916).

35. Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897* (Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1993), 97-98, 393.

36. Πολιτάκος, *Στρατ. ιστορία*, 10, 13· Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 6, 8· Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 59 (μόνο αριθμητικά τα πυροβόλα)· Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 19, 21· Καστάνης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 54, 59.

Η αφήγηση της διεξαγωγής των επιχειρήσεων

Η περιγραφή της διεξαγωγής των μαχών γίνεται με χρονολογική σειρά, είναι αφηγηματική και χρησιμοποιεί καθαρά τεχνικούς στρατιωτικούς όρους. Αναφέρεται πρώτα το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλίας, όπου διεξήχθη και το κυριότερο μέρος του πολέμου, και στη συνέχεια το θέατρο επιχειρήσεων της Ηπείρου, ενώ στην τελευταία φάση παρουσιάζονται συνοπτικά και οι ενέργειες της κυβέρνησης για την επίτευξη ανακωχής και λήξης του πολέμου.

Ο Πολιτάκος είναι πολύ λεπτομερής στην περιγραφή των πεδίων μάχης και της διεξαγωγής του αγώνα. Οι αφηγήσεις γίνονται με αυστηρά τεχνικό λόγο χωρίς αξιολογικά επίθετα, ενώ αποφεύγονται και οι χαρακτηρισμοί (σφαγές κ.ά.).³⁷ Υπάρχουν, ωστόσο, και εξαιρέσεις. Περιγράφει, λ.χ., την άτακτη υποχώρηση: «όλη η φάλαγγ ως εκχειλίζων χείμαρρος διεσκορπίζετο εκατέρωθεν της προς Φάρσαλον αγωγής»,³⁸ ο διοικητής της Ιης Μεραρχίας «με πόνου ψυχής» υπέβαλε την αναφορά του, ενώ αλλού περιγράφει την «τραγικήν όψιν των πραγμάτων»,³⁹ αλλά και «λυσσωδεις επιθέσεις»,⁴⁰ ενώ στα συμπεράσματά του περιγράφει και τα στρατιωτικά λάθη των Τούρκων, όπως λ.χ. την πλημμελή συλλογή πληροφοριών, τη διστακτικότητα και τη διακοπή της επαφής με τα υποχωρούντα ελληνικά τμήματα κ.ά.

Οι ενέργειες των Τούρκων περιγράφονται όπως ακριβώς και των Ελλήνων και σημειώνονται και τα δικά τους τακτικά σφάλματα. Σε κανένα σημείο δεν περιγράφονται βίαιες ενέργειες των Τούρκων προς αμάχους, τουναντίον, κατά την υποχώρηση των Ελλήνων γίνεται αναφορά σε άσκοπους πυροβολισμούς και λεηλασίες χωριών.⁴¹ Σε λεηλασίες των Τούρκων, ωστόσο, αναφέρεται ο Κόκκορης, και ειδικότερα της Ιης Τουρκικής Μεραρχίας, η οποία κατά την προέλαση της 5ης Μαΐου, στη μάχη του Δομοκού, «πλειστάκις εσταμάτησεν διά λεηλασίαν των χωρίων εξ ων διήρχετο».⁴²

Ο Κόκκορης περιορίζεται στην περιγραφή των επιχειρήσεων μόνο της μάχης του Δομοκού. Εστιάζει, μάλιστα, περισσότερο στις αδυναμίες των Τούρκων απ' ό,τι οι άλλοι, μάλλον καθ' υπερβολή, και προφανώς για να μετριάσει κάπως την ελληνική ήττα: «Η κατάσταση δια τα Τουρκικά στρατεύματα εις Δομοκόν δεν ήτο καλή. [...] Η Τουρκική επίθεσις δεξιού και κέντρου είχαν αποτύχει. Ηθικόν επιτιθεμένων ουχί καλόν».⁴³ Οι Ζαφείρης και Λιάκουρης αναφέρονται σε όλες τις επιχειρήσεις, έστω και συνοπτικά, όπως και ο Καστάνης, με έμφαση όμως στη δράση κυρίως του πυροβολικού.

Οι απώλειες

Οι απώλειες της μάχης είναι ένας παράγοντας που ενδιαφέρει την ανάλυση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, γιατί μέσω αυτών γίνεται και η εκτίμηση του τιμήματος που κάθε στρατός κατέβαλε στο πεδίο της μάχης, ανεξάρτητα από τη νίκη ή την ήττα. Ωστόσο, οι Πολιτάκος και Καστάνης επιλέγουν να μην αναφερθούν στις απώλειες, για λόγους που δεν διευκρινίζουν, αλλά κατά πάσα πιθανότητα είναι εντελώς διαφορετικοί, δεδομένου του ότι τα βιβλία τους απέχουν πολύ χρονικά, και του πρώτου αποτελεί, ουσιαστικά, μονογραφία του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, ενώ του δεύτερου καλύπτει απλά μερικές σελίδες στην ευρύτερη ιστορία του ελληνικού πυροβολικού.

37. Πολιτάκος, *Στρατ. ιστορία*, 92 κ.α.

38. Στο ίδιο, 40.

39. Στο ίδιο, 57.

40. Στο ίδιο, 80.

41. Στο ίδιο, 41.

42. Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 19.

43. Στο ίδιο, 22, 24.

Ο Κόκκορης κάνει συνοπτική αναφορά σε απώλειες ξεχωριστά για τις μάχες των συνόρων και Βελεστίνου - Φαρσάλων.⁴⁴ Οι Ζαφείρης και Λιάκουρης περιλαμβάνουν ένα κεφάλαιο με τις απώλειες. Στα στοιχεία τους, για τα οποία και οι δύο παραπέμπουν στα «επίσημα στοιχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού», παρατηρούμε όμως σαφείς διαφορές.

Ο Ζαφείρης παραθέτει για τον ελληνικό στρατό 39 αξιωματικούς και 733 οπλίτες νεκρούς και περί τους 90 αξιωματικούς και 1.567 οπλίτες τραυματίες, ενώ για την τουρκική πλευρά, σημειώνοντας ότι δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, θεωρεί ότι «οι απώλειές τους ήταν κατά μέτριους υπολογισμούς τριπλάσιες εκείνων του ελληνικού στρατού».⁴⁵

Ο Λιάκουρης, αντίστοιχα, δίνει διαφορετικά στοιχεία για τις απώλειες των Ελλήνων (στις οποίες περιλαμβάνει και τους φιλέλληνες, χωρίς να τους κατονομάζει), με 32 αξιωματικούς και 640 οπλίτες νεκρούς και 98 αξιωματικούς και 2.383 οπλίτες τραυματίες, καθώς και επιπλέον 6 αξιωματικούς και 589 οπλίτες αιχμαλώτους ή τραυματίες από άλλες αιτίες (απώλειες μη μάχης). Αντίστοιχα, για τον τουρκικό στρατό είναι ακριβής και παρουσιάζει 52 αξιωματικούς και 1.059 οπλίτες νεκρούς και 91 αξιωματικούς και 3.238 οπλίτες τραυματίες, καθώς και έναν αξιωματικό και 15 οπλίτες αιχμαλώτους.⁴⁶ Επιπλέον, στο τέλος του κεφαλαίου παραθέτει ονομαστικό πίνακα με τους 32 νεκρούς Έλληνες αξιωματικούς.

Παρατηρούμε, έτσι, ότι οι συνολικές απώλειες (νεκροί, τραυματίες, αιχμάλωτοι) για τους Έλληνες, κατά τον Ζαφείρη, να είναι 2.429, υπονοώντας ότι των Τούρκων είναι πάνω από 7.200, ενώ κατά τον Λιάκουρη είναι, αντίστοιχα, 3.748 και 4.456, αριθμός που σε καμία περίπτωση δεν είναι τριπλάσιος.

Τα στοιχεία του Λιάκουρη είναι ακριβέστερα και βασίζονται στον ιστορικό τόμο της ΔΙΣ, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*,⁴⁷ ο οποίος εκδόθηκε το 1993, δηλαδή μετά το βιβλίο του Ζαφείρη. Ανεξάρτητα, όμως, από την ύπαρξη του βιβλίου της ΔΙΣ, φαίνεται ότι ο Ζαφείρης μάλλον προσπαθεί να εξωραϊσει κάπως τα γεγονότα, όταν παρουσιάζει τις απώλειες των Τούρκων πολλαπλάσιες του αληθινού αριθμού, προκειμένου να μετριάσει, ίσως, τα αποτελέσματα της ήττας σε τακτικό επίπεδο.

Συμπεράσματα

Αναλύοντας τα τρία θεμελιακά ερωτήματα που συνθέτουν το πεδίο της διδασκαλίας, δηλαδή το γιατί διδάσκουμε, τι διδάσκουμε και πώς το διδάσκουμε, εντοπίζουμε ότι οι απαντήσεις διαφέρουν σαφώς από τη διδασκαλία της ιστορίας στο σχολικό περιβάλλον και της στρατιωτικής ιστορίας σε μια στρατιωτική σχολή.

Άλλωστε, τα ερωτήματα αυτά, όπως και άλλα βασικά ερωτήματα που σχετίζονται με το τι και πώς πρέπει να διδάσκουμε την ιστορία, μπορεί να έχουν πολλές και διαφορετικές –ακόμα και αντίθετες μεταξύ τους– απαντήσεις, ανάλογα με τις περιστάσεις. Οι απαντήσεις αυτές επηρεάζονται από το πλαίσιο που τις προκαλεί και γι' αυτό αποτελούν ένα ενδιαφέρον πεδίο μελέτης, όχι μόνο για την ιστορική εκπαίδευση αλλά και για την κατανόηση της συλλογικής μνήμης και της ιστορικής κουλτούρας.⁴⁸

Οι αναπαραστάσεις του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, όπως αυτές παρουσιάζονται

44. Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 10, 12.

45. Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 69.

46. Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 31.

47. Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος*, 293-294.

48. Μαρία Ρεπούση, «Διδακτική της ιστορίας: 50 χρόνια μετά. Εξελίξεις, τάσεις, προοπτικές», στο Τριαντάφυλλος Πετρίδης - Μαρία Φραγκουλάκη (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο II. Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική (Πρακτικά διημερίδας, 1-2 Νοεμβρίου 2019)* (Όμιλος για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, 2020), 40.

στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, δίνουν μια γενική εικόνα του γεγονότος. Ωστόσο, δεν έχουν καμία σχέση με τον τρόπο που προσεγγίζεται ο ίδιος πόλεμος στο πλαίσιο του μαθήματος της στρατιωτικής ιστορίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά τόσο τον σκοπό του μαθήματος όσο και τον τρόπο αναπαράστασης του πολέμου και, φυσικά, την ανάλυση των επιμέρους μαχών. Όπως άλλωστε αναφέρθηκε, η ανάλυση των μαχών του παρελθόντος έχει και μια πιο πρακτική διάσταση και μέσα από αυτή ο στρατός οδηγείται σε χρήσιμα και εφαρμόσιμα συμπεράσματα για το μέλλον.

Οι διαφορές που παρατηρούνται αφορούν τόσο τον σκοπό της διδασκαλίας, δηλαδή το γιατί διδάσκεται το μάθημα, όσο και το περιεχόμενο και τις μεθόδους διδασκαλίας του. Χωρίς να επιδιωχθεί η σύγκριση ανάμεσα στα δύο πεδία διδασκαλίας, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν αυτές οι διαφορές, αφού αποτελούν μια μη αυτονόητη πραγματικότητα για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με το ειδικό αντικείμενο της στρατιωτικής ιστορίας στο πλαίσιο της ανώτατης στρατιωτικής εκπαίδευσης.

Έτσι, παρατηρείται μια καθαρά τεχνοκρατική, στρατιωτικά, ιστοριογραφική προσέγγιση από τους συγγραφείς. Μάλιστα, ο Πολιτάκος δεν κάνει αναφορά σε πολιτικά ή άλλα αίτια, αλλά ούτε και στα γεγονότα που ακολούθησαν την ανακωχή. Αντίθετα, οι Κόκκορης, Ζαφείρης και Λιάκουρης επιλέγουν, πέρα από την παρουσίαση των στρατιωτικών γεγονότων, να συνδέσουν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 με το Κρητικό Ζήτημα και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Κρήτη, τον ρόλο της Εθνικής Εταιρείας αλλά και με τις μετέπειτα εξελίξεις στο Κρητικό και τις γενικότερες ενέργειες για την αναδιοργάνωση και αναβάθμιση του στρατού, που οδήγησαν στους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους. Τέλος, ο Καστάνης προσεγγίζει με εντελώς διαφορετική οπτική τον πόλεμο του 1897, αλλά αναφέρεται κι αυτός, έστω πολύ συνοπτικά, στις αιτίες που προηγήθηκαν αλλά και τα γεγονότα που ακολούθησαν.

Σημαντικό είναι να σημειωθεί πώς παρουσιάζονται οι Τούρκοι στα συγγράμματα. Ο Πολιτάκος, στο κείμενό του, χαρακτηρίζει τους Τούρκους αυστηρά ως αντιπάλους⁴⁹ και όχι ως εχθρούς και ο Κόκκορης χρησιμοποιεί μία μόνο φορά τον όρο «εχθρικός», προκειμένου όμως να περιγράψει τις ελληνικές δυνάμεις σε σχέση με τους Τούρκους.⁵⁰ Ο Καστάνης, πολλά χρόνια αργότερα βέβαια, χρησιμοποιεί ευρύτατα τον όρο «εχθρός» και τα παράγωγά του για τους Τούρκους,⁵¹ κάτι που πολύ σπάνια κάνουν οι Ζαφείρης και Λιάκουρης.

Αναφορικά με τα στρατιωτικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν μετά την ανάλυσή τους, βλέπουμε ότι και οι πέντε παρουσιάζουν τα προβλήματα που είχε ο ελληνικός στρατός, τόσο σε θέματα προετοιμασίας και εκπαίδευσης όσο και σε εκείνα της οργάνωσης αλλά και διοίκησης, χωρίς εξωραϊσμούς αλλά και χωρίς προσωποποίηση των ευθυνών, με τον Πολιτάκο να περιλαμβάνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο με ειδικές παρατηρήσεις επί των μαχών, όπου σημειώνει τα τακτικά λάθη που έκανε ο ελληνικός στρατός κατά την άμυνα και την υποχώρηση.

Μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατά την οποία γράφει ο Πολιτάκος, ο ελληνικός στρατός έχει εμπλακεί, εκτός από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στον Μακεδονικό Αγώνα, στους Βαλκανικούς, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην εκστρατεία στη μεσημβρινή Ρωσία και, βέβαια, στη Μικρά Ασία. Εκείνη την εποχή, ο πόλεμος αυτός δεν παρουσιάζεται πλέον ως εθνικό τραύμα, αφού έχει μάλλον επουλωθεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης από τους Βαλκανικούς Πολέμους και το κύριο στίγμα για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού έχει μεταφερθεί στα αποτελέσματα της Μικρασιατικής Εκστρατείας, που είναι ακόμη πολύ νωπά. Η κατάσταση είναι ακόμη πιο εύκολα διαχειρίσιμη στο επίπεδο αυτό από τον Κόκκορη ο οποίος γράφει μεταπολεμικά. Το βάρος της στρατιωτικής ιστορίας, πλέον, περνά στο επίτευγμα του «έπους του '40» και της πολύ καλής

49. Πολιτάκος, *Στρατ. ιστορία*, 92 κ.α.

50. Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 25.

51. Καστάνης, *Στρατιωτική ιστορία*, 64-65, κ.α.

προετοιμασίας με την οποία εισήλθε ο ελληνικός στρατός στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφήνοντας στη σκιά τον πόλεμο του 1897. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς προσεγγίζουν το θέμα με την άνεση που τους δίνει η χρονική απόσταση από τα γεγονότα, αλλά πολύ πιο συνοπτικά, αφού οι μεταγενέστεροι πόλεμοι καλύπτουν τον κύριο όγκο της ύλης των εγχειριδίων τους. Όλοι οι συγγραφείς συμφωνούν ότι από τη σωστή ανάλυση του συγκεκριμένου πολέμου εντοπίστηκαν μια σειρά από αδυναμίες και κυρίως ότι πάρθηκαν τα ενδεδειγμένα μέτρα για τη θεραπεία τους.

Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν μετά την αφήγηση του πολεμικού γεγονότος οδηγούν σε μια σειρά «διδασμάτων». Ο Κόκκορης καταλήγει στο ότι οι εθνικές επιδιώξεις «δεν επιτυγχάνονται δι' ακαίρων ενθουσιασμών αλλά διά μακράς και συστηματικής προπαρασκευής του έθνους»,⁵² ενώ ο Λιάκουρης αναφέρει ότι «τα παθήματα του ατυχούς αυτού πολέμου θα αποτελέσουν σημείο αναφοράς. Έτσι η κριτική, πέραν των άλλων, θα υπεισέλθει βαθιά στα αίτια που προκάλεσαν την ήττα [και] πολύ ορθά, αντί να αναζητηθεί το ποιος φταίει, θα αναζητηθεί το τι φταίει. Η ήττα λοιπόν θα αποτελέσει την αφετηρία μιας σωστά οργανωμένης, συστηματικής και επίπονης προσπάθειας για την προπαρασκευή των Ενόπλων Δυνάμεων και του Έθνους γενικότερα. Τα αποτελέσματα της προσπάθειας αυτής, θα φανούν τόσο στην προσπάθεια του Έθνους κατά τον Μακεδονικό αγώνα όσο και στους Βαλκανικούς Πολέμους».⁵³

Συμπερασματικά, παρότι στρατιωτικά παρουσιάζεται η πραγματική κατάσταση του στρατού κατά τον πόλεμο και οι αδυναμίες της Ελλάδας να αντεπεξέλθει εκείνη την εποχή σε μια τέτοια πρόκληση, η σύνδεσή του με μεταγενέστερα γεγονότα, όπως η αυτονομία της Κρήτης αλλά και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, επιχειρεί να αμβλύνει την εικόνα της ήττας, ακόμη και έναν αιώνα μετά, όταν ο συγκεκριμένος πόλεμος δεν αποτελεί πλέον εθνικό τραύμα.

52. Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία*, 27.

53. Λιάκουρης, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, 35-36.

Όμως ο πόλεμος δεν τέλειωσε ακόμα... Μια επιτελεστική προσπάθεια «διαχείρισης» του τραύματος του ελληνικού εμφυλίου στην τοπική κοινότητα των Γιαννιτσών

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΤΖΗΛΙΑΔΟΥ

ΜΔΕ, Ιστορικός, ερευνήτρια

Περίληψη

Η ανακοίνωση παρουσιάζει την παράσταση Όμως ο πόλεμος δεν τέλειωσε ακόμα... μια site specific performance για τον ελληνικό εμφύλιο, που έλαβε χώρα στα Γιαννιτσά Πέλλας τον Νοέμβριο του 2022 και αποτελούσε το πρακτικό μέρος διπλωματικής εργασίας στο ΜΠΣ Δημόσια Ιστορία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Πιο συγκεκριμένα, αναπτύσσει την οπτική γωνία και τον τρόπο με τον οποίο η παράσταση επεξεργάστηκε το θέμα, καθώς και την αναγκαιότητα δημιουργίας μιας δράσης επιτελεστικού χαρακτήρα για τη διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος. Τέλος, αναλύει την επιδραστικότητα της επιλογής αυτής, καθώς και τη χρησιμότητα να επιτελεστεί η παράσταση σ' ένα παραδοσιακό καφενείο της πόλης.

Abstract

The paper presents the performance “The war was not yet over... a site-specific performance about the Civil War in Greece”, which took place in Giannitsa Pella in November 2022 and was the practical part of a diploma thesis at the MSc in Public History of the Hellenic Open University. More specifically, it develops the perspective and the way in which the performance elaborated on the issue, as well as the necessity of dealing with the traumatic past in a performative way. Finally, it analyzes the effectiveness of this choice, as well as the usefulness of performing in a traditional cafe in the city.

Σκοπός του άρθρου είναι η παρουσίαση της παράστασης «Όμως ο πόλεμος δεν τέλειωσε ακόμα... μια site - specific performance για τον ελληνικό εμφύλιο», που έλαβε χώρα στα Γιαννιτσά Πέλλας τον Νοέμβριο του 2022.

Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη θα εξετάσει την οπτική γωνία, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η παράσταση ανέπτυξε και επεξεργάστηκε το θέμα του Εμφυλίου. Ειδικότερα, θα διερευνήσει τη σχέση μνήμης και ταυτότητας, καθώς και το πόσο αναπόδραστα επιδρά το παρελθόν στις ζωές των ανθρώπων. Το πώς, δηλαδή, οι άνθρωποι της τοπικής κοινωνίας των Γιαννιτσών σχετίζονται σήμερα με το τραυματικό γεγονός του Εμφυλίου και τον τρόπο που αυτό επηρεάζει τις ζωές τους, το πώς η εμπειρία του Εμφυλίου προσδιόρισε τις σύγχρονες ταυτότητές τους και, εντέλει, το σε ποιο βαθμό θα επιθυμούσαν και με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να λύσουν τις σιωπές του παρελθόντος τους.¹

Ακόμα, το άρθρο θα αναδείξει την αναγκαιότητα της δημιουργίας μιας δράσης επιτελεστικού χαρακτήρα για τη διαχείριση του συγκεκριμένου θέματος σε τοπικό επίπεδο, θα αναλύσει την επιδραστικότητα της επιλογής αυτής, καθώς και τη χρησιμότητα να επιτελεστεί η παράσταση σ' ένα παραδοσιακό καφενείο της πόλης και όχι σε μια θεατρική σκηνή. Θα υποστηρίξει τη σημασία τού να διαχειρίζεται κανείς, μέσω της τέχνης του θεάτρου και με παραστατικό τρόπο, ιστορικά θέματα με τη συμμετοχή της ίδιας της κοινότητας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και τις ευρύτερες πλαισιώσεις μέσα στις οποίες μπορούν αυτά να ενταχθούν.

Τέλος, θα παρουσιάσει τα αποτελέσματα όσον αφορά την πρόσληψη της παράστασης, από τη μια, σχετικά με τον βαθμό διείσδυσης στην τοπική κοινωνία και, από την άλλη, σχετικά με τους προβληματισμούς και τα συναισθήματα που δημιούργησε σε συμμετέχοντες και κοινό.

Μεθοδολογικό και αισθητικό πλαίσιο

Αρχικά είναι σημαντικό να αναφερθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η παράσταση, ως μέρος και συνέχεια μιας καλλιτεχνικής πορείας και έρευνας μιας ομάδας επαγγελματιών καλλιτεχνών με εμπνεύστρια τη γράφουσα, που το ερευνητικό της ενδιαφέρον κινείται πάνω στον άξονα θέατρο, ιστορία και κοινότητα και τροφοδοτείται από την εξής υπόθεση: Αν οι γενιές (παρελθοντικές, παροντικές και μέλλουσες) είναι δεμένες μεταξύ τους με μια αλυσίδα σχέσεων ευθύνης, αλληλεγγύης, δικαιοσύνης αλλά και εξιλέωσης, τότε, το να ζει κανείς στο παρόν και να μπορεί να οραματιστεί ένα καλό μέλλον, σημαίνει πως πρέπει να αναγνωρίσει, να κατανοήσει και να διαχειριστεί τις «κληρονομίες» του παρελθόντος, όσο τραυματικές κι αν είναι.

Στο πλαίσιο αυτό δημιουργούνται παραστάσεις από και για μια συγκεκριμένη κοινότητα (θέατρο κοινότητας), που συνήθως αναπτύσσονται ως παραστάσεις ειδικού χώρου (site-specific performances) και μεθοδολογικά εφαρμόζουν αισθητικούς κώδικες από το θέατρο του πραγματικού. Τα θέματα των παραστάσεων προκύπτουν ως αναγκαιότητα της ίδιας της κοινότητας και η δουλειά με και για την κοινότητα επιδιώκει την ενδυνάμωσή της, με στόχο να επηρεάσει την εξέλιξή της. Γι' αυτό και πραγματεύεται ιστορίες βασισμένες σε κοινά βιώματα και μνήμες των μελών της, επιδιώκοντας να δημιουργήσει συνθήκες για βαθύτερη και πολύπλευρη κατανόηση των θεμάτων που την απασχολούν. Η συλλογική μνήμη, η σχέση μνήμης και χώρου, ζητήματα ταυτότητας και διαγενεακότητας και, γενικότερα, η επίδραση του παρελθόντος στις ζωές των ανθρώπων στο σήμερα είναι μερικά από τα θέματα που διατρέχουν τη δραματολογία των παραστάσεων. Σε ένα πλαίσιο αποδόμησης των επίσημων ιστοριών, το συγκεκριμένο παράδειγμα θεάτρου της κοινότητας λειτουργεί τοπικά θέλοντας να ενθαρρύνει το εκάστοτε υποσύνολο να αποκτήσει την αίσθηση της

1. Θεματικές εμπνευσμένες από τις ξεναγήσεις του Ραϊμόνδου Αλβανού στο Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης, που αποτυπώθηκαν στο βιβλίο του *Ο ελληνικός εμφύλιος. Μνήμες σε πόλεμο και σύγχρονες πολιτικές ταυτότητες* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2022).

εικόνας του και της πορείας του και, εντέλει, να αφηγηθεί την ιστορία του, συμπληρώνοντας τα «μεγάλα αφηγήματα» που συχνά αφήνουν απέξω ολόκληρα συλλογικά δίκτυα μνήμης.²

Η παράσταση

Η παράσταση *Όμως ο πόλεμος δεν τέλειωσε ακόμα...*³ αναπτύχθηκε και αφορούσε την τοπική κοινότητα των Γιαννιτσών, επιτελέστηκε σε ένα παραδοσιακό και εν λειτουργία καφενείο της πόλης και αξιοποίησε, από το φάσμα του θεάτρου του πραγματικού, κυρίως αλλά όχι μόνο, τη μορφή του θεάτρου ντοκιμαντέρ.⁴

Η δεκαετία του '40 και ειδικότερα το θέμα του Εμφυλίου δεν ήταν πρώτη φορά που ανέκυπτε ως ανάγκη για περεταίρω διερεύνηση στη συγκεκριμένη κοινότητα, αλλά είχε ενταχθεί αποσπασματικά και σε προηγούμενες παραστάσεις. Σε μια πόλη, που εμφανώς ταλαιπωρείται από το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της και ειδικά από αυτό του Εμφυλίου, μιας και η μνήμη του διχάζει τους ανθρώπους της συχνά πυκνά και σε κάθε ευκαιρία, η παράσταση θέλησε να ανοίξει τη συζήτηση για το τραύμα που άφησε, τις πολιτικές ταυτότητες που διαμόρφωσε, το πόσο αναπόδραστα επηρέασε η μνήμη του τις ζωές τους, αλλά και για το αν οι κάτοικοι της πόλης θεωρούν σημαντικό να μιλήσουν για έννοιες όπως κατανόηση, ενσυναίσθηση και συμφιλίωση.⁵ Σαφώς η αλληλεπίδραση της γράφουσας με το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του ΕΑΠ στη Δημόσια Ιστορία εκείνη την περίοδο υπήρξε καταλυτική ως προς την απόφαση να πραγματοποιηθεί μια παράσταση επικεντρωμένη στο θέμα του Εμφυλίου και στις κοινωνικές του προεκτάσεις.

Στο θέατρο κοινότητας, και ειδικότερα όσον αφορά τη συγκεκριμένη εφαρμογή του, το πρώτο και βασικό μέλημα είναι η συγκρότηση της κοινότητας, δηλαδή της ομάδας που θα επεξεργαστεί το θέμα. Αυτό μπορεί να συμβεί με διάφορους τρόπους. Μπορεί, για παράδειγμα, η ανάγκη να προκύψει από μια ήδη υπάρχουσα συλλογικότητα που αναζητά να διαχειριστεί τα θέματά της μέσω της τέχνης του θεάτρου ή μπορεί να «χτιστεί» γύρω από ένα θέμα ειδικού ενδιαφέροντος, ακριβώς όπως συνέβη και στην εν λόγω περίπτωση. Η αρχική σκέψη για τη σύσταση της ομάδας ήταν να πραγματοποιηθεί ένα ανοιχτό κάλεσμα στο σώμα της πόλης, αλλά, λόγω των περιορισμών που έθετε η πανδημία, τελικά η ομάδα δημιουργήθηκε με τη βοήθεια ενός δικτύου σχέσεων, που είχε ήδη αναπτυχθεί από προηγούμενες παραστάσεις και παρέμεινε ανοιχτή σε συμμετοχές στο αρχικό της στάδιο, αυτό της

2. Αναλυτικά για τις μεθοδολογικές και αισθητικές επιλογές που αφορούν το θέατρο κοινότητας όπως εφαρμόζεται από τη συγκεκριμένη καλλιτεχνική ομάδα, βλ. Παναγιώτα Κωνσταντινάκου - Αναστασία Χατζηλιάδου, «Επιτελώντας (σ)την Κοινότητα: τοπικότητα, ενδυνάμωση και τέχνη. Θέατρο στην πόλη των Γιαννιτσών», *Το θέατρο στην περιφέρεια. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου. Χανιά, 8-9 Νοεμβρίου 2024*, συνδιοργάνωση: Εργαστήριο Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Νεοελληνικού Θεάτρου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ· Εργαστήριο Θεάτρου, Μουσικής και Κινηματογράφου, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης· Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος· ΔΗΠΕΘΕ Κρήτης· Περιφέρεια Κρήτης· Δήμος Χανίων, Χανιά (υπό δημοσίευση). Για γενικότερα ζητήματα που αφορούν το θέατρο κοινότητας, βλ. Erica Viola, Angela Fedi, Anna Carla Bosco, Norma De Piccoli, «Community development via performing art: considering a community theatre intervention», *Community Development Journal* 59/3 (2024), 553-571· Amnon Boehm - Esther Boehm, «Community theatre as a means of empowerment in social work: A case study of women's community theatre», *Journal of Social Work* 3/3 (2003), 283-300.

3. Ταυτότητα παράστασης: Σύλληψη, σκηνοθεσία, δραματουργία: Αναστασία Χατζηλιάδου, Επιστημονική επιμέλεια - επιβλέπων καθηγητής: Ραϋμόνδος Αλβανός. Συμμετείχαν οι: Αννέτα Γόδου, Θεοκτίστη Παπαδημητρίου, Ζαχαρίας Γρηγοριάδης, Κική Δημητριάδου, Κίρκη Ηλιάδη-Χαρμάνα, Χριστίνα Ταφραλίδου, Αργύρης Ταφραλίδης, Βαγγελιώ Χριστοδούλου, Αρήτη Τζούμα, καθώς και οι επιστημονικοί συνεργάτες Ραϋμόνδος Αλβανός, ιστορικός, και Βεσελίνα Ιορδανίδου, ψυχολόγος.

4. Για το θέατρο του πραγματικού και τις διάφορες παραλλαγές του, βλ. Ζωή Βερβεροπούλου, «Από την πράξη στη θεωρία: Μια συζήτηση για το νέο θέατρο-ντοκουμέντο», *σκηνή* 8 (2016): 5, <https://ejournals.lib.auth.gr/skene/article/view/5643/5540> (πρόσβαση 5.9.2025).

5. Για μια πρόσφατη συζήτηση για τη διαιρεμένη μνήμη στην πόλη των Γιαννιτσών, βλ. την επιστημονική ημερίδα «Γιαννιτσά: μια πόλη σε πόλεμο (Σεπτέμβριος 1944)», που διοργανώθηκε στο πλαίσιο του ομώνυμου ερευνητικού προγράμματος, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τον Δήμο Πέλλας και εκπονήθηκε από Τμήμα Διεθνών και Δημοσίων Σχέσεων του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Για το πρόγραμμα των εκδηλώσεων βλ. <https://www.uom.gr/assets/site/public/nodes/6562/4019-program.pdf> (πρόσβαση 5.9.2025).

έρευνας. Εντέλει, στην παράσταση συμμετείχαν δέκα κάτοικοι της πόλης, διαφορετικών ηλικιών, ενασχολήσεων και πολιτικών πεποιθήσεων, καθώς και μια ομάδα εφήβων. Η ομάδα των εφήβων δουλεύτηκε παράλληλα, και αρχικά ξεχωριστά από τους υπόλοιπους. Η σκηνή που συμμετείχε ήταν μια σκηνή διαδήλωσης έξω από το καφενείο, που διέκοψε για λίγο τη δράση μέσα στο καφενείο, για να μεταφέρει τους δικούς της προβληματισμούς που αφορούσαν την κλιματική κρίση.

Κατά κύριο λόγο, οι συμμετέχοντες σε μια παράσταση αυτού του είδους, που αφορά την κοινότητα και αισθητικά αξιοποιεί κώδικες από το θέατρο του πραγματικού, δεν είναι επαγγελματίες ηθοποιοί. Λειτουργούν κάποτε ως experts / άνθρωποι της καθημερινότητας / ζωντανά αρχεία, μιλώντας για προσωπικά βιώματα και ιστορίες, και κάποτε ως περφόρμερ, που μαζί με τη δική τους πραγματικότητα αναλαμβάνουν να μεταφέρουν και δεδομένα που αφορούν άλλους πληροφορητές της κοινότητάς τους, που δεν έλαβαν μέρος στην παράσταση.⁶ Επειδή στην ομάδα της παράστασης δεν υπήρχε συμμετέχοντας με ακροδεξιές απόψεις, ανέλαβε να υποστηρίξει τις απόψεις αυτές μία εκ των συμμετεχουσών, χρησιμοποιώντας υλικό που προέκυψε από την έρευνα. Τέλος, στην παράσταση πήραν μέρος, με την επαγγελματική τους ιδιότητα, μία ψυχολόγος (Βεσελίνα Ιορδανίδου) και ένας ιστορικός (Ραϋμόνδος Αλβανός). Όλα τα μέλη της ομάδας συμμετείχαν στην έρευνα και στη συγκέντρωση υλικού και τεκμηρίων από προσωπικά και δημόσια αρχεία, σε επιμορφωτικές συναντήσεις και συζητήσεις με ιστορικούς, στην παρακολούθηση οπτικοακουστικού υλικού (ντοκιμαντέρ, ταινίες, ομιλίες κ.λπ.) σχετικό με το θέμα και, τέλος, ήρθαν σε επαφή με βιβλιογραφία τοπικής και γενικής ιστορίας. Επιπλέον, έδωσαν συνεντεύξεις απαντώντας σε ερωτηματολόγιο που διαμορφώθηκε ειδικά για την περίπτωση και πραγματοποίησαν συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν σε άλλους πληροφορητές της πόλης.

Το υλικό που συγκεντρώθηκε, κατά τη διάρκεια της έρευνας, χρησιμοποιήθηκε για να δημιουργηθεί το πρωτότυπο κείμενο της παράστασης, το οποίο αναπτύσσεται σε πέντε σκηνές: «Το τραγούδι», «Κουβαλάω μέσα μου», «Η διαδήλωση», «Στα παπούτσια του άλλου» και «Εύθραυστη συμφιλίωση». Σε αυτές, το κατά τα άλλα ευχάριστο και διασκεδαστικό κλίμα, που έχει δημιουργηθεί από τους παρευρισκόμενους στην αίθουσα ενός καφενείου, αλλάζει όταν ένα φαινομενικά ασήμαντο γεγονός προκαλεί εντάσεις. Το πολιτικό τραγούδι μιας νεαρής κοπέλας φέρνει στην επιφάνεια μνήμες του παρελθόντος, πυροδοτώντας εξομολογήσεις και συγκρούσεις που αποκαλύπτουν το πόσο βαθύ και ενεργό είναι ακόμα το τραύμα του εμφυλίου πολέμου. Μια ψυχολόγος, ένας ιστορικός, μια ομάδα εφήβων και τα λόγια του ποιητή (που υποστηρίζονται από μια συμμετέχουσα με ρόλο στην παράσταση) προσπαθούν να δώσουν «χώρο» στις σκέψεις των ανθρώπων που ακόμα υποφέρουν και προτείνουν οπτικές που ανοίγουν την κουβέντα για ενσυναίσθηση και αναστοχασμό: Μπορεί άραγε ο άνθρωπος να θεραπευτεί από τη βία του;

Η δραματουργία, σε γενικές γραμμές, περιλαμβάνει μαρτυρίες που αναπαριστούν την αντιπαράθεση των διαφορετικών οπτικών για τον Εμφύλιο, με κυρίαρχες την αντικομμουνιστική και την αριστερή οπτική, δημιουργώντας αντιστιζεις ανάμεσα σε γνωστά γεγονότα, προκαταλήψεις και στερεοτυπικές απόψεις. Μέσω ενός αλληγορικού ρόλου, γίνεται χρήση ποιητικών και λογοτεχνικών κειμένων. Περιλαμβάνει, ακόμη, γνωστά τραγούδια, που παίζονται live από τη μικρότερη σε ηλικία συμμετέχουσα. Τέλος, δημιουργεί αντιθέσεις ανάμεσα στον λόγο των μαρτυριών, που έχει έντονο συναισθηματικό φορτίο, και σε έναν πιο αποστασιοποιημένο λόγο με επιστημονικό υπόβαθρο, όπως αυτόν του ιστορικού και της ψυχολόγου. Οι συμμετέχοντες μεταφέρουν, κυρίως, βιώματα δικά τους ή της οικογένειάς τους, μιλούν εξομολογητικά και αποκαλυπτικά για όλα όσα κουβαλούν μέσα τους από το συγκεκριμένο παρελθόν, με ποιον τρόπο συμβαίνει αυτό και πώς, τελικά, επηρεάζει τη ζωή τους στο σήμερα. Ουσιαστικά, η δραματουργία

6. Για το θέμα της συμμετοχής μη επαγγελματιών στις παραστάσεις που εντάσσονται στο φάσμα του θεάτρου του πραγματικού, βλ. Βερβεροπούλου, «Από την πράξη στη θεωρία: Μια συζήτηση για το νέο θέατρο-ντοκουμέντο», 10· για μια γενικότερη θεώρηση σχετικά με τη μεθοδολογία στο θέατρο του πραγματικού, βλ. Ζωή Βερβεροπούλου, *Το σύγχρονο θέατρο του πραγματικού. Από τις αληθινές ιστορίες στο θέατρο-ντοκουμέντο και στις ερευνητικές δραματουργίες του 21ου αιώνα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2023).

αναδεικνύει το πόσο παρόν είναι το παρελθόν, αλλά και το πώς οι άνθρωποι «διαμορφώνουν» το παρελθόν που χρειάζονται ανάλογα με την πολιτική τους ταυτότητα.⁷

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η παράσταση είχε τοποειδικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν έλαβε χώρα σε μια θεατρική σκηνή αλλά σ' ένα καφενείο. Χώρος που επιλέχθηκε ως ένας κατεξοχήν δημόσιος χώρος καλλιέργειας πολιτικών ταυτοτήτων. Στα καφενεία οι άνθρωποι μαζεύονται και συζητούν, διαφωνούν, επιχειρηματολογούν, μαλώνουν, κυρίως, για θέματα που άπτονται της πολιτικής ή της εθνικής τους ταυτότητας. Ο τοποειδικός χαρακτήρας της παράστασης ενίσχυσε την εμπλοκή, τόσο των συμμετεχόντων όσο και των θεατών. Ο χώρος εξασφάλισε μια βιωματική εμπειρία σε όλους και διευκόλυνε την αμεσότερη κατανόηση των προς διερεύνηση θεμάτων. Η χωρική διευθέτηση του κοινού πέριξ των περφόρμερ τους καθιστούσε ισάξιους συμπαίκτες. Για την ακρίβεια, σε κάθε τραπέζι του καφενείου τοποθετήθηκαν τρεις με τέσσερις θεατές κι ένας περφόρμερ. Με αυτόν τον τρόπο δεν υπήρχε σαφής διάκριση για το ποιος είναι ηθοποιός και ποιος είναι θεατής. Όλοι οι παρευρισκόμενοι στον χώρο ήταν δυνάμει δρώντα πρόσωπα. Επιπλέον, στα τραπέζια του καφενείου υπήρχε από ένα ποτηράκι με ποτό για τον καθένα (τοπική γράπα), έτσι ώστε να νιώθουν ακόμα περισσότερο τη σχέση με τον χώρο. Δεν ήταν καθόλου τυχαίο, λοιπόν, το γεγονός πως, κατά τη διάρκεια των παραστάσεων, οι θεατές ήταν αρκετά ενεργοί και στην κυριολεξία συμμετοχικοί. Έπαιρναν τον λόγο και εξέφραζαν τη γνώμη τους γι' αυτό που συνέβαινε.⁸

Πρόσληψη παράστασης και συμπεράσματα

Σε μια προσπάθεια αποτίμησης του γεγονότος, αξίζει να αναφερθούν τα εξής: πραγματοποιήθηκαν οκτώ παραστάσεις, μία εκ των οποίων στη Θεσσαλονίκη, με μικρές αλλαγές στο σενάριο. Στα

7. Η δραματουργία προέκυψε ως αποτέλεσμα δημιουργικής διαδικασίας αλληλεπίδρασης μεταξύ της σκηνοθετίδας, της ομάδας των συμμετεχόντων και του επιβλέποντα καθηγητή Ραϊμόνδου Αλβανού. Στοιχεία και πληροφορίες του βιβλίου του *Ο ελληνικός εμφύλιος. Μνήμες σε πόλεμο και σύγχρονες πολιτικές ταυτότητες* ενσωματώνονται στο κείμενο της παράστασης. Ενδεικτικά, ακολουθεί πρόσθετη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα και τη δραματουργία, είτε έμμεσα είτε άμεσα, με τη χρήση αυτούσιου υλικού: Χάρης Αθανασιάδης, «Ο Άρης κάνει πόλεμο και στις χιπ χοπ ρίμες», *Documento*, 28 Νοεμβρίου 2021, διαθέσιμο στο: <https://www.documentonews.gr/article/xaris-athanasiadis-o-aris-kanei-polemo-kai-stis-xip-xop-rimes/> (πρόσβαση 10.4.2026)· Μανόλης Αναγνωστάκης, «Στον Νίκο Ε... 1949» και «Ο Πόλεμος», *Τα ποιήματα 1941-1971* (Αθήνα: Νεφέλη, 2000)· Ιάκωβος Ανυφαντάκης, «Η παράσταση της εμφύλιας βίας (1940-1950) στη μεταπολεμική πεζογραφία» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2015)· Ραϊμόνδος Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019)· Ιωάννης Βαρτζόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση* (Αθήνα: Αρμός, 2019)· Τασούλα Βερβενιώτη, *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης* (Αθήνα: Κουκκίδα, 2021)· Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014)· Επαμεινώνδας Γονατάς, «Η κρίση» (Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2006)· Αντώνης Γιαννάκης, *Η φύλακας του αρχείου* (Αθήνα: Κέδρος, 2021)· Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλίδου, Γιώργος Αντωνίου, *Εμφύλιος. πολιτισμικό τραύμα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013)· Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων: Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη (1941-1944)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006)· Οδυσσέας Ελύτης, «Μικρά έψιλον», *Τα ετεροθαλή* (Αθήνα: Ίκαρος, 2007)· Αντώνης Θεοχαρίδης, *Το μωσαϊκό του βίου μου*, μτφρ. Ηλίας Kíraly, επιμ. Αγγελική Γαβριέλλα Σαμψωνίδου (Βουδαπέστη: Uj Mandatum, 2008)· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2019)· Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία* (Αθήνα: Κέδρος, 2003)· Άννα Μικροπούλου, *Λύκοι στην πόλη* (Θεσσαλονίκη: Ελκυστής, 2021)· Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Περάσαμε πολλές μπόρες, κορίτσι μου...* (Αθήνα: Πλέθρον, 1998)· της ίδιας, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997)· Ουρανία Νιζαμίδου, *Κι όχι να πείτε που 'κανα και τίποτα σπουδαίο*, Θέμης Αχτσιόγλου επιμ. (Θεσσαλονίκη: Θυράθεν, 2019)· Βασίλης Νιτσιάκος, *Εθνο-Οικο-Τοπικά* (Ιωαννίνα: Ισνάφι, 2022)· Τίτος Πατρίκιος, «Επούλωση», συλλογή «Αντιδικίες 1955», *Ποιήματα Α' 1943-1959* (Αθήνα: Κίχλη, 2017)· Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διασχούμε*; (Αθήνα: Ασίνη, 2021)· Παναγιώτης Χατζημουσιάδης, *Το χιόνι των Αγράφων* (Αθήνα: Κίχλη, 2021).

8. Για την επιλογή του τοποειδικού χαρακτήρα της παράστασης, βλ. ενδεικτικά Ερμιόνη Αποστολάκη, «Η άλλη πλευρά του χάρτη: Το site specific performance ως εργαλείο αναβίωσης των υπό εξαφάνιση δικτύων μνήμης» (διπλωματική εργασία στο Διατηρηματικό - Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Έρευνα στην Αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός - Χώρος - Πολιτισμός» (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2018), διαθέσιμο στο: https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/50153/05_11_2018.pdf?sequence=1 (πρόσβαση 1.9.2025)· Mike Pearson - Michael Shanks, *Theatre/Archaeology* (Λονδίνο - Νέα Υόρκη: Routledge, 2001)· Joanne Tompkins, «The "Place" and Practice of Site-Specific Theatre and Performance», Anna Birch - Joanne Tompkins (επιμ.), *Performing Site-Specific Theatre: Politics, Place, Practice* (Μπέιζινγκτον - Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2012), 1-20.

Γιαννιτσά οι θεατές της κάθε παράστασης δεν μπορούσαν να είναι πάνω από 35. Ποσοτικά, λοιπόν, θα έλεγε κανείς πως, σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων της πόλης (περίπου 30.000), αυτοί που παρακολούθησαν ήταν ελάχιστοι. Δυστυχώς, σε αυτή την περίπτωση θεάτρου, που οι συμμετέχοντες είναι άνθρωποι της πραγματικότητας, ο αριθμός των παραστάσεων δεν μπορεί να είναι μεγάλος, για ευνόητους λόγους. Ο βασικός, όμως, στόχος δεν είναι η ποσοτική αλλά η ποιοτική διεξόδυση στην κοινότητα, και αυτό επιτεύχθηκε σε αρκετά μεγάλο βαθμό, χάρη στις συγκεκριμένες αισθητικές και ερευνητικές επιλογές που έγιναν και, κυρίως, στην εμπλοκή της ίδιας της κοινότητας. Ας μην ξεχνάμε πως το πρότζεκτ ενέπλεξε πολύ περισσότερους ανθρώπους από αυτούς που συμμετείχαν τελικά στην παράσταση, η έρευνα που διενεργήθηκε κινητοποίησε διάφορα δίκτυα φορέων και σχέσεων στην πόλη, η ομάδα που εντέλει συμμετείχε στις πρόβες και στην παράσταση βίωσε μια δυνατή εμπειρία και οι θεατές βρέθηκαν σε μια παράσταση η οποία τους καθιστούσε συνδημιουργούς, ενεργούς και συμμετοχικούς.

Πιο συγκεκριμένα, οι μετατοπίσεις που υπήρξαν ήταν πολλές και πολυεπίπεδες. Από την αντιμετώπιση του ερευνητικού υλικού και της βιβλιογραφίας από τους συμμετέχοντες χωρίς ιδεολογικές ή άλλες αγκυλώσεις, τη δυνατότητα της συνειδητοποίησης πραγμάτων περί του θέματος που «τριγύριζαν» ως υπόνοιες αλλά ποτέ δεν διερευνήθηκαν, μέχρι και τη μετατόπιση του ερωτήματος από το «ποιος έφταιγε» στο «τι, τελικά, ήταν ο Εμφύλιος», αλλά και στην υπόσχεση της δέσμευσης για προσωπική δουλειά του καθενός πάνω στο θέμα.

Μετά από κάθε παράσταση η ομάδα προέτρεπε το κοινό σε συζήτηση, αλλά και πριν συμβεί αυτό μπορούσε κανείς να καταλάβει πως κανείς δεν ήταν πρόθυμος να σηκωθεί από την καρέκλα του και να εγκαταλείψει τον χώρο μετά το πέρας της παράστασης. Ήταν σχεδόν βέβαιο πως οι θεατές ήθελαν να μείνουν και να μοιραστούν την αμηχανία τους, τις απορίες και τις σκέψεις τους. Πολύ συχνά, οι ερωτήσεις και οι τοποθετήσεις των θεατών καταδείκνυαν και την πολιτική τους προτίμηση. Την παράσταση παρακολούθησαν άνθρωποι σχεδόν από όλο το εύρος του πολιτικού φάσματος. Οι περισσότεροι θεατές γνώριζαν το θέμα του Εμφυλίου, είτε από την οικογενειακή τους ιστορία είτε από ιστορίες φίλων ή άλλες πηγές. Υπήρχαν, όμως, και θεατές που δεν γνώριζαν καθόλου το γεγονός. Μια συμμετέχουσα ανέφερε: «Όταν κάλεσα το αφεντικό μου στην παράσταση με ρώτησε τι θέμα έχει το έργο και όταν του απάντησα πως είναι για τον Εμφύλιο με κοίταξε με απορία και μου είπε πως θα έβρισκε πληροφορίες στο Google».

Η κ. Μ., δασκάλα και συνδικαλίστρια από τον αριστερό χώρο, με απολογητική διάθεση και δείχνοντας να έχει αναμετρηθεί κάπως με τις βεβαιότητές της, είπε: «Μωρέ, καλά τα είπατε, αλλά, ξέρεις, εγώ μεγάλωσα ακούγοντας τις ιστορίες των γονιών και των θείων μου γι' αυτά που πέρασαν τότε και δεν είναι καθόλου εύκολο να σκεφτώ διαφορετικά». Μια συμμετέχουσα κατά τη διαδικασία της έρευνας είπε: «Όταν είσαι πενήντα και δεν έχεις ακούσει ιστορίες της άλλης πλευράς είναι σαν να πέφτεις σε κενό». Η αναμέτρηση με τις βεβαιότητες συνέβη ακόμα και σ' εκείνους τους θεατές που έσπευσαν ενθέρμως να υπερασπιστούν και να δικαιώσουν, με τις τοποθετήσεις τους, τη μνήμη της δικής τους πολιτικής παράταξης. Πιθανόν, αν δεν τους «ενοχλούσε» με κάποιο τρόπο η παράσταση, να μην έμπαιναν σε αυτόν τον κόπο. Πολλοί ήταν εκείνοι που βρήκαν «παρηγοριά» στα λόγια και τις προθέσεις της ψυχολόγου. Άλλοι, πάλι, βρέθηκαν αμήχανοι και «ανήμποροι» μπροστά στην «προκλητική» προτροπή του ιστορικού για ενσυναίσθηση και πραγματική συμφιλίωση. Κάποιοι ταυτίστηκαν μόνο με τις αφηγήσεις της πλευράς τους και κάποιοι παραπονέθηκαν πως άκουσαν μόνο αφηγήσεις της άλλης πλευράς, ενώ στην πραγματικότητα, όπως το αποδεικνύει και το κείμενο της παράστασης, δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Το θετικό ήταν πως, μάλλον, οι περισσότεροι βρέθηκαν να είναι εγκλωβισμένοι (σε επίπεδο σκέψεων, τουλάχιστον) ανάμεσα στις πολιτικές τους επιλογές, στις οικογενειακές τους ιστορίες και στο υλικό που τους δινόταν από την παράσταση προς επεξεργασία. Εννοείται πως υπήρχαν και κάποιοι που ήταν αδιάλλακτοι ως προς τα ιστορικά δεδομένα, και ήταν αυτοί, κυρίως, που άσκησαν κριτική περί «ίσων αποστάσεων».

Η Κίρκη, η πιο μικρή σε ηλικία συμμετέχουσα, σε μια προσπάθεια αναστοχασμού της εμπειρίας της, κατέγραψε τα εξής:

Το Σάββατο, όταν τελείωσε η παράσταση και βγήκα έξω από το καφενείο, μια κυρία ήρθε να με συγχαρεί. Με ρώτησε αν είχα κάποια προσωπική σύνδεση με τον ρόλο μου. Από το ύφος της κατάλαβα πως ήξερε τον θείο μου. Μου είπε πως ήταν ο «αγαπημένος σύντροφος της μητέρας της». Η ιστορία για τον θείο μου, τον Φόρη, ήταν ειλικρινής μέχρι τελείας [...]. Όταν δουλεύαμε πάνω στο έργο και στην παράσταση, συζητούσαμε για τον Εμφύλιο και τα όσα κληρονόμησε μέχρι σήμερα στους ανθρώπους, είχα αρχίσει να αναρωτιέμαι για το ποιος ήταν αυτός ο άνθρωπος και αν κάνω καλά, σύμφωνα με τα δικά μου μέτρα, που τον είχα σαν μακρόθεν καθοδηγητή στη ζωή και τη σκέψη μου σε όλη μου την εφηβεία. «Ο θεός σου ήταν για την οικογένειά μου ο “καλός άνθρωπος”. Πάντα έτσι τον ακούγαμε από τη μητέρα μου», μου είπε η κ. Αναστασία. Η μητέρα της ήταν νοσοκόμα στο βουνό. Την ρώτησα αν η μαμά της είχε πάει κι αυτή στη Μακρόνησο κι έτσι έμαθα ότι ο θεός Φόρης είχε γλιτώσει αυτήν, και πολύ ακόμα κόσμο, από εξορίες [...]. Μέσα από αυτό το εγχείρημα έμαθα [...] για το τι συνέβη κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου (1946-1949) και πώς αυτό αντανάκλαται στη σύγχρονη πολιτική αλλά και καθημερινή ζωή [...]. Στον προσωπικό μου απολογισμό, νιώθω ευτυχής που έμαθα ότι ο θαυμασμός μου για το πρόσωπό του ήταν δίκαιος. Και, επιπλέον, χαίρομαι που αυτή η συνάντηση σηματοδοτεί μια επανεκκίνηση στην επιρροή μου από το πρόσωπό του, και πάλι με σκοπό τον «καλύτερο κόσμο» που διεκδικούσε, αλλά πάντοτε με ενημέρωση, ειλικρίνεια, αυτογνωσία και σεβασμό στον κάθε άνθρωπο, χωρίς να χωρίζω τον κόσμο σε εμάς και τους άλλους. Η επόμενη μέρα με βρήκε να κοιτάω φωτογραφίες του με βαθιά συγκίνηση.

Επίμετρο

Ακολουθεί ένα μικρό απόσπασμα από το αδημοσίευτο κείμενο της παράστασης. Πρόκειται για το φινάλε του έργου. Ξεκινά από το σημείο που η Χριστίνα στον ρόλο του ποιητή - παρατηρητή, υπό τον ήχο του μοιρολογίου που τραγουδάει η Κίρκη, ενώνει τους παρευρισκόμενους στο καφενείο μεταξύ τους με μια κόκκινη κλωστή.

Χριστίνα: Εγώ συγχωρώ, εσύ; Συγχωρείς; Αυτός; Εμείς συγχωρούμε; Συγχωρούμε;

Κίρκη (τραγουδάει το νανούρισμα-μοιρολόι και η Χριστίνα πλέκει τους παρευρισκόμενους με ένα κόκκινο κουβάρι κλωστή):

Τρία παιδιά τραβήξαν για το μεγάλο γιόμα.

Τα δυο γυρίσαν. Το στερνό δε φάνηκεν ακόμα.

Να δίνει ο ήλιος να ξυπνά κι η νύχτα να κοιμάται

Κι αυτή που τον αγάπησε πάντα θα τον θυμάται.⁹

Χριστίνα (κρατώντας το υπόλοιπο κουβάρι): Τελικά πώς το θέλουμε το μέλλον μας; (κοιτάζοντας τον Ζαχαρία) Είναι, όντως, ο πόλεμος αναπόφευκτος; Μπορεί ο άνθρωπος να θεραπευτεί από τη βία του;

Αννέτα: Είχα ακούσει πως στο Πάικο, την άνοιξη του 1943, διαλύθηκε ολόκληρη διμοιρία ελαστικών επειδή έφαγαν παραισθησιογόνα μανιτάρια. Βλέπανε ο ένας τον άλλο αντίπαλο, τουφεκίστηκαν μεταξύ τους, στήσαν πολυβόλα σε φανταστικό εχθρό. Θαρρώ πως από τότε και μετά όλοι μας, μεν και δε, βρισκόμαστε υπό την επήρεια τούτων των τρελομανιταριών. Έχω ανάγκη να κατανοήσω την εξουσία και την ιδεολογική τρομοκρατία... ή είμαι με σένα ή είμαι εχθρός... είναι παρήγορο να αισθάνομαι ότι ανήκω κάπου, ταυτόχρονα όμως οι βεβαιότητές μου μου γίνονται εμπόδιο, εύκολο φίλτρο. Δεν χρειάζομαι πόλεμο για να λύσω τις διαφορές μου με τον άλλο, νηφαλιότητα, απόσταση και διάλογο χρειάζομαι...

Κίρκη: Εγώ έχω ανάγκη να κατανοήσω τον άλλο, αλλά νομίζω πως πρώτα χρειάζεται να κατανοήσω τον εαυτό μου, τις αντιφάσεις μου... τους εγωισμούς μου... για να μπορέσω μετά να κάνω χώρο και για τους άλλους, φίλους, γονείς, σχέσεις. Έχω την ανάγκη να κατανοήσω, να αποκωδικοποιήσω το πώς λειτουργεί η πολιτική σήμερα... και πώς αλλιώς θα το κάνω αν δεν καταλάβω το χθες; Θέλω να ξέρω...

Αργύρης: Έχω ανάγκη να κατανοήσω την ίδια μου τη βία, που τις περισσότερες φορές δυσκολεύομαι να τη δω, να την καταλάβω... να, αυτό που είμαι έτοιμος να αρπαχτώ με κάποιον επειδή διαφωνεί μαζί μου... που θυμώνω όταν κάποιος μου κάνει μια ευγενική παρατήρηση... αυτό δεν θα έπρεπε κάπως να το διδασκόμαστε; Για να μην φτάνουμε στα άκρα, λέω...

Κική: Έχω ανάγκη να κατανοήσω όλους αυτούς τους ανθρώπους του παρελθόντος και πιο πολύ τις

ιδιαίτερες συνθήκες που τους καθόρισαν, να κατανοήσω πώς μπορώ να γίνω κι εγώ άδικη ή «κακιά» για κάποιους. Είναι τόσο δύσκολο να μπει στα παπούτσια του άλλου, όποιου άλλου, αλλά κυρίως αυτού που διαφωνείς κάθετα μαζί του.

Κίρκη: Λοιπόν, μάλλον εγώ είμαι η μικρότερη της παρέας, έτσι δεν είναι; Και μπορεί να σας φανεί περίεργο αυτό που θα πω – γιατί, ναι, σίγουρα έχετε ζήσει περισσότερα γεγονότα από εμένα σ' αυτή τη χώρα. Όμως έχω ζήσει κι εγώ κάποια, και θα ζήσω κι άλλα ακόμα. Μάλιστα, σε μερικά από αυτά εσείς ίσως να μην είστε. Αυτό που θέλω να πω, αυτό που βλέπω, είναι ότι, με κάποιον τρόπο, οι νεκροί μας, μάς επιβάλλονται. Καθορίζουν σημαντικές αποφάσεις για τη ζωή μας, με κάποιο τρόπο οι νεκροί μας μάς κυβερνούν. Κι αν δεν απαλλαγούμε από αυτό, αν δεν σκοτώσουμε εμείς τους νεκρούς μας, θα βλέπουμε τα πράγματα μέσα από τα δικά τους μάτια. Αυτή είναι η δική μου ανάγκη: να απεγκλωβιστώ από αυτό το σχήμα. Αυτό θέλω και αυτό θα κάνω. Δε νομίζετε πως έχουμε ευθύνη απέναντι σε αυτούς που θα ακολουθήσουν;

[Παύση]

Ζαχαρίας: Ναι, έχω μέσα μου μίσος από τότε που με θυμάμαι...

Βαγγελιώ: Ναι, έχω μέσα μου μίσος από τότε που με θυμάμαι...

Ζαχαρίας: Δεν είναι καν δικό μου μίσος...

Βαγγελιώ: Σαν να προϋπήρχε...

Ζαχαρίας: Κι εγώ, το συντηρώ...

Βαγγελιώ: Το δυναμώνω...

Ζαχαρίας: Δεν ξέρω τι να το κάνω...

Βαγγελιώ: Δεν ξέρω τι να το κάνω...

Ζαχαρίας: Δεν ξέρω...

Βαγγελιώ: Δεν ξέρω...

Χριστίνα: Σιγά σιγά αδειάσανε οι δρόμοι και τα σπίτια, όμως ακόμη κάποιος έμεινε και τρέχει να προφτάσει. Και ρυθμικά χτυπήσανε μια μια οι ώρες κι ανοίξαν πόρτες και παράθυρα μ' εξαίσιες αποκεφαλισμένες μορφές. Ύστερα ήρθανε τα λάβαρα, οι σημαίες κι οι φανφάρες κι οι τοίχοι γκρεμιστήκανε απ' τις άναρθρες κραυγές. Πτώματα ακέφαλα χορεύανε τρελά και τρέχανε σα μεθυσμένα όταν βαρούσανε οι καμπάνες. Τότε, θυμάσαι, που μου λες: Ετέλειωσεν ο πόλεμος! (πιάνει το κουβάρι και το δίνει στα χέρια ενός θεατή και του λέει τα τελευταία λόγια κοιτάζοντάς τον και ουσιαστικά δίνοντάς του τον λόγο) Όμως ο Πόλεμος δεν τέλειωσεν ακόμα. Γιατί κανένας πόλεμος δεν τέλειωσε ποτέ!¹⁰

9. Το μοιρολόι έγραψε (στίχους - μουσική) η συμμετέχουσα Κίρκη Ηλιάδη-Χαρμάνα.

10. Μανόλης Αναγνωστάκης, «Ο Πόλεμος», *Τα ποιήματα 1941-1971* (Αθήνα: Νεφέλη, 2000).

Ο πόλεμος στη μνήμη των ηλικιωμένων: τραύμα, ανθεκτικότητα και αφήγηση

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ

Υπ. διδάκτωρ Κοινωνικής και Ιστορικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ηλικιωμένοι τρόφιμοι γηροκομείου στη Βόρεια Ελλάδα ανακαλούν και επανανοηματοδοτούν τραυματικές εμπειρίες από τη βουλγαρική κατοχή. Βασισμένο σε εθνογραφική έρευνα και προφορικές μαρτυρίες, προσεγγίζει το τραύμα ως βιογραφική ρήξη και τη μνήμη ως ενσώματη και επιτελεστική διαδικασία, που εκφράζεται όχι μόνο μέσω του λόγου αλλά και μέσα από σιωπές, παύσεις και σωματικές εκδηλώσεις. Η ανάλυση εστιάζει σε δύο αφηγήσεις ζωής, αναδεικνύοντας διαφορετικές μορφές ανθεκτικότητας: την επιτελεστική συγκρότηση της μνήμης και τη σιωπηλή πρακτική της φροντίδας. Το γηροκομείο εξετάζεται ως θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώνει τις δυνατότητες αφήγησης και ταυτότητας. Το άρθρο υποστηρίζει ότι η μνήμη του τραύματος επιμένει στο παρόν ως ενσώματη εμπειρία, ενώ η προφορική ιστορία και η εθνογραφία αποτελούν κρίσιμα εργαλεία για την κατανόησή της.

Abstract

This article explores how elderly residents of a care home in Northern Greece recall and re-signify traumatic experiences related to the Bulgarian Occupation. Drawing on ethnographic research and oral testimonies, it approaches trauma as a biographical rupture and memory as an embodied and performative process expressed not only through speech but also through silence, pauses, and bodily manifestations. The analysis focuses on two life narratives, highlighting different forms of resilience: the performative constitution of memory and the silent practice of care. The care home is examined as an institutional setting that shapes possibilities of narration and identity. The article argues that traumatic memory persists in the present as an embodied experience, while oral history and ethnography constitute crucial methodological tools for its understanding.

Το παρόν άρθρο διερευνά πώς ηλικιωμένα υποκείμενα, τρόφιμοι γηροκομείου στη Βόρεια Ελλάδα, ανακαλούν, εκφράζουν και (επανα)νοηματοδοτούν εμπειρίες βίας και απώλειας που ανήκουν, κυρίως, στη βουλγαρική κατοχή (1941-1944). Αφετηρία μας είναι ότι ο πόλεμος δεν αποτελεί μόνο μια αλληλουχία μακροϊστορικών γεγονότων, αλλά μια ριζική διατάραξη του βιωμένου κόσμου· διαρρηγνύει την κανονικότητα, διαμορφώνει νέες μορφές εξάρτησης και καθιστά την καθημερινότητα τον κατεξοχήν τόπο εμφάνισης του τραύματος.¹ Στο πεδίο αυτό, το γηροκομείο δεν λειτουργεί απλώς ως «χώρος φροντίδας», αλλά και ως θεσμικό περιβάλλον που υποχρεώνει τα υποκείμενα να ανασυγκροτήσουν την ταυτότητα και τη μνήμη τους υπό όρους ελέγχου, ρουτίνας και ομοιοτυπίας.²

Συνδυάζοντας την καταγραφή και ανάλυση προφορικών μαρτυριών και ιστοριών ζωής, την επιτόπια έρευνα, τις εθνογραφικές παρατηρήσεις και τη συμμετοχική έρευνα, το παρόν κείμενο εντάσσει τις αφηγήσεις ηλικιωμένων σε μια τριπλή αναλυτική οπτική: την τραυματική εμπειρία ως βιογραφική ρήξη, την ενσώματη μνήμη ως καθημερινή επιτέλεση του παρελθόντος και την ανθεκτικότητα ως πρακτική επιβίωσης που δεν ταυτίζεται με «υπέρβαση», αλλά με τη συνέχιση της ζωής «παρά» την πληγή.³ Οι αφηγήσεις των πληροφορητών/τριών δεν προσεγγίζονται ως απλές «πηγές» για τη διασταύρωση γεγονότων, αλλά ως τόποι συγκρότησης υποκειμενικότητας, όπου ο λόγος, η παύση και η σιωπή συνιστούν ισότιμες μορφές μαρτυρίας.⁴

Οι μεθοδολογικές αφετηρίες εκκινούν από τη σύγχρονη θεωρία της προφορικής ιστορίας, η οποία υπογραμμίζει ότι η μαρτυρία είναι πάντα σχέση: διαλογική, ενσώματη και ως ένα βαθμό διαμεσολαβημένη από τον/την ίδιο/α τον/την ερευνητή/τρια. Η προφορική ιστορία δεν «προσθέτει» απλώς φωνές σε ένα υπάρχον ιστοριογραφικό σώμα· μετατοπίζει το επίκεντρο της ανάλυσης προς την εμπειρία, την υποκειμενική σημασία και την κοινωνική μνήμη.⁵ Στη λογική αυτή, η ακρίβεια δεν εξαντλείται στην επαλήθευση χρονολογιών· αφορά εξίσου την πιστή απόδοση των τρόπων με τους οποίους οι αφηγητές οργανώνουν το τραυματικό παρελθόν σε νοηματοδοτημένες αφηγήσεις.⁶

Κρίσιμη για την παρούσα προσέγγιση είναι η έννοια της ενσώματης μνήμης: η μνήμη που δεν εξαντλείται στο ρητό περιεχόμενο του λόγου, αλλά επιτελείται σε χειρονομίες, παύσεις, βλέμματα, συναισθηματικές μεταβολές, ακόμη και στη σιωπή. Όπως σημειώνει η Βασιλική Κράββα, το σώμα και οι πρακτικές του αποτελούν μνημονικούς τόπους όπου εγγράφονται και επαναδραστηριοποιούνται εμπειρίες, συναισθήματα και πολιτισμικές εντάσεις του παρελθόντος. Η ενσώματη μνήμη, επομένως, δεν αφορά μόνο το φυσικό σώμα, αλλά και το κοινωνικό και πολιτισμικό του πεδίο, εκεί όπου οι βιωμένες εμπειρίες αποκτούν μορφή και διάρκεια.⁷ Στο ίδιο πνεύμα, η Veena Das αναδεικνύει την «κάθοδο στο καθημερινό» ως διαδικασία μέσα από την οποία η βία εγγράφεται στην οικειότητα, στο σπίτι, στην οικογένεια και στο σώμα, συχνά χωρίς αφηγηματική πληρότητα.⁸ Η έμφαση στο

1. Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 1996), 11.

2. Erving Goffman, *Άσυλα: Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός (Αθήνα: Ευρύαλος, 1994), 23-27. Ο Goffman περιγράφει τα ολοπαγή ιδρύματα (όπως ψυχιατρεία, φυλακές, στρατόπεδα) ως θεσμούς όπου όλες οι πτυχές της καθημερινότητας συγκροτούνται στον ίδιο χώρο υπό αυστηρή οργάνωση, περιορίζοντας την ατομικότητα των τροφίμων. Αν και ο Goffman δεν αναφέρεται ρητά στα γηροκομεία, η θεσμική τους λειτουργία παρουσιάζει ανάλογα χαρακτηριστικά, γεγονός που μας επιτρέπει να τα εντάξουμε αναλυτικά σε αυτή την κατηγορία.

3. Veena Das, *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 2007), 1-17.

4. Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν - Νίκος Ποταμιάνος (Αθήνα: Πλέθρον, 2008), 114-115.

5. Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μτφρ. Λουκάς Ρινόπουλος (Αθήνα: Πλέθρον, 2014), 36-38.

6. Ό.π., 39-40.

7. Βασιλική Κράββα, *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό. Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 150-151.

8. Das, *Life and Words*, ό.π., 9-13. Η Das, εξετάζοντας αφηγήσεις της διχοτόμησης της Ινδίας (1947), δείχνει ότι οι εμπειρίες βίας δεν αποτυπώνονται πάντοτε σε πλήρεις αφηγήσεις· αντίθετα, συχνά αναδύονται μέσω σιωπών, παύσεων και χειρονομιών που διαπερνούν την καθημερινή οικογενειακή ζωή, καθορίζοντας σχέσεις συγγένειας και οικειότητας. Στις ταραχές του 1984 στο Δελχί, όπου η βία ήταν εμφανής και δημόσια, η ίδια επισημαίνει ότι η μνήμη της δεν περιορίζεται

«ασήμαντο» της καθημερινής ζωής δεν είναι μεθοδολογική παραχώρηση· είναι θεωρητικός ισχυρισμός για τον τόπο όπου η βία εξακολουθεί να δρα μετά το συμβάν.⁹

Παράλληλα, η ανάλυσή μας τοποθετεί το γηροκομείο ως «οριοθετημένο» θεσμικό πλαίσιο, όπου η οργάνωση του χρόνου, του χώρου και της καθημερινής ρουτίνας επηρεάζει τόσο τις δυνατότητες αφήγησης όσο και τους τρόπους σιωπής. Η κλασική θεώρηση των ολοπαγών ιδρυμάτων του Erving Goffman παρέχει ένα γόνιμο σχήμα για να κατανοηθεί το πώς η θεσμική ζωή τείνει να «απογυμνώνει» την ατομικότητα και να διαμορφώνει στρατηγικές προσαρμογής, συμμόρφωσης ή μικροαντιστάσεων.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό, η αφήγηση μπορεί να λειτουργήσει ως ρωγμή: ως πράξη αναστοχαστικής διεκδίκησης της ταυτότητας, που διασπά προσωρινά την ομοιομορφία της θεσμικής σιωπής.¹¹

Ήδη από τη δεκαετία του 1970, η Barbara Myerhoff, μέσα από το έργο της *Number Our Days* (1978), ανέδειξε το γήρας ως χώρο μνήμης και κοινωνικής σχέσης. Προσεγγίζοντας την καθημερινότητα των ηλικιωμένων με συμμετοχική παρατήρηση, έθεσε τις βάσεις για μια ανθρωπολογία της φροντίδας και της διαγενεακότητας, όπου η εμπειρία της ηλικίας νοείται ως πεδίο πολιτισμικής δημιουργίας και ηθικής συνδιαλλαγής.¹²

Το υλικό στο οποίο στηρίζεται η μελέτη προέρχεται από επιτόπια εθνογραφική έρευνα αρκετών μηνών σε γηροκομείο της Βόρειας Ελλάδας, η οποία πραγματοποιήθηκε με τακτικές επισκέψεις και ενεργή συμμετοχή στην καθημερινή ζωή του ιδρύματος. Η έρευνα περιλάμβανε παρατήρηση, συνομιλίες και σε βάθος συνεντεύξεις με τρόφιμους που έζησαν τη βουλγαρική κατοχή, καθώς και με μέλη του προσωπικού. Το γηροκομείο, που ιδρύθηκε το 1965, φιλοξενεί ηλικιωμένους από την ευρύτερη περιοχή της Εύβοιας και των γύρω χωριών, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν εκεί λόγω απώλειας συγγενών ή αδυναμίας αυτοεξυπηρέτησης. Για λόγους δεοντολογίας, χρησιμοποιούνται τα αρχικά των ονομάτων τους.

Το παρόν κείμενο εστιάζει σε δύο εκτενείς περιπτώσεις, οι οποίες αναδεικνύουν διαφορετικές τροχιές μνήμης και ανθεκτικότητας: τον Α.Μ., που οργανώνει τη μνήμη του μέσα από μια «ρητορική ανδρείας» και αφήγηση αυτοκυριαρχίας, έως τη στιγμή που η αναφορά στη μητέρα του διαρρηγγύνει αιφνίδια τον λόγο του, και την Β.Κ., της οποίας η βιογραφία δομείται γύρω από τη βίαιη προσβολή της μητέρας της κατά την Κατοχή και τη μακρόχρονη φροντίδα που ακολούθησε. Οι δύο αφηγήσεις δεν αντιμετωπίζονται ως «αντιπροσωπευτικό δείγμα», αλλά ως παραδειγματικοί κόμβοι ανάλυσης, που φωτίζουν διαφοροποιημένες μορφές βιωμένης ανθεκτικότητας και σχέσης με το τραύμα. Όπως έχει δείξει η Veena Das, η εθνογραφική έρευνα δεν επιδιώκει την αναπαράσταση του γενικού μέσω της στατιστικής επανάληψης, αλλά την κατανόηση του τραύματος και της βίας μέσα από συγκεκριμένες αφηγήσεις που καθίστανται παραδειγματικές.¹³

στην καταγραφή των γεγονότων, αλλά ενσωματώνεται στην καθημερινή εμπειρία των επιζώντων ως φόβος, σιωπή και συναισθηματική ασυνέχεια. Από τα παραδείγματα αυτά συνάγεται η θέση της ότι η βία δεν πρέπει να κατανοείται αποκλειστικά ως μεμονωμένο ιστορικό συμβάν, αλλά ως διαδικασία που συνεχίζει να εγγράφεται στη ρουτίνα και στις σχέσεις της καθημερινότητας.

9. Ό.π., 7-8. Η Das δεν περιορίζεται σε μια μεθοδολογική παρατήρηση για το πώς μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες από το «ασήμαντο» της καθημερινής ζωής. Αντιθέτως, προτείνει μια ισχυρή θεωρητική θέση: ότι η ίδια η βία, ακόμη και στις πιο ακραίες και τραυματικές της μορφές, εξακολουθεί να δρα μέσα στις πτυχές της καθημερινότητας. Η έννοια της «καθόδου στο καθημερινό» (descent into the ordinary) αναδεικνύει πως το τραύμα δεν υπερβαίνεται ούτε αναστέλλεται, αλλά εγκαθίσταται στο επίπεδο του πιο κοινότοπου, εκεί όπου η μνήμη, οι σχέσεις και οι λέξεις κουβαλούν τα αποτυπώματα της βίας.

10. Goffman, *Άσυλα*, ό.π., 32-35.

11. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π., 224-227. Ο Thompson αναλύει πώς οι σιωπές, τα αποσπασματικά στοιχεία ή οι φαινομενικές ασυνέχειες στις αφηγήσεις δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως κενά, αλλά ως ενδεικτικά ίχνη που μπορούν να αποκαλύψουν όσα δεν λέγονται ρητά. Επικαλούμενος και τη λογική της ψυχανάλυσης, υποστηρίζει ότι συχνά «καταλαβαίνουμε περισσότερα από τις σιωπές παρά από τα ίδια τα λόγια», καθώς αυτές αποτυπώνουν βαθύτερες εμπειρίες, τραύματα ή συγκρούσεις που παραμένουν απωθημένες. Η αφήγηση, επομένως, λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο μεταβίβασης μνήμης αλλά και ως αναστοχαστική διαδικασία συγκρότησης ταυτότητας, όπου η «ρωγμή» και η «σιωπή» αποκτούν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση νοήματος.

12. Barbara Myerhoff, *Number Our Days* (Νέα Υόρκη: Simon and Schuster, 1978), 18-19.

13. Das, *Life and Words*, ό.π., 6-9.

Σε επίπεδο ιστοριογραφικού πλαισίου, η έρευνα συνομιλεί με τη συζήτηση για την κοινωνική μνήμη των συγκρούσεων στην Ελλάδα, όπου η δημόσια ιστορία, οι πολιτικές ταυτότητες και οι οικογενειακές αφηγήσεις ανασχηματίζουν διαρκώς τα όρια του «πειστού» και του «ρητού».¹⁴ Όπως έχει επισημανθεί από τη Γκέφου-Μαδιανού, αντλώντας από το παράδειγμα του Maurice Bloch για τη ρητορική των Ζαφimanίρι της Μαδαγασκάρης, οι κοινωνίες οργανώνουν διαφορετικά είδη αφηγήσεων, την επίσημη και την ανεπίσημη, μέσα από τις οποίες συγκροτούνται ποικίλες μορφές αλήθειας, νοηματοδότησης και πειστικότητας.¹⁵ Το παρόν κείμενο μετατοπίζει το βάρος από τα δημόσια καθεστώτα μνήμης στις μικροκοινωνίες της φροντίδας και στην προχωρημένη ηλικία, υποστηρίζοντας ότι η τρίτη ηλικία και, ιδίως, ο θεσμικός γηριατρικός βίος αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση της «επιμονής» του τραύματος και των πρακτικών (αυτο)προστασίας μέσω των οποίων τα υποκείμενα διαφυλάσσουν την αξιοπρέπειά τους.

Η συμβολή του άρθρου είναι διττή. Πρώτον, προτείνει μια αναλυτική γλώσσα για το τραύμα που αποφεύγει τόσο τον ηρωικό μύθο της υπέρβασης όσο και τον παθολογικό μειωτισμό: η ανθεκτικότητα προσεγγίζεται ως πρακτική του καθημερινού, ως διαδικασία επανανοηματοδότησης που συχνά εγγράφεται στη σιωπή, στη φροντίδα και στην επιμονή της σχέσης.¹⁶ Δεύτερον, υπογραμμίζει τη μεθοδολογική αξία της προφορικής ιστορίας όταν αυτή συναντά την εθνογραφία: η λεκτική μαρτυρία πλαισιώνεται από την επιτελεστικότητά της (τόνος, παύση, βλέμμα), επιτρέποντας την ανάγνωση της μνήμης ως ενσώματης πράξης.¹⁷

Θεωρητικές προσεγγίσεις στη μνήμη και το τραύμα

Η έννοια του ιστορικού τραύματος έχει καταστεί κεντρική στη μεταπολεμική ιστοριογραφία και κοινωνική ανθρωπολογία, καθώς αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η βία δεν εξαντλείται στο ιστορικό συμβάν αλλά συνεχίζει να εγγράφεται στη ζωή των υποκειμένων.¹⁸ Η τραυματική εμπειρία δεν περιορίζεται στην καταστροφή ενός εξωτερικού κόσμου· συνιστά μια βιογραφική ρήξη που αποκόπτει το άτομο από την κανονικότητα, διαταράσσει τον ρυθμό της ζωής και εγκαθιδρύεται ως τομή στον χρόνο.¹⁹ Η κατοχική εμπειρία στην Ελλάδα υπήρξε τέτοια ρήξη, όχι μόνο λόγω της πείνας και της βίας αλλά και εξαιτίας της διάλυσης του οικείου κόσμου, της απώλειας προσώπων και της ανατροπής της καθημερινότητας.

Η μνήμη δεν εκφράζεται μόνο μέσα από τον λόγο, εγγράφεται στο σώμα, στις χειρονομίες, στις παύσεις και στις σιωπές. Η ενσώματη μνήμη αναφέρεται ακριβώς σε αυτή τη διάσταση, όπου η σωματική έκφραση συνιστά εξίσου ισχυρή μορφή μαρτυρίας με τον λόγο.²⁰ Η Veena Das, μελετώντας τις εμπειρίες βίας στην Ινδία, επισημαίνει ότι το τραύμα συχνά δεν αρθρώνεται ως πλήρης αφήγηση, αλλά επιμένει στη σιωπή, στη ρωγμή, στη συναισθηματική ασυνέχεια. Αυτή η «κάθοδος στο καθημερινό» αποκαλύπτει πώς η βία ενσωματώνεται στη ζωή χωρίς να μετατρέπεται σε κλειστό κεφάλαιο του παρελθόντος.²¹ Συναφής είναι η έννοια της μεταμνήμης (postmemory), όπως την ανέπτυξε η Marianne

14. Ευγενία Αλεξάκη, «Η μνήμη της “ανάξιας ζωής”. Tiergartenstraße 4 - Μνημείο για τα θύματα της ναζιστικής “ευθανασίας”», στο Γιώργος Κόκκινος - Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Εγκλεισμοί και Ιστορία*, (Αθήνα: Πεδίο, 2024), 299-301.

15. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: σύγχρονες τάσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2022), 36-37. Η συγγραφέας, αναφερόμενη στη μελέτη του Maurice Bloch για τους Ζαφimanίρι της Μαδαγασκάρης, διακρίνει μεταξύ «επίσημης» και «ανεπίσημης» αφήγησης, αναδεικνύοντας την κοινωνική συγκρότηση του πειστικού και του ρητού λόγου.

16. Das, *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*, University of California Press, Berkeley, 2007, 6-9.

17. Paul Connerton, *Μνήμη και λήθη στη νεωτερικότητα και την ύστερη νεωτερικότητα*, μτφρ. Δ. Πολέμης (Αθήνα: Gutenberg, 2024), 124-125.

18. Das, ό.π., 6-9.

19. Μάνος Σαββάκης - Μανόλης Τζανάκης, «Βιογραφική ρήξη και ιδρυματισμός: Θεσμικές και αφηγηματικές διαστάσεις μιας κοινωνικής διαδικασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 120 (2006), 42.

20. Connerton, ό.π., 124-125.

21. Das, ό.π., 6-9.

Hirsch, η οποία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι μεταγενέστερες γενιές «κληρονομούν» τραύματα που δεν έζησαν άμεσα, αλλά τα απορροφούν μέσω αφηγήσεων, εικόνων και σιωπών.²²

Παράλληλα, το γηροκομείο ως θεσμικό περιβάλλον δεν αποτελεί απλώς έναν χώρο φροντίδας· είναι επίσης τόπος εγκλεισμού και κοινωνικού αποκλεισμού. Ο Erving Goffman, στο κλασικό έργο του για τα ολοπαγή ιδρύματα, περιγράφει πώς θεσμοί οργανώνουν τον χώρο και τον χρόνο με τρόπους που τείνουν να «απογυμνώνουν» τα υποκείμενα από την ατομικότητά τους.²³ Ο εγκλεισμός, εδώ, δεν είναι μόνο χωρικός αλλά και υπαρξιακός: σημαίνει την απώλεια κοινωνικών ρόλων, την αποδυνάμωση της αυτονομίας και την ενίσχυση της σιωπής. Ωστόσο, μέσα σε αυτούς τους περιορισμούς, τα υποκείμενα αναπτύσσουν μορφές ανθεκτικότητας και μικρο-αντιστάσεων. Η αφήγηση καθίσταται μια τέτοια πράξη: μια ρωγμή στη θεσμική σιωπή, μέσα από την οποία οι τρόφιμοι ανασυγκροτούν την ταυτότητά τους και διεκδικούν έναν χώρο φωνής.²⁴

Τέλος, η προφορική ιστορία έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση των φωνών που αποκλείστηκαν από την επίσημη ιστοριογραφία. Ο Paul Thompson τόνισε ότι μέσω της προφορικής ιστορίας «οι σιωπηλές φωνές» αποκτούν ορατότητα, αναδιαμορφώνοντας τα όρια της ιστορίας.²⁵ Η Lynn Abrams, από την πλευρά της, υπογραμμίζει ότι η προφορική ιστορία δεν αφορά μόνο τη συλλογή πληροφοριών· είναι μια σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στον αφηγητή και τον ερευνητή, όπου η σιωπή, οι παύσεις και οι συναισθηματικές μεταβολές αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της μαρτυρίας.²⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, η προφορική ιστορία δεν περιορίζεται σε ένα ρόλο «συμπλήρωσης» της ιστοριογραφίας· συνιστά θεωρητική και μεθοδολογική πρόταση για την κατανόηση του τραύματος και της μνήμης, καθώς ενσωματώνει το προσωπικό, το συναισθηματικό και το ενσώματο στο πεδίο της ανάλυσης.

Εθνογραφικό πλαίσιο και μεθοδολογία

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα γηροκομείο στη Βόρεια Ελλάδα, έναν θεσμό που συνδυάζει χαρακτηριστικά «χώρου φροντίδας» και ολοπαγούς ιδρύματος. Για λόγους δεοντολογίας, και με σκοπό την αποφυγή στοχοποίησης τόσο του ίδιου του ιδρύματος όσο και των διαμενόντων σε αυτό, το γηροκομείο δεν κατονομάζεται στην παρούσα μελέτη και χρησιμοποιούνται τα αρχικά γράμματα των αφηγητών. Ως θεσμικό πλαίσιο, δεν περιορίζεται σε ένα χώρο στέγασης ηλικιωμένων· συγκροτεί μια μικροκοινωνία με ιδιαίτερους κανόνες, ιεραρχίες και σχέσεις εξουσίας. Οι τρόφιμοι μοιράζονται κοινόχρηστους χώρους, ακολουθούν ένα καθορισμένο πρόγραμμα καθημερινότητας και συχνά στερούνται την αίσθηση της ιδιωτικότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη αποκτά ιδιαίτερη σημασία, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως ατομική πράξη αυτοπροσδιορισμού και ως συλλογική πρακτική που αρθρώνεται ενώπιον άλλων, συγκροτώντας ένα κοινό πεδίο αφήγησης.

Η θεσμική ζωή, όπως έχει δείξει ο Erving Goffman, διαμορφώνεται μέσα από την αυστηρή οργάνωση του χώρου και του χρόνου, την επιτήρηση και την ομοιομορφία της καθημερινής ρουτίνας.²⁷ Στα ολοπαγή ιδρύματα, το άτομο υπόκειται σε διαδικασίες που τείνουν να το «απογυμνώνουν» από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και να το εντάσσουν σε μια ομογενοποιημένη συλλογικότητα. Ωστόσο, η ίδια η ομοιομορφία αυτή δημιουργεί και τις προϋποθέσεις για μικρο-αντιστάσεις: οι τρόφιμοι επιχειρούν να ανασυγκροτήσουν την ταυτότητά τους μέσα από καθημερινές πρακτικές, όπως η αφήγηση ιστοριών, η ανάμνηση του παρελθόντος ή ακόμη και η σιωπή απέναντι σε ερωτήσεις.

22. Marianne Hirsch, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29/1 (2008), 103-108.

23. Goffman, *Ασυλα*, ό.π., 23-25.

24. *Ο.π.*, 32-39.

25. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π., 117-127.

26. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό.π., 70-72.

27. Goffman, *Ασυλα*, ό.π., 32-39.

Η αφήγηση, επομένως, αποκτά διπλή λειτουργία: είναι ταυτόχρονα μέσο ατομικής αυτοέκφρασης και δημόσια πράξη, καθώς εκφέρεται παρουσία άλλων τροφίμων ή προσωπικού, διεκδικώντας έναν χώρο φωνής εντός του θεσμού.

Η επιτόπια εθνογραφική έρευνα διήρκεσε αρκετούς μήνες και στηρίχθηκε σε συμμετοχική παρατήρηση και ημιδομημένες συνεντεύξεις με τροφίμους. Η παρατεταμένη παρουσία στο γηροκομείο αποδείχθηκε καθοριστική για τη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης, οι οποίες επέτρεψαν την πρόσβαση σε ευαίσθητες μαρτυρίες, που δεν θα είχαν εκφραστεί σε μια σύντομη συνέντευξη. Η καθημερινή συνύπαρξη με τους ηλικιωμένους, η συμμετοχή στις δραστηριότητές τους και η επαναλαμβανόμενη συναναστροφή δημιούργησαν ένα κλίμα οικειότητας, που έδωσε τη δυνατότητα στις αφηγήσεις να ξεδιπλωθούν σταδιακά.

Σημαντικά ζητήματα δεοντολογίας τέθηκαν εξαρχής. Χρησιμοποιήθηκαν τα αρχικά των ονομάτων για την προστασία της ανωνυμίας των συμμετεχόντων, ενώ υπήρξε σαφής ενημέρωση για τον σκοπό της έρευνας, τη χρήση του υλικού και το δικαίωμα απόσυρσης. Για τους τρόφιμους του ιδρύματος, η επικοινωνία και η συναίνεση πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με τη διοίκηση του γηροκομείου και, όπου κρίθηκε αναγκαίο, με τους συγγενείς ή τους νόμιμους εκπροσώπους τους.

Η εθνογραφική εμπειρία κατέδειξε ότι οι σιωπές και οι παύσεις δεν αποτελούν αποτυχία της μεθόδου· αντιθέτως, συνιστούν μορφές μαρτυρίας. Η σιωπή, το χαμηλωμένο βλέμμα, η διακοπή του λόγου ή το δάκρυ λειτουργούν ως ενσώματες εκφράσεις μνήμης και συναισθήματος, εγγράφοντας στο σώμα όσα δεν μπορούν να ειπωθούν με λόγια. Το σώμα δεν νοείται απλώς ως φυσική οντότητα, αλλά ως τόπος ενσωμάτωσης συναισθημάτων και αισθήσεων, όπου η μνήμη μετατοπίζεται από τη σωματοποίηση της εμπειρίας στη «γεωγραφία των αισθήσεων», τη χαρτογράφηση της συγκίνησης, της θλίψης, της χαράς, της μελαγχολίας και του πόνου.²⁸ Στο πλαίσιο αυτό, το πεδίο της έρευνας δεν συγκροτείται μόνο γνωστικά, αλλά και συν-κινητικά (affective), μέσα από τις συγκινησιακές ανταλλαγές που παράγουν γνώση, οικειότητα και συναισθηματική εγγύτητα μεταξύ ερευνητή και πληροφορητή.

Η Lynn Abrams έχει τονίσει ότι η προφορική ιστορία δεν είναι απλή διαδικασία συλλογής πληροφοριών· είναι μια σχέση που συγκροτείται ανάμεσα στον αφηγητή και τον ερευνητή.²⁹ Ο τρόπος με τον οποίο τίθενται οι ερωτήσεις, η οικειότητα που αναπτύσσεται και η εμπιστοσύνη που χτίζεται επηρεάζουν καθοριστικά το υλικό. Αυτό παρατηρήθηκε και στην παρούσα έρευνα: η αρχική άρνηση ή επιφυλακτικότητα πολλών τροφίμων σταδιακά υποχώρησε, με αποτέλεσμα να προκύψουν πιο προσωπικές και λεπτομερείς αφηγήσεις, όπως στην περίπτωση της Β.Κ.

Επιπλέον, η εθνογραφική ανάλυση ενσωμάτωσε την επιτελεστικότητα της αφήγησης. Ο τόνος της φωνής, οι χειρονομίες, η σωματική στάση, ακόμη και οι παύσεις, θεωρήθηκαν ουσιώδη στοιχεία της μαρτυρίας. Ο Paul Connerton έχει επισημάνει ότι οι κοινωνίες θυμούνται όχι μόνο μέσα από τον λόγο αλλά και μέσα από σωματικές πρακτικές και τελετουργίες.³⁰

Αφηγήσεις πολέμου και μνήμης: δύο περιπτώσεις

Οι αφηγήσεις της κατοχικής εμπειρίας εμφανίζονται ετερογενείς· διαφοροποιούνται ως προς τον τόνο, το περιεχόμενο και τις στρατηγικές διαχείρισης του τραύματος. Στην παρούσα έρευνα αναδεικνύονται δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: ο Α.Μ., γεννημένος το 1926, και η Β.Κ., γεννημένη το 1941. Η αντιπαράθεσή τους επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς η μνήμη οργανώνεται άλλοτε γύρω από επιτελεστικές αφηγήσεις ανδρείας και άλλοτε γύρω από σιωπές και φροντίδα. Μια φροντίδα που συγκροτείται ως κοινωνικά και έμφυλα προσδιορισμένη πρακτική, στο πλαίσιο αυτού που η Joan Tronto ονομάζει «ethic of care»: ένα σύνολο αξιών και σχέσεων που εδράζονται στην προσοχή, την ευθύνη και τη μέριμνα για τον άλλο, ιστορικά συνδεδεμένων με το «γυναίκειο» και συχνά αόρατων στον δημόσιο λόγο.³¹

28. Κράββα, *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό*, ό.π., 147-150.

29. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό.π., 45.

30. Connerton, *Μνήμη και λήθη στη νεωτερικότητα*, ό.π., 83.

31. Joan C. Tronto, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care* (Νέα Υόρκη - Λονδίνο: Routledge, 1993), 1-4.

Ο Α.Μ. περιέγραψε τις εμπειρίες του από την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής μέσα από μια ρητορική ανδρεία. Όπως αφηγήθηκε, κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε με την οικογένειά του στο χωριό Δαφνώνας της Ξάνθης. Όταν Βούλγαροι στρατιώτες εισέβαλαν στο πατρικό τους, ζήτησαν από τη μητέρα του να παραδώσει δύο από τα αγόρια της οικογένειας· ένας από αυτούς ήταν ο ίδιος. Μεταφέρθηκε στην πόλη Σμόλιαν της Βουλγαρίας, όπου εργάστηκε ως βοσκός, λαμβάνοντας τροφή ως αντάλλαγμα για την εργασία του. Την ίδια στιγμή, η μητέρα του, η οποία είχε παραμείνει στο χωριό, αντιμετώπιζε σοβαρές στερήσεις και επισιτιστικές ελλείψεις. Ο βιωματικός και γεωγραφικός αυτός διαχωρισμός ανάμεσα στον ίδιο και τη μητέρα του φαίνεται να χαραχτηκε βαθιά στη μνήμη του, λειτουργώντας ως λανθάνουσα συναισθηματική εγγραφή που ενεργοποιήθηκε κατά την αφήγηση.

Στο μεγαλύτερο μέρος της αφήγησής του, ο Α.Μ. προβάλλει τον εαυτό του ως ενεργό υποκείμενο μέσα στα γεγονότα, τονίζοντας πράξεις προστασίας και διάσωσης άλλων. Ανάμεσα στις αναμνήσεις του περιλαμβάνονται ιστορίες όπου βοηθά Έλληνες που ζούσαν σε παραμεθόρια χωριά ή παρεμβαίνει για να σώσει μια γυναίκα που είχε απαχθεί από Βούλγαρο στρατιωτικό, την οποία φυγάδευσε ο ίδιος στην Ελλάδα. Οι αφηγήσεις αυτές αποπνέουν έναν τόνο ηρωισμού και ευθύνης, συγκροτώντας ένα αφηγηματικό ήθος ανδρείας, μέσα από το οποίο ο ίδιος νοηματοδοτεί τη θέση του στο παρελθόν και ανακτά ένα αίσθημα ελέγχου απέναντι στην εμπειρία της κατοχής.

Η επιτελεστική αυτή ρητορική ρήγνυται όταν ο Α.Μ. αναφέρεται στη μητέρα του. Εκεί η αφήγηση διακόπτεται· η σιωπή, η παύση στη ροή του λόγου, το χαμηλωμένο βλέμμα και το δάκρυ αποτυπώνουν μια πληγή που δεν μπορεί να εκφραστεί με λέξεις. Όπως έχει δείξει η Veena Das, το τραύμα επιμένει «στις ρωγμές της αφήγησης», στις στιγμές εκείνες όπου η ιστορία καταρρέει και το ανείπωτο κάνει την παρουσία του αισθητή.³² Η σιωπή του Α.Μ. δεν αποτελεί έλλειμμα· είναι η ίδια η μαρτυρία του τραύματος, μια ενσώματη έκφραση που αρθρώνει όσα δεν μπορεί να πει η γλώσσα.

Η μαρτυρία του δείχνει πώς η μνήμη μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο συγκρότησης κοινωνικού κύρους, όπου η αφήγηση μετατρέπεται σε πεδίο αυτοεπιβεβαίωσης και νοηματοδότησης της ταυτότητας. Η μνήμη δεν αποτελεί στατικό αποτύπωμα του παρελθόντος· είναι διαδικασία επανεπίθεσης της ταυτότητας, όπως έχει επισημάνει ο Paul Thompson.³³ Οι αφηγήσεις ζωής, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν αναπαράγουν απλώς το παρελθόν, αλλά το ερμηνεύουν εκ νέου από τη σκοπιά του παρόντος, προκειμένου να αποδώσουν συνοχή και νόημα.

Αντίθετα, η Β.Κ., γεννημένη το 1941 στην Ξάνθη, δεν βίωσε άμεσα τον πόλεμο ως συνειδητό υποκείμενο· οι μνήμες της συγκροτούνται κυρίως μέσα από την εμπειρία της μητέρας της, η οποία υπέστη βίαιη κακοποίηση από Βούλγαρους στρατιώτες. Η ίδια αφηγείται ότι η μητέρα της «έχασε το μυαλό της» ύστερα από τα βασανιστήρια, γεγονός που καθόρισε ολόκληρη τη δική της βιογραφία, καθώς αφιέρωσε τη ζωή της στη φροντίδα της. Η αρχική της στάση ήταν άρνηση: «Δεν θέλω να θυμάμαι, γιατί δεν μπορώ να τα ξανασκεφτώ», επαναλαμβάνοντας το «δεν θυμάμαι» σαν να προστάτευε τον εαυτό της από την αναβίωση του πόνου. Αυτή η στάση αποτυπώνει τη διττή φύση του τραύματος: την αποστροφή προς το παρελθόν, αλλά και την αδυναμία πλήρους απελευθέρωσης από αυτό. Όπως έχει ορίσει η Cathy Caruth, το τραύμα δεν είναι απλώς μια ανάμνηση ενός βίαιου γεγονότος, αλλά η καθυστερημένη, επαναλαμβανόμενη και συχνά ανεξέλεγκτη εισβολή του στο παρόν.³⁴

Η μαρτυρία της Β.Κ. πήρε μορφή έπειτα από την παρατεταμένη ερευνητική παρουσία στο γηροκομείο. Η σταδιακή ανάπτυξη εμπιστοσύνης άνοιξε τον δρόμο για την αφήγηση, που ξεκίνησε διστακτικά και κορυφώθηκε σε ένα ιδιαίτερα έντονο απόσπασμα, το οποίο αποδίδεται αυτούσιο:

Σκότωναν κόσμο. Τους έπαιρναν στη Βουλγαρία. Και σου λέω τη μαμά μου, επειδή ζητούσαν τον μπαμπά μου οι Βούλγαροι και δεν ήξερε η γυναίκα –εκείνος πήγε, κρύφτηκε– και την έλεγαν: «Πού πήγε; Πού πήγε;» «Δεν ξέρω», έλεγε. Και επειδή «δεν ξέρω, δεν ξέρω» και δεν είπε πού πήγε... την... (μικρή παύση)... έδειραν πολύ. Δηλαδή, μαύρισε το σώμα της και την τύλιξαν σε προβιές από πρόβατα και έχασε το μυαλό... και ύστερα τυραννηθήκαμε εμείς.

32. Das, *Life and Words*, ό.π., 6-9.

33. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π., 217-220.

34. Caruth, *Unclaimed Experience*, ό.π., 11.

Αργότερα, συμπληρώνει: «Δεν παντρεύτηκα εγώ, δεν μπορούσα να την αφήσω».

Το απόσπασμα αυτό δείχνει με δραματικό τρόπο πώς το τραύμα δεν περιορίζεται στο άμεσο γεγονός· διαχέεται στη βιογραφική πορεία του παιδιού. Η Β.Κ. δεν θυμάται τον πόλεμο ως παιδί, αλλά το τραύμα της μητέρας της ενσωματώθηκε στη δική της ζωή, καθορίζοντας επιλογές, όπως η άρνηση του γάμου, και διαμορφώνοντας την ίδια της την ταυτότητα. Εδώ αναδεικνύεται η έννοια της μεταμνήμης, όπως την ανέπτυξε η Marianne Hirsch, ως μια δομή διαγενεακής μετάδοσης της τραυματικής εμπειρίας, η οποία, αν και δεν βιώθηκε άμεσα, καθορίζει βιογραφίες και ταυτότητες.³⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαγενεακής μεταβίβασης του τραύματος αποτυπώνεται στο βιβλίο *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα*, όπου η μαρτυρία της Τασούλας Μουτάκη και η σιωπηλή συμμετοχή του γιου της αποκαλύπτουν πώς η μνήμη της βίας εγγράφεται και μεταβιβάζεται στο οικογενειακό πεδίο.³⁶

Η περίπτωση της Β.Κ. φωτίζει μια διαφορετική μορφή ανθεκτικότητας. Δεν πρόκειται για την εξωστρεφή επιτελεστικότητα της ανδρείας, όπως στον Α.Μ., αλλά για μια σιωπηλή ανθεκτικότητα που ενσωματώθηκε στη φροντίδα. Όπως επισημαίνει η Veena Das, η συνέχιση της ζωής μετά τη βία δεν εκδηλώνεται απαραίτητα μέσα από ηρωικές αφηγήσεις· συχνά αποτυπώνεται σε απλές, καθημερινές πράξεις φροντίδας και επιμονής.³⁷ Η ζωή της Β.Κ. συγκροτήθηκε όχι στην υπέρβαση του τραύματος αλλά στη συγκατοίκηση με αυτό. Στον δικό της βίο, η ανθεκτικότητα σημαίνει να ζεις με το τραύμα, να το φροντίζεις και να το κουβαλάς, ακόμη κι όταν αυτό δεν είναι δικό σου, αλλά της προηγούμενης γενιάς.

Η αντιπαράθεση των δύο περιπτώσεων αποκαλύπτει την πολυμορφία της μνήμης και των στρατηγικών ανθεκτικότητας. Ο Α.Μ., μέσα από μια σειρά αφηγήσεων όπου προβάλλει πράξεις προστασίας και διάσωσης άλλων κατά τη διάρκεια της Κατοχής, οργανώνει τη μνήμη του γύρω από μια «ρητορική ανδρείας» που του προσδίδει συνοχή και ηθικό κύρος. Ωστόσο, αυτή η αφήγηση ρηγματώνεται τη στιγμή που αναφέρεται στη μητέρα του, αποκαλύπτοντας το ευάλωτο υπόστρωμα πίσω από το ηρωικό ύφος. Η Β.Κ., αντίθετα, οικοδομεί τη ζωή της γύρω από τη σιωπή και τη φροντίδα, φέρνοντας στο προσκήνιο μια άλλη διάσταση της μνήμης: όχι ως θριαμβευτική επιτέλεση, αλλά ως καθημερινή, σιωπηλή αντοχή. Και στις δύο περιπτώσεις, το τραύμα παραμένει παρόν, είτε εμφανίζεται στη ρωγμή μιας αφήγησης είτε ενσωματώνεται σε έναν βίο αφιερωμένο στη φροντίδα.

Οι δύο περιπτώσεις μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε τρεις βασικές παρατηρήσεις. Πρώτον, η μνήμη δεν έχει ενιαία μορφή. Μπορεί να είναι θορυβώδης, επιτελεστική και δημόσια, όπως στον Α.Μ., ή σιωπηλή, ιδιωτική και προστατευτική, όπως στη Β.Κ. Δεύτερον, η ανθεκτικότητα δεν ταυτίζεται με την πλήρη υπέρβαση του τραύματος. Στον Α.Μ. λειτουργεί ως ρητορική αυτοεπιβεβαίωσης, ενώ στη Β.Κ. ως πρακτική φροντίδας και επιμονής. Τρίτον, η σιωπή είναι ισοδύναμη με τον λόγο. Στην περίπτωση του Α.Μ. εμφανίζεται ως ρήξη στη ροή της αφήγησης, ενώ στη Β.Κ. ως μόνιμη στρατηγική προστασίας. Και στις δύο περιπτώσεις, η σιωπή αποτελεί ουσιαστική μαρτυρία.

Η σύγκριση των δύο αφηγήσεων φανερώνει επίσης πώς ο θεσμικός χώρος του γηροκομείου πλασιώνει τις στρατηγικές μνήμης. Ο εγκλεισμός, όπως τον ανέλυσε ο Goffman, περιορίζει την αυτονομία και διαμορφώνει συγκεκριμένα όρια έκφρασης.³⁸ Στο περιβάλλον αυτό, η αφήγηση γίνεται ένας από τους λίγους τρόπους με τους οποίους οι ηλικιωμένοι διεκδικούν ταυτότητα και φωνή. Η συμβολή της προφορικής ιστορίας είναι ότι μας επιτρέπει να κατανοήσουμε αυτές τις αφηγήσεις όχι ως απλά «συμπληρώματα» της ιστοριογραφίας αλλά ως πολύτιμες μορφές γνώσης, που αναδεικνύουν την ενσώματη, συναισθηματική και διαγενεακή διάσταση της μνήμης.³⁹

35. Hirsch, «The Generation of Postmemory», ό.π., 106.

36. Κατερίνα Τσέκου, Βασίλης Δαλκαβούκης και Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα. Οι μαρτυρίες της Τασούλας Μουτάκη και του Ηλία Ιωαννάκη για την 7η Μεραρχία του ΔΣΕ στη Θράκη, την υπερορία και τον επαναπατρισμό* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), 27.

37. Das, *Life and Words*, ό.π., 1-17.

38. Goffman, *Άσυλα*, ό.π., 32-39.

39. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π., 56-57.

Η συμβολή της προφορικής ιστορίας στη μελέτη του τραύματος και του γήρατος

Η αντιπαραβολή των δύο περιπτώσεων φανερώνει ότι η προφορική ιστορία αποτελεί κρίσιμο εργαλείο για τη μελέτη του τραύματος και της μνήμης σε θεσμικά περιβάλλοντα γήρατος. Οι αφηγήσεις του Α.Μ. και της Β.Κ. δεν μας προσφέρουν απλώς πληροφορίες για την Κατοχή· αποκαλύπτουν πώς το τραύμα βιώνεται, επανεγγράφεται και μεταδίδεται στον βιογραφικό χρόνο και πώς ενσωματώνεται στο σώμα, στη φωνή, στις σιωπές και στις παύσεις. Η προφορική ιστορία εδώ δεν είναι μόνο μέθοδος συλλογής δεδομένων· είναι παράθυρο σε μορφές μνήμης που δεν καταγράφονται αλλιώς και που διαφορετικά θα παρέμεναν άορατες.

Μια πρώτη συμβολή της προφορικής ιστορίας είναι ότι καθιστά δυνατή την ανάδυση του «ανείπωτου». Στην περίπτωση του Α.Μ., η αφήγηση διακόπτεται όταν μιλά για τη μητέρα του· η σιωπή, η παύση, το χαμηλωμένο βλέμμα αποτελούν την ίδια τη μαρτυρία του τραύματος. Στην περίπτωση της Β.Κ., η άρνηση να μιλήσει («Δεν θέλω να θυμάμαι...») λειτουργεί ως φραγμός, αλλά ταυτόχρονα φανερώνει την επιμονή του πόνου στο παρόν. Οι σιωπές αυτές δεν αποτελούν αποτυχία της μεθόδου· είναι ο τόπος όπου το τραύμα συνεχίζει να δρα.⁴⁰ Όπως υπογραμμίζει η Veena Das, η βία δεν τελειώνει με το ιστορικό γεγονός, αλλά επιμένει στο καθημερινό, εγγράφεται στις μικρές παύσεις, στα βλέμματα και στη σωματική στάση.⁴¹ Η προφορική ιστορία, όταν ασκείται εθνογραφικά, έχει την ικανότητα να αναγνωρίζει τη σημασία αυτών των «ρωγμών» και να τις ενσωματώνει στην ανάλυση.

Μια δεύτερη συμβολή είναι η ανάδειξη της σιωπής ως μορφής μνήμης. Η σιωπή δεν είναι απουσία· είναι ενεργός πρακτική διαχείρισης του τραύματος. Στον Α.Μ., η σιωπή εμφανίζεται ως ρήξη σε μια αφήγηση που αλλιώς θα παρέμενε συνεκτική· στη Β.Κ., ως μόνιμη στρατηγική προστασίας. Η Lynn Abrams έχει επισημάνει ότι η προφορική ιστορία πρέπει να αναγνωρίζει την αξία των σιωπών, των παύσεων και των συναισθηματικών μεταβολών, καθώς όλα αυτά συνιστούν συστατικά στοιχεία της μαρτυρίας.⁴² Στην πράξη, η σιωπή μπορεί να πει περισσότερο από τα λόγια· αναδεικνύει τα όρια του ρητού και τις στρατηγικές αυτοπροστασίας του αφηγητή.

Μια τρίτη συμβολή αφορά το ίδιο το πλαίσιο του γηροκομείου. Ως θεσμός εγκλεισμού, συγκροτείται από κανόνες που οργανώνουν τον χρόνο, τον χώρο και τις καθημερινές πρακτικές. Ο Erving Goffman ορίζει τα ολοπαγή ιδρύματα ως θεσμούς όπου η ατομικότητα αποδυναμώνεται και τα υποκείμενα εντάσσονται σε μια ομοιομορφία.⁴³ Ωστόσο, η εθνογραφική παρατήρηση δείχνει ότι, ακόμη και σε αυτά τα περιβάλλοντα, η αφήγηση μπορεί να λειτουργήσει ως πράξη μικρο-αντίστασης: μέσα από την ανάκληση του παρελθόντος, ο τρόφιμος ανακτά προσωρινά την ταυτότητά του και επαναδικαιώνει μια θέση ως φορέας μνήμης. Το γηροκομείο, επομένως, δεν είναι μόνο πλαίσιο σιωπής· είναι και πλαίσιο όπου οι σιωπές και οι αφηγήσεις διαπλέκονται, συγκροτώντας νέες μορφές μαρτυρίας.

Τέλος, η προφορική ιστορία σε θεσμικά πλαίσια γήρατος αποκαλύπτει τη συνέχεια του τραύματος στον βιογραφικό χρόνο. Ο Α.Μ., στη δέκατη δεκαετία της ζωής του, εξακολουθεί να συγκινείται βαθιά από τη μνήμη της μητέρας· η Β.Κ. κουβαλά το τραύμα της μητέρας της ως καθοριστικό πλαίσιο ύπαρξης, που επηρέασε τις επιλογές της ζωής της. Το γήρας, έτσι, δεν είναι χρόνος «λήθης», αλλά χρόνος επιμονής της μνήμης. Όπως έχει δείξει και η Lynn Abrams, η μνήμη στην τρίτη ηλικία δεν εξασθενεί· αντίθετα, μπορεί να ανασυγκροτείται με μεγαλύτερη ένταση και ακρίβεια, προσφέροντας μια μορφή «ανασκόπησης ζωής» που συνδέει το παρελθόν με το παρόν.⁴⁴

Συμπεράσματα: Η μνήμη ως ενσώματη επιμονή του παρελθόντος

Η παρούσα μελέτη έδειξε ότι η προφορική ιστορία, σε συνδυασμό με την εθνογραφική μεθοδολογία, συνιστά προνομιακό εργαλείο για τη διερεύνηση της μνήμης και του τραύματος στο πλαίσιο

40. Ό.π., 224-227.

41. Das, *Life and Words*, ό.π., 1-23.

42. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό.π., 56-60.

43. Goffman, *Άσυλα*, ό.π., 32-39.

44. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό.π., 129.

του γήρατος. Μέσα από τις αφηγήσεις του Α.Μ. και της Β.Κ., δύο τροφίμων γηροκομείου με διαφορετικές βιογραφικές διαδρομές, φωτίστηκαν δύο διακριτοί αλλά εξίσου σημαντικοί τρόποι ανθεκτικότητας: η επιτελεστική μνήμη της ανδρείας και η σιωπηλή μνήμη της φροντίδας. Οι αφηγήσεις αυτές αποκαλύπτουν ότι η μνήμη δεν είναι στατικό αποτύπωμα του παρελθόντος· είναι δυναμική διαδικασία που ανανεώνεται, μεταβάλλεται και αποκτά νέο νόημα μέσα από το παρόν.

Μια βασική συμβολή της μελέτης αφορά τη μνήμη ως ενσώματη εμπειρία. Οι παύσεις, οι σιωπές, οι κινήσεις του σώματος και οι συναισθηματικές εκδηλώσεις δεν αποτελούν απλώς συνοδευτικά του λόγου· συνιστούν αυτόνομες μορφές μαρτυρίας. Ο Paul Connerton έχει δείξει ότι οι κοινωνίες θυμούνται όχι μόνο μέσω του λόγου αλλά και μέσω του σώματος, των χειρονομιών και των πρακτικών.⁴⁵ Στις αφηγήσεις του Α.Μ. και της Β.Κ., η σωματική έκφραση –το δάκρυ, η παύση, η άρνηση– λειτούργησε ως αναπόσπαστο στοιχείο της μνήμης, ισότιμο με την προφορική αφήγηση.

Η ανθεκτικότητα αναδείχθηκε ως πρακτική του καθημερινού. Στην περίπτωση του Α.Μ., η μνήμη του πολέμου οργανώθηκε γύρω από την ανάκληση πράξεων γενναιότητας, λειτουργώντας ως αφήγηση αυτοεπιβεβαίωσης. Στην περίπτωση της Β.Κ., η ανθεκτικότητα εκφράστηκε μέσα από τη μακρόχρονη φροντίδα της μητέρας, σε μια ζωή που συγκροτήθηκε γύρω από τη συγκατοίκηση με το τραύμα.⁴⁶ Η συνέχιση της ζωής μετά τη βία δεν εκδηλώνεται απαραίτητα με ηρωικές αφηγήσεις, αλλά μπορεί να εγγράφεται σε απλές, καθημερινές πράξεις επιμονής. Στο πλαίσιο αυτό, η ανθεκτικότητα δεν ταυτίζεται με την υπέρβαση του τραύματος· αποτυπώνεται στη δυνατότητα να ζει κανείς μαζί του, μετατρέποντας το τραύμα σε στοιχείο μιας νέας κανονικότητας.

Παράλληλα, το γήρας αναδεικνύεται ως κατεξοχήν πεδίο μνήμης. Η τρίτη ηλικία δεν αποδείχθηκε χρόνος λήθης, αλλά περίοδος κατά την οποία οι μνήμες επιμένουν, αναδιατυπώνονται και επανέρχονται με νέους τρόπους.⁴⁷ Το γηροκομείο, παρότι θεσμός εγκλεισμού που περιορίζει την αυτονομία, αποδείχθηκε ταυτόχρονα τόπος αφήγησης, όπου οι ηλικιωμένοι διεκδικούν χώρο για τη φωνή τους μέσα από μικρο-αντιστάσεις. Η ίδια η πράξη της αφήγησης, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αποτέλεσε χειρονομία αντίστασης απέναντι στη θεσμική σιωπή και στην απειλή της ανωνυμίας.

Τέλος, τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν ότι το τραύμα δεν «κλείνει» ιστορικά· παραμένει ενεργό, εγγεγραμμένο στο σώμα και στον λόγο των υποκειμένων. Ο Α.Μ., στην προχωρημένη ηλικία του, εξακολουθεί να συγκινείται από την ανάμνηση της μητέρας του, αποκαλύπτοντας μια πληγή που δεν επουλώθηκε ποτέ. Η Β.Κ., από την πλευρά της, έζησε ολόκληρη τη ζωή της μέσα στη σκιά του τραύματος της μητέρας της, μετατρέποντας το ξένο βίωμα σε δικό της. Και στις δύο περιπτώσεις, η μνήμη λειτούργησε ως ενσώματη επιμονή του παρελθόντος.

Επιστημολογικά, το άρθρο αναδεικνύει τη συμβολή των προφορικών μαρτυριών, των βιογραφικών αφηγήσεων και της εθνογραφικής έρευνας στη διεύρυνση των τρόπων με τους οποίους παράγεται και νοείται η ιστορική γνώση. Η δύναμή τους έγκειται στην αποκάλυψη των υποκειμενικών διαστάσεων του τραύματος. Σε πρακτικό επίπεδο, η έρευνα ανοίγει νέους δρόμους για την κατανόηση του γήρατος όχι ως βιολογικής φάσης αλλά ως κοινωνικού και μνημονικού χώρου, όπου οι εμπειρίες πολέμου, στερήσεων και οικογενειακών τραυμάτων συνεχίζουν να διαμορφώνουν την καθημερινότητα. Έτσι, η ανθρωπολογία του γήρατος, σε διάλογο με την προφορική ιστορία, μπορεί να συμβάλει σε μια βαθύτερη κοινωνική κατανόηση των ηλικιωμένων, όχι ως «παθητικών αποθετών μνήμης» αλλά ως ενεργών φορέων ιστορίας. Με τον τρόπο αυτό, το παρελθόν δεν περιορίζεται στη σφαίρα του ιστορικού γεγονότος· επιμένει στο σώμα, στη σιωπή, στη φροντίδα. Η μνήμη δεν είναι απλώς ανάμνηση· είναι βίωμα που συνεχίζει να κατοικεί το παρόν και να το διαμορφώνει.

45. Connerton, *Μνήμη και λήθη στη νεωτερικότητα*, ό.π., 124-125.

46. Das, *Life and Words*, ό.π., 1-23.

47. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, ό.π., 129.

Το Europa Universalis IV ως γεωπολιτική αναπαράσταση της πρώιμης σύγχρονης περιόδου και ως εργαλείο μάθησης: Μια έρευνα περίπτωσης

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΤΑΜΠΟΥΡΑΤΖΗΣ

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα περίπτωσης εξετάζει το Europa Universalis IV ως γεωπολιτική αναπαράσταση της πρώιμης σύγχρονης περιόδου (1444–1821) και ως εκπαιδευτικό εργαλείο. Αρχικά, παρουσιάζεται η εκπαιδευτική αξία των παιχνιδιών στρατηγικής βάσει υπάρχουσών μελετών. Στη συνέχεια, διερευνάται η συμβατότητα του παιχνιδιού με τη θεωρία του Επιθετικού Ρεαλισμού του John Mearsheimer, μέσα από τρία ιστορικά σενάρια: τον Μεγάλο Βόρειο Πόλεμο, την περίοδο Sengoku Jidai και τις πρώιμες οθωμανικές κατακτήσεις. Τα παιγνιώδη συστήματα επιθετικής επέκτασης και συνασπισμών αναδεικνύουν πώς το παιχνίδι ενσωματώνει μερκαντιλιστικές και γεωστρατηγικές δυναμικές. Τέλος, το Europa Universalis IV συγκρίνεται με τίτλους όπως το Civilization V, το Victoria II, το Total War: Rome II και το War in the East, με κριτήριο τον ρεαλισμό αναπαράστασης. Συμπεραίνεται ότι το παιχνίδι αποτελεί εξαιρετικό εκπαιδευτικό εργαλείο, ιδίως σε τριτοβάθμιο επίπεδο, χάρη στην ισορροπημένη απεικόνιση πολέμου, διπλωματίας, οικονομίας και γεωπολιτικής.

Abstract

This case study examines Europa Universalis IV as a geopolitical representation of the early modern period (1444–1821) and as an educational tool. The study first reviews existing research on the pedagogical value of strategy games, then investigates the game's alignment with John Mearsheimer's Offensive Realism theory through three historical scenarios: the Great Northern War, the Sengoku Jidai period, and the early Ottoman conquests. The game's Aggressive Expansion and Coalition systems demonstrate how it embeds mercantilist and geostrategic dynamics. Europa Universalis IV is then compared against Civilization V, Victoria II, Total War: Rome II, and War in the East, evaluated on historical realism across war, diplomacy, economics, and geopolitics. The study concludes that Europa Universalis IV stands out as a particularly effective educational instrument, especially at the tertiary level, due to its balanced and historically grounded simulation of international relations and early modern statecraft.

Το Europa Universalis IV είναι ένα παιχνίδι στρατηγικής μεγάλης κλίμακας, που δημιουργήθηκε από την Paradox Interactive και κυκλοφόρησε το 2013. Δίνει στους παίκτες τον έλεγχο ενός έθνους/κράτους μεταξύ 1444 και 1821, και τη δυνατότητα να το καθοδηγήσουν, μέσα από τη διπλωματία, τον πόλεμο, το εμπόριο και την εξερεύνηση, σε μια ανοιχτή και δυναμική εμπειρία. Τα βασικά χαρακτηριστικά του παιχνιδιού έχουν ως εξής: Οι παίκτες επιβλέπουν κυβερνήσεις, οικονομίες, στρατούς και πολιτισμικά ζητήματα (όπως θρησκείες και κουλτούρες), με στόχο να δημιουργήσουν την αυτοκρατορία τους. Ταυτόχρονα, με την παρουσία τους επηρεάζουν σημαντικά ιστορικά ζητήματα, όπως η προτεσταντική Μεταρρύθμιση, η αποίκηση του Νέου Κόσμου και, γενικότερα, την περίοδο κατά την οποία η Ευρώπη έθεσε τις βάσεις για την κυριαρχία της, στη μετέπειτα βικτωριανή εποχή.

Το παιχνίδι ξεχωρίζει για την προσπάθειά του να διατηρήσει την ιστορική ακρίβεια, με βαθιά και περίπλοκα μηχανικά συστήματα. Λόγω της φύσεως του παιχνιδιού, και της περιόδου που καλύπτει, έχει ατελείωτη επαναληψιμότητα, καθώς κάθε παιχνίδι μπορεί να εξελιχθεί διαφορετικά.

Μεθοδολογία και τα χαρακτηριστικά της έρευνας

Όπως προαναφέρθηκε, η έρευνα αυτή είναι έρευνα περίπτωσης, ένα case study του Europa Universalis IV, με στόχο να αποδείξει την εφαρμογή του επιθετικού ρεαλισμού του Mearsheimer στη λειτουργία του παιχνιδιού, καθώς και τον ρόλο που μπορεί να επιτελέσει ως εργαλείο μάθησης. Ως εκ τούτου, αυτή η έρευνα, εκ φύσεως, έχει μια περιγραφική και διερευνητική χροιά.

Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, θα εξεταστούν έρευνες οι οποίες δείχνουν την επίδραση των παιχνιδιών στρατηγικής ως διδακτικό μέσο. Σε δεύτερο χρόνο, θα παρουσιαστεί μια σύντομη ανάλυση της θεωρίας του επιθετικού ρεαλισμού και της εφαρμογής της μετέπειτα στο Europa Universalis IV. Έπειτα παρουσιάζονται τρία διαφορετικά σενάρια που μπορούν να διαδραματιστούν στο Europa Universalis IV, με στόχο να δείξουν το πώς το παιχνίδι αναπαριστά τα παραπάνω και πώς μπορεί να λειτουργήσει ως διδακτικό εργαλείο.

Τέλος, θα συγκριθεί το Europa Universalis IV με επιλεγμένα παραδείγματα άλλων παιχνιδιών στρατηγικής, τα οποία θα αξιολογηθούν με βάση τον ρεαλισμό τους, εννοώντας την ακριβή ιστορική αναπαράσταση των γεγονότων και της περιόδου την οποία το κάθε παιχνίδι ξεχωριστά πραγματεύεται. Οι παράμετροι που θα εξεταστούν θα είναι η οικονομία, η γεωπολιτική, η διπλωματία και ο πόλεμος, για κάθε παιχνίδι ξεχωριστά.

Τα παιχνίδια στρατηγικής και η εκπαιδευτική τους αξία

Υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνών που εξετάζουν πώς τα στρατηγικά παιχνίδια μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εκπαιδευτικά εργαλεία, ειδικά σε τομείς όπως η κριτική σκέψη, η ιστορία, η οικονομία και η λήψη αποφάσεων. Παρακάτω ακολουθεί μια επισκόπηση ορισμένων βασικών μελετών και των ευρημάτων τους.

Πολλές μελέτες δείχνουν ότι τα στρατηγικά παιχνίδια βελτιώνουν τις εξής δεξιότητες: βελτιώνουν την ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και προάγουν την προσαρμοστικότητα σε διάφορες καταστάσεις, καθώς οι παίκτες πρέπει να σχεδιάζουν πλάνα με οπτική το μέλλον, να προσαρμόζονται σε νέες καταστάσεις και μεταβλητές και να αξιολογούν διαφορετικές στρατηγικές προκειμένου να νικήσουν. Μια έρευνα που είχε ως αντικείμενο μελέτης την επίδραση των παιχνιδιών δράσης έδειξε, μέσω τεσσάρων διαφορετικών πειραμάτων, ότι από τις δύο ομάδες ελέγχου (control groups) της έρευνας, χωρισμένες σε πεπειραμένους παίκτες παιχνιδιών δράσης και μη, η ομάδα ελέγχου (control group) με προηγούμενη εμπειρία σε παιχνίδια δράσης παρουσίασε ταχύτερους χρόνους αντίδρασης, αυξημένη ταχύτητα επεξεργασίας πληροφοριών και μεγαλύτερη ευχέρεια

στην εναλλαγή μεταξύ διαφορετικών γνωστικών εργασιών.¹ Παρόμοια αποτελέσματα βρέθηκαν και σε έρευνες με θέμα τα παιχνίδια στρατηγικής.² Έτσι, τα παιχνίδια στρατηγικής τείνουν να ενισχύουν την ευελιξία σκέψης και την ικανότητα προσαρμογής.

Ένας άλλος τομέας που βελτιώνεται είναι η μνήμη και η επεξεργασία πληροφοριών. Η μελέτη των Glass, Maddox και Love (2013), στο *Psychological Science*, διαπίστωσε ότι τα real-time strategy (RTS) παιχνίδια, όπως το *Starcraft*, βελτιώνουν τη μνήμη εργασίας και τη νοητική ευελιξία. Πιο συγκεκριμένα, έπειτα από 40 ώρες εκπαίδευσης της ομάδας ελέγχου σε παιχνίδια RTS, οι άνθρωποι της ομάδας αυτής επέδειξαν αυξημένη νοητική ευελιξία και απόδοση σε σχετικές ασκήσεις σε σύγκριση με την άλλη ομάδα.³

Τα στρατηγικά παιχνίδια με ιστορικά θέματα (π.χ., *Europa Universalis IV*, *Civilization*, *Age of Empires*) μπορούν να βελτιώσουν τη γνώση της ιστορίας. Μελέτες δείχνουν ότι η αλληλεπίδραση με τέτοια παιχνίδια μπορεί να δημιουργήσει σενάρια τα οποία κινητοποιούν το ενδιαφέρον και καλλιεργούν τη σκέψη των μαθητών,⁴ καθώς και να εξυπηρετήσουν, υπό προϋποθέσεις, πιο αποτελεσματικά τον σκοπό ενός εργαλείου μάθησης από ό,τι θα μπορούσε ένα σχολικό εγχειρίδιο.⁵

Πολλά στρατηγικά παιχνίδια εισάγουν τους παίκτες σε πολύπλοκα οικονομικά συστήματα. Τίτλοι όπως το *Cities: Skylines* διδάσκουν την ισορροπία εσόδων - εξόδων, ενώ το *Civilization* και το *Europa Universalis IV* εισάγουν έννοιες όπως οι εμπορικές διαδρομές, η αποικιοκρατία, ο μερκαντισμός, η θρησκευτική επιρροή στον κοινωνικό χώρο, καθώς και την αναπαράσταση του πολέμου και των εκφάνσεών του, μεταξύ πολλών άλλων.

Παραδείγματος χάριν, η σειρά *Total War* αποτελεί έναν ενδιαφέροντα τρόπο να εισαχθεί κάποιος στην έννοια του μερκαντισμού και της αποικιοκρατίας.⁶ Το παιχνίδι *Anno 1800* μπορεί να αποτελέσει εργαλείο μάθησης βασικών αρχών προσφοράς και ζήτησης, καθώς και πολεοδομίας, ενώ η σειρά *Civilization* είναι γνωστή τόσο για την εφαρμογή μερικών απλών αρχών γεωπολιτικής και γεωγραφικής φύσεως μέσω του τρόπου παιχνιδιού,⁷ καθώς και για τη χρήση του *Civilization III* ως παιχνιδιού μάθησης γεωγραφίας και ιστορίας σε έρευνα πεδίου, σε ομάδα μαθητών λυκείου.⁸ Το συγκεκριμένο case study έδειξε αυξημένο ενδιαφέρον για το μάθημα ιστορίας, καθώς και συνεργατικότητα μεταξύ των συμμετεχόντων μαθητών.

Ωστόσο, ορισμένοι ερευνητές προειδοποιούν ότι η ιστορική ακρίβεια συχνά παραμορφώνεται και οι μαθητές μπορεί να διαμορφώσουν παρανοήσεις χωρίς κατάλληλη καθοδήγηση, κάτι το οποίο απαιτεί προσεκτικούς χειρισμούς από πλευράς του καθηγητή.⁹ Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος σχηματισμού ανακριβών γνώσεων και στερεοτύπων για το γνωστικό αντικείμενο.

1. Christopher Shawn Green κ.ά., «The effect of action video game experience on task-switching», *Computers in Human Behavior*, 28/3 (2012), 984-994.

2. Brian D. Glass, W. Todd Maddox, Bradley C. Love, «Real-Time Strategy Game Training: Emergence of a Cognitive Flexibility Trait», *PLoS One*, 8/8 (2013), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0070350>.

3. Στο ίδιο.

4. Constance Steinkuehler - Kurt Squire, «Virtual worlds and learning», *On the Horizon*, 17/1 (2009), 8-11.

5. Στο ίδιο.

6. Rolfe Daus Peterson, Andrew Justin Miller, Sean Joseph Fedorko, *The Same River Twice: Exploring Historical Representation and the Value of Simulation in the Total War, Civilization, and Patrician Franchises* (Bloomsbury Academic, 2013), 33-48.

7. Στο ίδιο.

8. John K. Lee - Jeffrey Probert, «Civilization III and Whole-Class Play in High School Social Studies», *The Journal of Social Studies Research*, 34/1 (2010), 1-28.

9. Thomas Apperley - Jussi Parikka, «Platform Studies' Epistemic Threshold», *Games and Culture*, 13/4 (2015), 349-369.

Ο John Mearsheimer και ο επιθετικός ρεαλισμός

Ο «επιθετικός ρεαλισμός» του John Mearsheimer είναι μια δομική θεωρία των διεθνών σχέσεων που βασίζεται στην ευρύτερη ρεαλιστική παράδοση. Υποστηρίζει ότι τα κράτη επιδιώκουν εγγενώς την ισχύ, λόγω της αναρχικής φύσης του διεθνούς συστήματος. Παρακάτω παρουσιάζεται μια εις βάθος ανάλυση της θεωρίας, των βασικών της επιχειρημάτων, των πλεονεκτημάτων και των επικρίσεων που έχει δεχτεί. Οι βασικές αρχές του επιθετικού ρεαλισμού είναι: Το διεθνές σύστημα είναι αναρχικό· δεν υπάρχει μια κεντρική αρχή που να επιβάλλει την τάξη. Ως εκ τούτου, τα κράτη πρέπει να βασίζονται στον εαυτό τους για την επιβίωσή τους. Τα κράτη είναι ορθολογικές οντότητες (rational actors), που κάνουν στρατηγικούς υπολογισμούς για να μεγιστοποιήσουν τις πιθανότητες επιβίωσής τους σε ένα αβέβαιο και ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Σε αντίθεση με τον αμυντικό ρεαλισμό (Waltz), ο οποίος υποστηρίζει ότι τα κράτη επιδιώκουν μόνο τόση ισχύ όση χρειάζονται για την ασφάλειά τους, ο Mearsheimer υποστηρίζει ότι τα κράτη επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν την ισχύ τους όποτε είναι δυνατόν. Ο απώτερος στόχος είναι η ηγεμονία ή, τουλάχιστον, η περιφερειακή κυριαρχία, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι απειλές. Επειδή τα κράτη δεν μπορούν να εμπιστευτούν το ένα το άλλο, επιδιώκουν συνεχώς την ισχύ, οδηγώντας σε ανταγωνισμό ασφάλειας και, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε πόλεμο. Ακόμη και τα ειρηνικά κράτη πρέπει να επιδιώκουν ισχύ για να αποτρέψουν πιθανούς επιτιθέμενους. Παρότι τα κράτη επιδιώκουν την ηγεμονία, η ύπαρξη ωκεανών και γεωγραφικών περιορισμών καθιστά την παγκόσμια κυριαρχία ανέφικτη. Ωστόσο, η περιφερειακή ηγεμονία είναι εφικτή και συχνά επιδιώκεται. Όταν αντιμετωπίζουν μια ανερχόμενη δύναμη, τα κράτη είτε εξισορροπούν (σχηματίζουν συμμαχίες εναντίον της δύναμης αυτής) είτε μεταβιβάζουν την ευθύνη (αφήνουν άλλους να αντιμετωπίσουν πρώτοι την απειλή).

Ο Mearsheimer πιστεύει ότι οι μεγάλες δυνάμεις συχνά προσπαθούν να μεταθέσουν το βάρος της εξισορρόπησης σε άλλους. Ο επιθετικός ρεαλισμός εξηγεί αποτελεσματικά τα ιστορικά μοτίβα ανταγωνισμού ισχύος, όπως οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, ο Α' και ο Β' Παγκόσμιος και ο Ψυχρός Πόλεμος.

Σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες θεωρίες που δίνουν έμφαση στη συνεργασία, το πλαίσιο του Mearsheimer προβλέπει συνεχή ανταγωνισμό και δυσπιστία, κάτι που συνάδει με μεγάλο μέρος της παγκόσμιας ιστορίας.

Οι επικριτές της θεωρίας αυτής υποστηρίζουν ότι δεν επιδιώκουν όλα τα κράτη αδιάκοπα την ισχύ – μερικά δίνουν προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη, τη σταθερότητα ή σε ιδεολογικούς στόχους. Ο Mearsheimer απορρίπτει τους διεθνείς οργανισμούς και τους κανόνες, αλλά θεσμοί όπως ο ΟΗΕ, το NATO και η Ε.Ε. έχουν συμβάλει στη σταθεροποίηση των διεθνών σχέσεων. Η θεωρία δυσκολεύεται να εξηγήσει τη μακροχρόνια ειρήνη μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, όπως η σταθερότητα μεταξύ των δυτικών δημοκρατιών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο επιθετικός ρεαλισμός θεωρεί ότι τα κράτη δρουν αποκλειστικά με βάση υπολογισμούς ισχύος, παραβλέποντας πώς η εσωτερική πολιτική, ο πολιτισμός ή οι ηγετικές αποφάσεις επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική. Η ιδέα ότι τα κράτη πρέπει να μεγιστοποιούν την ισχύ τους για να επιβιώσουν περιορίζει την ελευθερία δράσης, αγνοώντας περιπτώσεις όπου τα κράτη αποφεύγουν τον ανταγωνισμό ισχύος (π.χ. Ελβετία ή Ιαπωνία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο).

Ο επιθετικός ρεαλισμός του Mearsheimer προσφέρει ένα ισχυρό εργαλείο για την κατανόηση της διεθνούς πολιτικής, ιδιαίτερα μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Τονίζει τη διαρκή φύση του ανταγωνισμού και τις προκλήσεις της διαρκούς συνεργασίας. Ωστόσο, ο ντετερμινιστικός του χαρακτήρας και η παραμέληση μη υλικών παραγόντων (όπως οι θεσμοί, οι κανόνες και η εγχώρια πολιτική) καθιστούν τη θεωρία ατελή ή, τουλάχιστον, όχι πάντα θεματικά αποδεκτή, ως εξήγηση των παγκόσμιων υποθέσεων και ζητημάτων που αφορούν τη γεωπολιτική επιστήμη.

Η εφαρμογή του επιθετικού ρεαλισμού στο Europa Universalis IV και η αξία του ως εργαλείου εκπαίδευσης

Προκειμένου να δούμε πως εφαρμόζεται ο επιθετικός ρεαλισμός στο *Europa Universalis IV*, θα αναλυθούν συντόμως μερικοί βασικοί μηχανισμοί του παιχνιδιού, και έπειτα θα χρησιμοποιήσουμε παραδείγματα από το ίδιο το παιχνίδι. Θα χρησιμοποιηθούν τρία θεματικά παραδείγματα, τα οποία το *Europa Universalis IV* είναι σε θέση να αντιπροσωπεύσει:

- Ο Μεγάλος Βόρειος Πόλεμος (1700-1721)
- Περίοδος των εμπολέμων κρατών / Sengoku Jidai (1467-1615)
- Οι πρώιμες οθωμανικές κατακτήσεις (1444-1500)

Μέσα από αυτά τα τρία παραδείγματα θα αναδειχθούν ορισμένες από τις βασικές αρχές του επιθετικού ρεαλισμού, καθώς και το πώς το *Europa Universalis IV* αναπαριστά τον πόλεμο, την οικονομία και την διπλωματία.

Ο πρώτος βασικός μηχανισμός προς ανάλυση είναι το σύστημα της επιθετικής επέκτασης (Aggressive Expansion, εφεξής: AE). Το εν λόγω σύστημα αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο το παιχνίδι επιχειρεί να αποδώσει τον επιθετικό ρεαλισμό, καθώς και τις συνέπειες που απορρέουν από μια επεκτατική εξωτερική πολιτική. Συγκεκριμένα, το AE εκφράζεται αριθμητικά σε μια κλίμακα από το 0 έως το 1000, με την τιμή του να αυξομειώνεται ανάλογα με τις ενέργειες του παίκτη εντός του παιχνιδιού. Όσο πιο επιθετικό είναι το στυλ παιχνιδιού που υιοθετείται τόσο υψηλότερη γίνεται η τιμή του AE· και όσο αυξάνεται η τιμή αυτή τόσο πιθανότερο είναι να προκύψουν σοβαρές συνέπειες στη διπλωματική δραστηριότητα του παίκτη σε σχέση με άλλα κράτη.

Ο δεύτερος μηχανισμός, ο οποίος συνδέεται άμεσα με τον προηγούμενο, αφορά το σύστημα των Αμυντικών Συνασπισμών (Coalitions). Σύμφωνα με τους κανόνες του παιχνιδιού, οποιοδήποτε κράτος δύναται να ενταχθεί σε αμυντικό συνασπισμό εναντίον ενός άλλου, εφόσον η τιμή του AE υπερβαίνει το όριο των 50 μονάδων. Οι συνασπισμοί αυτοί έχουν ως στόχο τον περιορισμό, την ανάσχεση ή τη μείωση της ισχύος του συγκεκριμένου κράτους-στόχου σε επίπεδα που κρίνονται αποδεκτά από τα συμμετέχοντα μέλη. Η λογική αυτή αντανακλά τόσο την παιγνιώδη λειτουργία όσο και ιστορικά προηγούμενα τέτοιων στρατηγικών συμμαχιών.

Ο τρίτος συναφής μηχανισμός είναι το σύστημα των διπλωματικών στάσεων (attitudes), οι οποίες αποτυπώνουν τη γενικότερη προδιάθεση ενός κράτους έναντι κάποιου άλλου. Οι στάσεις αυτές διαμορφώνονται βάσει ποικίλων παραγόντων, όπως η πολιτισμική και θρησκευτική εγγύτητα, η γεωγραφική απόσταση, η σχετική στρατιωτική και ναυτική ισχύς, η οικονομική κατάσταση, καθώς και η τιμή του AE. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συντελούν στην υιοθέτηση μιας στάσης η οποία, με τη σειρά της, καθορίζει τη διπλωματική συμπεριφορά των κρατών εντός του παιχνιδιού. Ειδικότερα, το σύστημα των στάσεων ρυθμίζει το πώς τα κράτη-τεχνητή νοημοσύνη (AI) θα αντιδράσουν στις ενέργειες του παίκτη, ο οποίος διατηρεί μεγαλύτερη ευχέρεια κινήσεων. Για παράδειγμα, ένα κράτος με φιλική στάση είναι πιθανότερο να συνάψει συμμαχία ή να διατηρήσει ειρηνική πολιτική έναντι του παίκτη· αντιθέτως, ένα κράτος με επιθετική στάση δύναται είτε να εξαπολύσει άμεση επίθεση είτε να ενισχύσει στρατηγικά τους αντιπάλους του παίκτη ή να προστατεύσει πιθανούς μελλοντικούς στόχους του τελευταίου.

Στη συνέχεια, παρατίθεται πίνακας που καταγράφει όλες τις δυνατές στάσεις, καθώς και τη στρατηγική που τείνει να υιοθετεί το σύστημα τεχνητής νοημοσύνης (AI), ανάλογα με τη στάση που επικρατεί. Όπως βλέπουμε, υπάρχει πληθώρα στάσεων τις οποίες μπορεί να υιοθετήσει το AI απέναντι στον παίκτη ή οι παίκτες αναμεταξύ τους. Ανάλογα με τη στάση, η αντιμετώπιση είναι διαφορετική. Παρακάτω δίνονται ορισμένες στάσεις ως παραδείγματα:

Ουδέτερη στάση: Αυτή είναι η προεπιλεγμένη στάση για έθνη που βρίσκονται μακριά από το έθνος του παίκτη. Αν ένα έθνος βλέπει τον παίκτη ως ουδέτερο, μπορεί να ξεσπάσει πόλεμος υπό ορισμένες συνθήκες· ωστόσο, μια καλή σχέση με αυτά τα έθνη συχνά μπορεί να αποτρέψει κάτι τέτοιο.

Attitude	Antagonize	Annex	Weaken	Coalition	Warn	Vassalize	Ally	Befriend	Protect	Threat	Ignore
Neutral	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X
Ally	-	-	-	-	-	-	X	X	X	-	-
Hostile	X	X	-	-	X	-	-	-	-	-	-
Rivalry	X	X	X	X	-	-	-	-	-	-	-
Outraged	X	-	X	X	X	-	-	-	-	X	-
Defensive	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-
Friendly	-	-	-	-	-	X	X	X	-	-	-
Protective	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-
Loyal	-	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-
Disloyal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rebellious	X	X	-	-	-	X	-	-	-	X	-
Overlord	-	-	-	-	-	X	X	X	X	-	-
Domineering	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-
Threatened	-	-	X	-	-	-	X	X	-	X	-
Unknown	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X

Εχθρική στάση: Το έθνος αυτό θέλει να πολεμήσει τον παίκτη, είτε για να κατακτήσει εδάφη είτε για να απελευθερωθεί. Σε αντίθεση με την ανταγωνιστική ή την αγανακτισμένη στάση, η εχθρική είναι πιο ευκαιριακή, και το έθνος μπορεί να αλλάξει στάση αν ο παίκτης πάψει να είναι ελκυστικός στόχος. Η στρατιωτική ενίσχυση ή η βελτίωση των αμοιβαίων σχέσεων μπορεί να αλλάξει αυτή τη στάση.

Ανταγωνιστική στάση: Αν ένα έθνος βλέπει τον παίκτη ως αντίπαλο, θα θέλει να τον καταστρέψει και είναι πολύ απίθανο να αλλάξει γνώμη. Σε αντίθεση με ένα έθνος που είναι απλώς αγανακτισμένο ή μέλος στρατιωτικής συμμαχίας κατά του παίκτη, ένας αντίπαλος θα είναι εχθρός στο προβλεπτό μέλλον. Ένα έθνος παύει να είναι αντίπαλος αν γίνει πολύ πιο αδύναμο ή πολύ πιο ισχυρό από το έθνος του παίκτη.

Αγανακτισμένη στάση: Αν ένα έθνος είναι αγανακτισμένο από τη συμπεριφορά του παίκτη, θα προσπαθήσει ενεργά να τον καταστρέψει. Αυτά τα έθνη είναι εχθρικά και θα παραμείνουν έτσι όσο υπάρχουν οι λόγοι της αγανάκτησης. Πιθανότατα θα ενταχθούν σε συνασπισμό εναντίον του παίκτη. Μετά από αυτό, θα επανέλθουν στην «κανονική» άποψη για τον παίκτη. Αυτή η στάση σχετίζεται με υψηλό δείκτη επιθετικής επέκτασης προς το έθνος του παίκτη και θα αλλάξει αν μειωθεί η επιθετική επέκταση.

Συμμαχική στάση: Το έθνος αυτό βλέπει τον παίκτη ως σύμμαχό του.

Αμυντική στάση: Το έθνος αυτό βλέπει τον παίκτη ως σύμμαχο σε αμυντική συμμαχία. Είναι λιγότερο πιθανό να συμμετάσχει σε επιθετικούς πολέμους, εκτός αν αντιπαθεί έντονα τον στόχο (ειδικά αν είναι αντίπαλος). Ωστόσο, αυτή η στάση δεν αποτρέπει τον σύμμαχο από το να συμμετάσχει στους επιθετικούς πολέμους του παίκτη, σε αντίθεση με τη στάση της απειλής, η οποία δίνει 120 λόγους συμμετοχής.

Φιλική στάση: Το έθνος αυτό βλέπει τον παίκτη ως φυσικό σύμμαχο. Δεν θα του κηρύξει πόλεμο και είναι απίθανο να συμμετάσχει σε πόλεμο εναντίον του, ακόμα κι αν οι σχέσεις είναι κακές, εκτός αν αλλάξει δραματικά το διπλωματικό τοπίο. Τα έθνη αυτά θα επιδιώξουν να συμμαχήσουν με τον παίκτη. Έθνη που θεωρούν τον παίκτη ιστορικό φίλο τείνουν να κρατούν φιλική στάση απέναντί του.

Προστατευτική στάση: Το έθνος αυτό θέλει να προστατεύσει το έθνος του παίκτη – μέσω διπλωματικής υποταγής. Θα εγγυηθεί την ανεξαρτησία του και θα το υπερασπιστεί από εχθρούς, αποδεχόμενο εύκολα συμμαχίες, πιθανώς ως πρόλογο για υποταγή, αλλά συνήθως θα αρνείται να συμμετάσχει σε επιθετικούς πολέμους.

Πιστή στάση: Αυτό το υποτελές έθνος βλέπει θετικά τον παίκτη, έχει χαμηλή επιθυμία ελευθερίας και θα συνεργαστεί σε πολέμους χωρίς να έχει διάθεση για ανεξαρτησία.

Ανυπάκουη στάση: Αυτό το υποτελές έθνος βλέπει αρνητικά ή εχθρικά τον παίκτη, έχει υψηλή επιθυμία ελευθερίας, θα αρνηθεί να συμμετάσχει σε πολέμους, να υπερασπιστεί τα εδάφη του παίκτη ή να πληρώσει φόρους, και είναι πιο πιθανό να ζητήσει ανεξαρτησία.

Επαναστατική στάση: Αυτό το υποτελές έθνος θεωρεί τον παίκτη αδύναμο και άδικο, και είναι πολύ πιθανό να κηρύξει πόλεμο ανεξαρτησίας.

Δεσποτική στάση: Αυτό το έθνος θεωρεί ότι ο παίκτης πρέπει να είναι υποτελής του και θα προσπαθήσει να το επιτύχει. Αν είναι σύμμαχος του παίκτη και αποκτήσει δεσποτική στάση, είναι πιθανό να σπάσει τη συμμαχία, καθώς αυτή η στάση δίνει 1.000 λόγους για τη διατήρησή της.

Παράδειγμα 1: Ο Μεγάλος Βόρειος Πόλεμος (1700-1721)

Γι' αυτό το παράδειγμα, θα πάρουμε τον ρόλο της Ρωσίας στο σενάριο του Μεγάλου Βορείου Πολέμου. Το σενάριό μας ξεκινάει ήδη στην αρχή του πολέμου, με την κάθοδο της στρατιάς του Καρόλου ΙΒ' στην Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία. Όπως και έγινε ιστορικά, η Σουηδία σε αυτό το σημείο έχει ήδη επεκταθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι γείτονές της να έχουν σχηματίσει έναν αμυντικό συνασπισμό, μέρος του οποίου είναι η Δανία-Νορβηγία, η Ρωσία, η Σαξονία και η Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία.

Αυτό το σενάριο, καθώς είναι ήδη βασισμένο στην ιστορική απεικόνιση του πολέμου, επιτρέπει την εξέτασή του από τη ρωσική ή τη σουηδική πλευρά, με τον παίκτη να είναι σε θέση τόσο να αλλάξει τη ροή της ιστορίας όσο και να κατανοήσει τις γεωπολιτικές δυναμικές που εξώθησαν τις χώρες στον πόλεμο.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μετά τις καθοριστικές μάχες του Viborg και του Olonets, ο σουηδικός στρατός διαλύθηκε και επέτρεψε στα ρωσικά στρατεύματα να καταλάβουν τα λιμάνια της Βαλτικής.

Η αρχική οθόνη όταν ξεκινάει το σενάριο από τη ρωσική πλευρά.

Η διπλωματική οθόνη που απεικονίζει την εμπόλεμη κατάσταση.

Παρατηρούμε εδώ την πιστότητα με την οποία το Europa Universalis IV αναπαριστά την εποχή: τόσο τα σουηδικά όσο και τα ρωσικά στρατεύματα έχουν εξοπλισμό όμοιο με εκείνον που διέθεταν ιστορικά.

Να τονιστεί ότι βρισκόμαστε μόλις στο έτος 1704· σε αντίθεση με την πραγματική ζωή, ο μόνος τρόπος που θα μπορούσε να κρατήσει ο πόλεμος έως το 1722 θα ήταν με έναν παίκτη σε κάθε πλευρά, καθώς η τεχνητή νοημοσύνη δεν μπορεί να ανταγωνιστεί έναν άνθρωπο απέναντί της το ίδιο αποτελεσματικά.

Παράδειγμα 2: Περίοδος των εμπόλεμων κρατών / Sengoku Jidai (1467-1615)

Για το δεύτερο μας σενάριο, θα αναλάβουμε τον έλεγχο των πολέμαρχων των Oda, στη διασπασμένη από τον πόλεμο Ιαπωνία.

Στη συνέχεια, η ταχεία μας επέκταση προς όλες τις κατευθύνσεις οδηγεί στην ενοποίηση της κεντρικής Ιαπωνίας. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν προβλήματα...

Η ταχεία επέκταση διατάραξε σημαντικά την ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή. Όλα τα κράτη σε κόκκινο χρώμα αποφάσισαν να συνασπιστούν προκειμένου να αντιμετωπίσουν και να περιορίσουν την απειλή των Oda.

Μπορούμε ήδη να παρατηρήσουμε την αναπαράσταση της Ιαπωνίας ως ένα κράτος διασπασμένο μεταξύ διαφόρων πολεμάρχων. Το παιχνίδι μάς παρέχει περισσότερες πληροφορίες για την κατάσταση αυτή ήδη από την αρχή του.

Ο πόλεμος έχει κόστος. Οι συνεχείς πόλεμοι εξάντλησαν την οικονομία, ωθώντας την σε χρεοκοπία.

Στις 13 Ιουλίου 1451 ο συνασπισμός κηρύσσει τον πόλεμο απέναντι στους Oda, που καλούνται με 4.000 άντρες να αντιμετωπίσουν 22.000 αντιπάλους.

Η μάχη του Etchu οδήγησε στον πλήρη αφανισμό του στρατού των Oda. Εφεξής, η χώρα ήταν ανυπεράσπστη.

Δύο χρόνια μετά, η πτώση της πρωτεύουσας οδηγεί σε συνθηκολόγηση άνευ όρων.

Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι Oda κατέληξαν, μέσα σε μία δεκαετία, εκεί ακριβώς όπου ξεκίνησαν – αλλά χρεοκοπημένοι και χωρίς στρατό. Η έλλειψη διπλωματικών κινήσεων οδήγησε στον σχηματισμό του αμυντικού συνασπισμού, ο οποίος κατάφερε επιτυχώς να αναίρει όλες τις προηγούμενες κατακτήσεις τους.

Παράδειγμα 3: Οι πρώιμες οθωμανικές κατακτήσεις (1444-1500)

Σε αυτό το τρίτο και τελευταίο παράδειγμα θα δούμε πως το παιχνίδι αναπαριστά τη φύση των πρώιμων οθωμανικών κατακτήσεων. Ξεκινώντας, ήδη μπορούμε να δούμε ότι οι Οθωμανοί, αμέσως μετά την αποτυχημένη Σταυροφορία της Βάρνας, βρίσκονται πλέον σε κυρίαρχη θέση στα Βαλκάνια και την Ανατολία. Οι πιθανές οδοί επέκτασής τους βρίσκονται είτε απέναντι στις χριστιανικές δυνάμεις στα Βαλκάνια (με μαύρα βελάκια), είτε απέναντι στα εναπομείναντα τουρκικά κρατίδια και μουσουλμανικές δυνάμεις στην περιοχή (με κόκκινα βελάκια).

Όπως και στο δεύτερο παράδειγμα, παρατηρούμε ότι το παιχνίδι μάς παρέχει ιστορικά ακριβείς πληροφορίες μέσω του συστήματος των «γεγονότων» (events), τα οποία προσφέρουν ιστορικό περιεχόμενο για κάθε κράτος στο παιχνίδι.

Ταυτόχρονα, ο Εκατονταετής Πόλεμος αναζωπυρώνεται μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας.

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης, μας δίνονται δύο επιλογές: η ιστορική επιλογή της κατάληψης της πόλης και της διακυβέρνησης του Μοριά υπό καθεστώς ημιαυτόνομης υποτέλειας ή η πλήρης προσάρτηση όλων των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ως παίκτης, έχεις την ελευθερία να επιλέξεις εσύ πώς επηρεάζεις άμεσα τον ρου της ιστορίας.

Η κυκλωμένη με κόκκινο ένδειξη ονομάζεται *Aggressive Expansion* (AE) και αποτελεί τον τρόπο του παιχνιδιού να αντιπροσωπεύσει τον επιθετικό ρεαλισμό, καθώς και τις συνέπειες της επεκτατικής πολιτικής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτός ο αριθμός –ο οποίος είναι συσσωρευτικός από τις κατακτήσεις– επηρεάζει την πολιτική με ποικίλους τρόπους.

Η επέκτασή μας στην περιοχή κάνει τη διπλωματία με τους γείτονες πιο δύσκολη όσο περισσότερο ΑΕ συσσωρεύουμε.

Με την επέκταση στην Ανατολή προσωρινά μη διαθέσιμη, συνεχίζουμε την επέκταση στη Βαλκανική Χερσόνησο:

Εδώ βλέπουμε μια αναπαράσταση μεσαιωνικής μάχης: Όπως μπορούμε να δούμε στο μενού, έχουμε μια αναπαράσταση των γραμμών μάχης, καθώς και το ποιες από τις μεραρχίες μάχονται ανά πάσα στιγμή, στο κυκλωμένο με κόκκινο σημείο. Πάνω και κάτω έχουμε τους αρχηγούς του κάθε στρατού, καθώς και τα μαχητικά στατιστικά (πειθαρχία, ηθικό) της κάθε στρατιάς.

Εδώ βλέπουμε το αποτέλεσμα της επέκτασής μας στην Ανατολή: Οι χριστιανικές δυνάμεις έχουν γκρι χρώμα, καθώς είναι λίγο έως καθόλου επηρεασμένες από τις κινήσεις μας. Οι μουσουλμανικές δυνάμεις, όμως, είναι πράσινες, με το πράσινο να γίνεται πιο έντονο όσο πιο κοντά βρίσκονται στα σύνορά μας. Προς το παρόν, αυτό δεν συνιστά κάποια άμεση αντίδραση· αν, παρ' όλα αυτά, η επέκταση συνεχίσει, τότε το κίτρινο χρώμα δηλώνει κίνδυνο και το κόκκινο δηλώνει τη συμμετοχή των δυνάμεων αυτών σε αμυντικό συνασπισμό, όπως αυτός που αναπαραστάθηκε στο Παράδειγμα 2.

Αναπαράσταση πολιορκίας κάστρου. Βλέπουμε τον αριθμό των επιτιθέμενων στην κάτω πλευρά και των αμυνομένων στην πάνω, την κατάσταση του οχυρού, την τοποθεσία του, καθώς και άλλους παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν την πολιορκία.

Εδώ βλέπουμε άλλο ένα παράδειγμα της προσοχής στην ιστορική λεπτομέρεια που χαρακτηρίζει το *Europa Universalis IV*: Αυτός ο πίνακας, που υποδεικνύει τη διαμόρφωση της κυβέρνησης, έχει, ανάλογα με το κράτος, ορισμένα ιστορικά παραδείγματα. Στην προκειμένη περίπτωση, η επιλογή αυτή είναι το σύστημα *devşirme* των Οθωμανών, γνωστό στα ελληνικά ως «παιδομάζωμα», με αναλυτική περιγραφή της εφαρμογής του ιστορικά.

Η επέκταση μας στα Βαλκάνια έχει ήδη εξοργίσει δυνάμεις όπως την Ουγγαρία, τη Γένοβα, και τη Βενετία, οι οποίες πλέον αναπαρίστανται με κίτρινο.

Ο χάρτης εδώ αναπαριστά τις κτήσεις των Οθωμανών το έτος 1457, καθώς και τα υποτελή σε αυτούς κράτη. Λόγω πιο προσεκτικών διπλωματικών χειρισμών, δεν έχει υπάρξει ακόμη κάποια ενωμένη χριστιανική - ισλαμική αντίδραση κατά της οθωμανικής επέκτασης: οι μουσουλμάνοι δεν αντιδρούν σε επέκταση σε χριστιανικά εδάφη, καθώς και το αντίστροφο. Αυτό είναι απόλυτα συμβατό με τη θεωρία του Mearsheimer, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ότι δηλαδή τα κράτη μεταβιβάζουν την αντιμετώπιση της οθωμανικής απειλής μεταξύ τους, καθώς δεν θεωρούν τη γεωπολιτική κατάσταση ως έχει κίνδυνο για την ύπαρξή τους. Κοινώς, η αντίδραση των γειτόνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι περίπου η αντίδραση που είχαν ιστορικά απέναντι στην επέκτασή τους.

Η επέκτασή μας προς τις χριστιανικές δυνάμεις έχει ποικίλες αντιδράσεις: άλλη μια σταυροφορία καλείται κατά των Οθωμανών.

Όπως μπορούμε να δούμε από αυτά τα τρία εξαιρετικά απλουστευμένα και σύντομα παραδείγματα, το *Europa Universalis IV* ενσαρκώνει τις βασικές αρχές του επιθετικού ρεαλισμού του Mearsheimer. Ποια μπορεί, όμως, να είναι η εφαρμογή του ως εκπαιδευτικό εργαλείο;

Όπως είδαμε, όλα τα παραπάνω σενάρια ήταν αποκλειστικά μεταξύ του παίκτη και του ΑΙ. Εάν όμως τα σενάρια αυτά εκτυλίσσονταν μεταξύ δύο ή περισσότερων παικτών, αναμφίβολα το αποτέλεσμα θα ήταν εντελώς διαφορετικό, καθώς οι παίκτες-μαθητές θα μπορούσαν να συνεργαστούν αποτελεσματικά μεταξύ τους για να πετύχουν το επιθυμητό για τους ίδιους αποτέλεσμα.

Περαιτέρω, η αξία του *Europa Universalis IV* είναι η απaráμιλλη έως τώρα δυνατότητά του να απεικονίσει την πρώιμη νεότερη εποχή μέσω ποικίλων σεναρίων. Ένας δάσκαλος, ο οποίος θα ήθελε να εκμεταλλευτεί το παιχνίδι ως εκπαιδευτικό εργαλείο, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει:

Σενάριο του Τριακονταετούς Πολέμου

Σενάριο της Αμερικάνικης Επανάστασης

Μεταξύ πολλών άλλων σεναρίων, τα οποία είναι βασισμένα στην ιστορική πραγματικότητα της κάθε περιόδου, υπό την καθοδήγηση του δασκάλου ή του καθηγητή, ένας μαθητής θα μπορούσε να εξερευνήσει πλήθος ιστορικών σεναρίων όπως τα προαναφερθέντα παραδείγματα. Επιπλέον, πιθανή διδακτική χρήση του παιχνιδιού θα ήταν μια συνεδρία μεταξύ πολλών μαθητών-παικτών, στην οποία κάθε μαθητής αναλαμβάνει ένα κράτος και προσπαθεί να το κατευθύνει κατά την περίοδο την οποία παίζουν. Αναπόφευκτα, οι παίκτες θα έπρεπε να συνεργαστούν ή να συγκρουστούν μεταξύ τους, και έτσι, ακόμη και ασυνείδητα, να κατανοήσουν και να εντρυφήσουν μερικές βασικές γεωπολιτικές αρχές.

Σύγκριση του Europa Universalis IV με άλλα παιχνίδια στρατηγικής

Προκειμένου να καταστεί εφικτή μια ακριβής σύγκριση μεταξύ του *Europa Universalis IV* και άλλων παιχνιδιών στρατηγικής, με στόχο την αξιολόγηση της παιδαγωγικής του αξίας, κρίνεται απαραίτητος ο καθορισμός ενός ενιαίου μέτρου σύγκρισης.

Το μέτρο αυτό, στην παρούσα μελέτη, είναι ο βαθμός ρεαλιστικής αναπαράστασης (εφεξής «ρεαλισμός»). Με τον όρο αυτό νοείται η πιστή αποτύπωση ιστορικών γεγονότων και καταστάσεων, όπως τα πραγματεύεται κάθε παιχνίδι στρατηγικής. Συγκεκριμένα, εξετάζονται οι εξής παράμετροι: η αναπαράσταση βασικών γεωπολιτικών εννοιών, η απεικόνιση του πολέμου, της οικονομίας (σε βασικό επίπεδο) και της διπλωματίας.

Ως αντικείμενα σύγκρισης επιλέγονται τα παιχνίδια στρατηγικής: *Gary Grigsby's War in the East*, *Victoria II*, *Civilization V* και *Total War: Rome II - Emperor Edition*.

- Το *Gary Grigsby's War in the East*, που κυκλοφόρησε από τη Slitherine το 2010, αποτελεί ένα turn-based παιχνίδι στρατηγικής, το οποίο αναπαριστά το Ανατολικό Μέτωπο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέσω σειράς σεναρίων (1941, 1942, 1943, 1944), με χάρτη όπου κάθε εξαγωνο αντιστοιχεί σε 10 μίλια. Το παιχνίδι δεν περιλαμβάνει διπλωματικά, γεωπολιτικά ή οικονομικά στοιχεία, καθώς επικεντρώνεται αποκλειστικά στη στρατιωτική διάσταση της σύγκρουσης. Ωστόσο, προσφέρει έναν απaráμιλλο βαθμό ρεαλιστικής απεικόνισης του πολέμου: τα στρατεύματα αποδίδονται μέχρι και σε επίπεδο τάγματος (εν αντιθέσει με όλα τα υπόλοιπα παιχνίδια, τα οποία ξεκινούν την αναπαράσταση των στρατιωτικών τους μονάδων είτε από επίπεδο μεραρχίας είτε αναπαριστούν τους στρατιώτες ως ασαφείς «μονάδες»), ενώ παρέχεται λεπτομερής διαχείριση εξοπλισμού, πυρομαχικών, επιμελητείας, στρατιωτικής ιεραρχίας και απωλειών. Συνεπώς, αν και θεματικά περιορισμένο, συνιστά ίσως την πιο πιστή στρατιωτική προσομοίωση του Ανατολικού Μετώπου σε ψηφιακή μορφή, με αποκλειστική εστίαση στην παράμετρο του πολέμου.

- Το *Victoria II* εκδόθηκε από την Paradox Interactive το 2010. Αποτελεί παιχνίδι στρατηγικής σε πραγματικό χρόνο, το οποίο καλύπτει τη βικτωριανή εποχή αλλά και τον 20ό αιώνα μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου (1836-1936). Θεωρείται ως μία από τις πλέον παραστατικές προσεγγίσεις της εποχής αυτής. Διαθέτει ένα σύνθετο οικονομικό σύστημα που προσομοιώνει τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, την εξέλιξη της βιομηχανίας και την παραγωγή υλικών στρατιωτικής και πολιτικής χρήσης. Επιπλέον, το διπλωματικό του σύστημα αναπαριστά με ακρίβεια τη γεωπολιτική δυναμική της περιόδου, με ιδιαίτερη έμφαση στις σφαίρες επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων και στην ισορροπία δυνάμεων. Η απεικόνιση του πολέμου είναι συγκριτικά απλουστευμένη, με χρήση μονάδων σε επίπεδο μεραρχίας, αλλά προσφέρει βασική διαφοροποίηση τύπων στρατευμάτων (πεζικό, ιππικό, πυροβολικό, άρματα μάχης, αεροσκάφη).

- Το *Civilization V*, που εκδόθηκε από την Firaxis το 2013, συνιστά turn-based παιχνίδι στρατηγικής με αφηρημένη προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Αν και οι πολιτισμοί που εκπροσωπούνται (π.χ. Γερμανία, Αγγλία, Ρώμη) υπήρξαν στην πραγματικότητα και οι

ηγέτες τους (π.χ. Otto von Bismarck) βασίζονται σε πραγματικά ιστορικά πρόσωπα, η χαρτογράφηση και η εξέλιξη των πολιτισμών είναι διαδικαστικά παραγόμενες και μεταβάλλονται δραστικά από παιχνίδι σε παιχνίδι. Η οικονομία, η διπλωματία και ο πόλεμος παρουσιάζονται μέσω απλουστευμένων μηχανισμών, γεγονός που μειώνει τον ρεαλισμό, αλλά αυξάνει την προσβασιμότητα για νέους παίκτες. Παρά ταύτα, το παιχνίδι ενσωματώνει στοιχεία ανταγωνισμού και ισχύος που παραπέμπουν, έστω και σχηματικά, σε γεωπολιτικές δυναμικές. Εν γένει, αποτελεί μια εκλαϊκευμένη και διασκεδαστική απεικόνιση ιστορικών θεμάτων, αλλά όχι ένα εργαλείο ιστορικής προσομοίωσης.

- Τέλος, το *Total War: Rome II - Emperor Edition*, που κυκλοφόρησε από την Creative Assembly και τη SEGA το 2013, είναι επίσης turn-based παιχνίδι με ιδιαίτερη έμφαση στην απεικόνιση του πολέμου. Ο χάρτης καλύπτει μεγάλο μέρος της Ευρασίας και της Βόρειας Αφρικής, ενώ η οικονομία, η διπλωματία και η γεωπολιτική είναι παρούσες μεν, αλλά σε απλουστευμένη μορφή. Εκεί όπου το παιχνίδι ξεχωρίζει είναι στη διεξαγωγή των μαχών: αυτές αποδίδονται σε τρισδιάστατο περιβάλλον, επιτρέποντας στον παίκτη να ελέγχει ξεχωριστά κάθε μονάδα στο πεδίο της μάχης. Η ιστορική ακρίβεια των μονάδων, από τις ρωμαϊκές λεγεώνες έως τους πολεμικούς ελέφαντες της Καρχηδόνας, ενισχύει τον ρεαλισμό των μαχών και παρέχει μοναδική εμπειρία απεικόνισης της στρατιωτικής ιστορίας.

Η σύγκριση των προαναφερθέντων τίτλων παιχνιδιών στρατηγικής αποκαλύπτει τις διαφορετικές προσεγγίσεις που υιοθετούνται ως προς τη ρεαλιστική απεικόνιση των ιστορικών συνθηκών. Καθένα από αυτά προκρίνει διαφορετικές πτυχές της ιστορικής εμπειρίας, αντανακλώντας ποικίλες παιδαγωγικές και σχεδιαστικές προτεραιότητες.

Το *Gary Grigsby's War in the East* αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα λεπτομερειακής στρατιωτικής προσομοίωσης. Η πιστότητα στην απεικόνιση των πολεμικών επιχειρήσεων, η εξειδίκευση στα στρατιωτικά μεγέθη και η ακριβής αναπαραγωγή των επιμελητειακών διαδικασιών καταδεικνύουν τη χρησιμότητα του τίτλου ως εργαλείου κατανόησης των πολυπλοκοτήτων του πολέμου. Ωστόσο, η θεματική μονομέρεια (αποκλειστική εστίαση στο πολεμικό σκέλος) καθιστά τον τίτλο ακατάλληλο για τη μελέτη των γεωπολιτικών και οικονομικών διαστάσεων της εποχής.

Αντιθέτως, το *Victoria II* επιχειρεί μια πολυδιάστατη ιστορική προσομοίωση. Το ολοκληρωμένο οικονομικό και διπλωματικό του σύστημα προσφέρει στους παίκτες μια συνολική αντίληψη του τρόπου λειτουργίας των Μεγάλων Δυνάμεων και των παγκόσμιων ισορροπιών ισχύος κατά τον 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα. Παρά τις σχετικές του αδυναμίες στην απεικόνιση του πολέμου (λόγω της απλοποίησης των στρατιωτικών μηχανισμών), η συνολική του προσέγγιση ευνοεί την εκπαιδευτική του αξιοποίηση ως εργαλείου ερμηνείας ιστορικών διεργασιών.

Το *Civilization V*, παρόλο που ενσωματώνει ιστορικά πρόσωπα και πολιτισμικά στοιχεία, υστερεί σημαντικά ως προς τον ρεαλισμό. Η χρήση αφηρημένων μηχανισμών και η ανακατασκευή του ιστορικού πλαισίου σε κάθε νέο παιχνίδι αποδυναμώνουν τη δυνατότητά του να προσφέρει μια σταθερή, επαναλαμβανόμενη και συνεπή ιστορική εμπειρία. Παράλληλα, όμως, αποτελεί ένα ευχάριστο και προσβάσιμο εισαγωγικό εργαλείο για την καλλιέργεια ιστορικού ενδιαφέροντος, ειδικά σε νεότερο κοινό.

Το *Total War: Rome II - Emperor Edition* ισορροπεί ανάμεσα στην εντυπωσιακή απεικόνιση των στρατιωτικών συγκρούσεων και στην απλουστευμένη προσέγγιση της διπλωματίας και της οικονομίας. Η ρεαλιστική απεικόνιση των μαχών και η ιστορική ακρίβεια των μονάδων προσφέρουν ένα ιδιαίτερο εκπαιδευτικό πλεονέκτημα για την κατανόηση της στρατιωτικής ιστορίας της αρχαιότητας, αν και το συνολικό ιστορικό πλαίσιο παραμένει σχετικά επιφανειακό.

Σε αντίθεση με τα ανωτέρω, το *Europa Universalis IV* παρουσιάζει ένα εντυπωσιακό επίπεδο ισορροπίας μεταξύ των εξεταζόμενων παραμέτρων: γεωπολιτική, διπλωματία, οικονομία και πόλεμος. Η περίοδος που καλύπτει (1444-1821) είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση του σύγχρονου διεθνούς συστήματος. Το παιχνίδι ενσωματώνει ένα δυναμικό και ρεαλιστικό σύστημα

διεθνών σχέσεων, όπου η ισχύς, η επέκταση, οι συμμαχίες και η ισορροπία αποτελούν βασικούς άξονες της δράσης, σε πλήρη αντιστοιχία με τις αρχές του επιθετικού ρεαλισμού, όπως αυτές διατυπώνονται από τον John Mearsheimer.

Η στρατηγική του *Europa Universalis IV* βασίζεται στη διαρκή προσπάθεια των κρατών να αυξήσουν την επιρροή τους στο διεθνές σύστημα, να εξαλείψουν πιθανούς αντιπάλους, και να επιβιώσουν μέσω στρατιωτικής ισχύος ή διπλωματικών μηχανισμών. Αυτή η προσέγγιση συνιστά ένα εμβληματικό παράδειγμα εφαρμογής της θεωρίας του επιθετικού ρεαλισμού στο πλαίσιο ενός ψηφιακού παιχνιδιού, και συνεπώς ενισχύει τη θέση του τίτλου ως ισχυρού διδακτικού εργαλείου για την κατανόηση βασικών εννοιών των διεθνών σχέσεων και της ιστορικής εξέλιξης των κρατών.

Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι επειδή ένα παιχνίδι είναι λιγότερο ρεαλιστικό είναι απαραίτητα και κακό εκπαιδευτικό εργαλείο. Πράγματι, οι περισσότερες έρευνες πεδίου με παιχνίδια στρατηγικής έχουν γίνει πάνω σε παιχνίδια όπως το *Civilization* και το *Total War*, καθώς είναι ακριβώς αυτή η απλότητα η οποία μπορεί να τα κάνει προσβάσιμα στο ευρύ κοινό, καθώς και εύκολα στη χρήση από τους μαθητές. Ούτε μπορεί να ερμηνευτεί ως συσχέτιση ότι όσο πιο ρεαλιστικό είναι ένα παιχνίδι τόσο πιο δημοφιλές είναι σε πωλήσεις και κοινό. Αντιθέτως, ισχύει το ακριβώς αντίστροφο, που αντικατοπτρίζεται και στις πωλήσεις των συγκεκριμένων παιχνιδιών: Χρησιμοποιώντας την εφαρμογή *Video Game Insights*, μπορούμε να δούμε ότι οι πωλήσεις των συγκεκριμένων παιχνιδιών στην ιστοσελίδα *Steam* έχουν ως εξής:¹⁰

Civilization V: 15.700.000 αντίγραφα

Rome 2 Total War - Emperor Edition: 5.300.000 αντίγραφα

Europa Universalis IV: 3.300.000 αντίγραφα

Victoria 2: 897.000 αντίγραφα

War in the East: 31.407 αντίγραφα

Επομένως, μπορούμε να δούμε ότι η πιο πιστή αναπαράσταση ενός ιστορικού γεγονότος, περιόδου ή σεναρίου δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε περισσότερες πωλήσεις (και, συνεπώς, δημοφιλία) του συγκεκριμένου παιχνιδιού, καθώς εξαρτάται και από τις προτιμήσεις των παικτών ως προς το περιεχόμενό του.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση των παραπάνω παραδειγμάτων καταδεικνύει ότι ο βαθμός ρεαλιστικής αναπαράστασης στα παιχνίδια στρατηγικής δεν είναι ενιαίος, ούτε λειτουργεί με τα ίδια κριτήρια σε κάθε περίπτωση. Κάθε τίτλος προσφέρει διαφορετικές δυνατότητες ερμηνείας και προσέγγισης της ιστορικής πραγματικότητας, ανάλογα με το σχεδιαστικό του υπόβαθρο και την περίοδο που αντιπροσωπεύει.

Το *Europa Universalis IV* ξεχωρίζει, καθώς συνδυάζει με πληρότητα τις παραμέτρους της γεωπολιτικής, της διπλωματίας, της οικονομίας και του πολέμου, προσφέροντας ένα περιβάλλον υψηλής ιστορικής ακρίβειας. Η συμβατότητά του με τη θεωρία του επιθετικού ρεαλισμού του Mearsheimer καθιστά το παιχνίδι όχι μόνο κατάλληλο για διδακτικούς σκοπούς αλλά και μοναδικό παράδειγμα ψηφιακής αναπαράστασης διεθνολογικών θεωριών. Συμπερασματικά, μπορούμε να δούμε ότι το *Europa Universalis IV* είναι ένα παιχνίδι του οποίου ο κύριος άξονας (το core

10. Οι εκδότες σπανίως δημοσιοποιούν τον ακριβή αριθμό των πωληθέντων αντιτύπων. Κατά συνέπεια, τα εν λόγω στατιστικά στοιχεία παρουσιάζουν ένα πιθανό περιθώριο σφάλματος της τάξης του 5% έως 15%. Επιπλέον, η ανάλυση βασίζεται αποκλειστικά στην πλατφόρμα *Steam*, καθώς αποτελεί το μοναδικό αξιόπιστο μέσο για συγκριτική αξιολόγηση. Η συμπερίληψη επιπρόσθετων πλατφορμών, όπως οι *Epic Games* και *GoG*, καθώς και των πωλήσεων σε κονσόλες (*PlayStation*) ή σε φυσική μορφή (π.χ. CD), θα οδηγούσε σε σημαντικά αυξημένα μεγέθη. Μάλιστα, σε τέτοιες περιπτώσεις, η ανισομερής υπεροχή τίτλων όπως το *Civilization V* και το *Total War* καθίσταται ακόμη πιο εμφανής.

gameplay loop) είναι ο πόλεμος και πιο συγκεκριμένα ο πόλεμος όπως αυτός ερμηνεύεται από τον Mearsheimer, καθώς αποτελεί την κινητήρια αιτία επέκτασης των κρατών στο συγκεκριμένο παιχνίδι, σε βαθμό αυτοσκοπού, καθώς ο πόλεμος επιτρέπει την ενίσχυση των κρατών και την εξασφάλιση των συνόρων τους, ώστε μετέπειτα να προβούν πιο αποτελεσματικά σε περαιτέρω πολέμους.

Έτσι, αποτελεί ένα εξαιρετικό εργαλείο εκπαιδευτικής αξίας για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, καθώς ο τρόπος με τον οποίο αναπαριστά ορισμένες από τις ιστορικές πραγματικότητες της εποχής (αποικισμός) μπορεί να είναι απλοποιημένος, όμως, παρ' όλα αυτά, αυτή ακριβώς η απλότητα επιτρέπει σε ανθρώπους με λίγη ή καθόλου γνώση της εποχής και της περιόδου να κατανοήσουν το τι διαδραματίζεται μπροστά τους με έναν απλό και διασκεδαστικό τρόπο. Μπορεί να αξιοποιηθεί τόσο στην εκπαιδευτική διαδικασία όσο και ως εργαλείο ανάλυσης της παγκόσμιας ιστορικής δυναμικής, αποτελώντας γόνιμη γέφυρα μεταξύ θεωρίας και πράξης στο πεδίο της στρατηγικής σκέψης και των διεθνών σχέσεων.

Το παιχνίδι αυτό, ως εκ τούτου, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει μέρος εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αν και, ομολογουμένως, λόγω της χρονοβόρας φύσης του, θα αποτελούσε συνοδευτικό εργαλείο ίσως μονάχα σε πανεπιστήμια και, γενικότερα, τριτοβάθμιους φορείς.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Προϋποθέσεις δημοσίευσης: Προκειμένου να αξιολογηθεί προς δημοσίευση μια εργασία θα πρέπει: 1. Το θέμα της να εμπίπτει στα επιστημονικά ενδιαφέροντα του περιοδικού, 2. Να είναι πρωτότυπη, 3. Να μην έχει υποβληθεί ταυτόχρονα προς κρίση σε άλλο επιστημονικό περιοδικό και να μην έχει, καθ' οιονδήποτε τρόπο, δημοσιευτεί, 4. Το κείμενο, οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές να έχουν συνταχθεί σύμφωνα με τους κανόνες που παρατίθενται στη συνέχεια.

Γλώσσες δημοσίευσης: Το περιοδικό Έρεισμα δημοσιεύει εργασίες γραμμένες στη νέα ελληνική γλώσσα, συνοδευόμενες από περιλήψεις στην αγγλική. Σε περίπτωση που συγγραφείς επιθυμούν να υποβάλουν εργασίες στα αγγλικά, συνοδευόμενες από περίληψη στη νέα ελληνική γλώσσα, το αίτημά τους θα εξεταστεί από τη Συντακτική Επιτροπή.

Τρόπος υποβολής: Οι εργασίες υποβάλλονται στο email asyriato@he.duth.gr, σε μορφή .doc, .docx ή .rtf. Το όνομα του αρχείου κειμένου θα πρέπει να είναι γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες και να αποτελείται από δύο λέξεις: το επίθετο του συγγραφέα και μία χαρακτηριστική λέξη του τίτλου (π.χ. Filίου Refugees). Αν υπάρχουν εικόνες θα πρέπει και να αποσταλούν χωριστά και να είναι ενταγμένες στο κείμενο με τις λεζάντες τους, ώστε να φαίνεται η επιθυμητή θέση τους.

Έκταση του κειμένου: Οι μελέτες που δημοσιεύονται στο Έρεισμα δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν τις 7.000 λέξεις, εκτός αν οι επιμελητές τόμου αποφασίσουν διαφορετικά. Το περιοδικό δημοσιεύει άρθρα σε μονοτονικό σύστημα.

Παραθέματα και υποσημειώσεις: Το περιοδικό ακολουθεί το βιβλιογραφικό πρότυπο Chicago (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html).

Εικόνες: Οι εικόνες σε τόνους του γκρι και οι έγχρωμες που περιέχονται στις σελίδες του κειμένου θα πρέπει να έχουν ανάλυση 300 dpi και τα γραμμικά σχέδια ανάλυση 800 dpi, π.χ. αν μια έγχρωμη εικόνα τοποθετηθεί σε όλο το πλάτος της σελίδας, τότε το πλάτος της εικόνας σε pixel θα είναι περίπου 2250. Αν οι εικόνες χρειάζονται άδειες δημοσίευσης, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία περί πνευματικών δικαιωμάτων, οι συγγραφείς είναι υποχρεωμένοι να εξασφαλίζουν τις άδειες αυτές και να καταθέτουν ψηφιοποιημένα αντίγραφα τους μαζί με τις εικόνες. Σε

περίπτωση εικόνων που συνοδεύουν το άρθρο και δεν περιέχονται στις σελίδες του κειμένου, τα ονόματα των αρχείων .jpg θα πρέπει να περιλαμβάνουν το επίθετο του συγγραφέα με λατινικούς χαρακτήρες και τον αύξοντα αριθμό της εικόνας (π.χ. Filίου_1.jpg).

Επικοινωνία με τους συγγραφείς κατά τη διαδικασία αξιολόγησης: Την επικοινωνία με τους συγγραφείς αναλαμβάνει ο επιμελητής κάθε τόμου. Μέσα σε εύλογο χρονικό διάστημα από την υποβολή της εργασίας οι συγγραφείς λαμβάνουν μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, με το οποίο τους ανακοινώνεται το αποτέλεσμα της αξιολόγησης, το οποίο διαμορφώνεται αφού συμβουλευτεί δύο ανώνυμους κριτές. Αν μία εργασία δεν γίνει δεκτή για δημοσίευση, η απόφαση της επιτροπής σύνταξης τεύχους συνοδεύεται από τη σχετική αιτιολόγηση. Αν γίνει δεκτή υπό τον όρο να βελτιωθεί, ο επιμελητής κοινοποιεί στον συγγραφέα τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις των κριτών και μελών της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Στην περίπτωση αυτή ο επιμελητής ορίζει την προθεσμία εντός της οποίας ο συγγραφέας θα πρέπει να υποβάλει την τελική μορφή της εργασίας, αφού λάβει υπόψη του τις παρατηρήσεις που θα του κοινοποιηθούν. Όταν ο συγγραφέας υποβάλει την αναθεωρημένη μορφή της εργασίας του θα πρέπει σε ξεχωριστό αρχείο κειμένου (.doc ή .rtf) με ημερομηνία και υπογραφή, να περιγράψει με συγκεκριμένες παραπομπές στο κείμενό του όλες τις αλλαγές που έκανε, είτε υιοθετώντας τις υποδείξεις είτε με δική του πρωτοβουλία, προκειμένου να διευκολύνεται ο έλεγχος. Σε περίπτωση κατά την οποία δεν έχει υιοθετήσει κάποιες από τις παρατηρήσεις ή τις υποδείξεις, θα πρέπει να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους απέρριψε τις προτάσεις των κριτών και της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Αν η επιτροπή δεν θεωρήσει επαρκή την αιτιολόγηση, και κρίνει ότι η απόρριψη των προτάσεων της από τον συγγραφέα έχει ως συνέπεια να μην τηρούνται οι όροι διασφάλισης ποιότητας των περιεχομένων του περιοδικού, ενδέχεται να αρνηθεί την δημοσίευση της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση ο συγγραφέας ενημερώνεται σχετικά από τον επιμελητή του τόμου.

Ενημέρωση για τα πνευματικά δικαιώματα: Οι συγγραφείς των άρθρων που δημοσιεύονται στο Έρεισμα διατηρούν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί των άρθρων τους, δίνοντας στο περιοδικό το δικαίωμα της πρώτης

δημοσίευσης. Άρθρα που δημοσιεύονται στο Έρεισμα μπορούν να χρησιμοποιούνται ελεύθερα, χωρίς δικαίωμα τροποποίησης (δημιουργία παράγωγου έργου) με αναφορά στον συγγραφέα και στην πρώτη δημοσίευση για μη κερδοσκοπικούς σκοπούς (άδεια Creative Commons 4.0). Το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας διατηρεί το δικαίωμα να δημοσιεύει, να αναπαραγάγει, να παρουσιάζει στο κοινό, να διανέμει και να χρησιμοποιεί άρθρα που δημοσιεύονται στο Έρεισμα σε οποιοδήποτε μέσο και μορφή, είτε μεμονωμένα είτε ως μέρη συλλογικών έργων, για όλο το χρόνο διάρκειας προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας και για όλες τις χώρες του κόσμου. Αυτό περιλαμβάνει, ενδεικτικά και όχι αποκλειστικά, το δικαίωμα δημοσίευσης των άρθρων σε τεύχη του περιοδικού Έρεισμα, αναπαραγωγής και διανομής μεμονωμένων αντιγράφων των άρθρων, αναπαραγωγής ολόκληρων των άρθρων σε άλλη έκδοση του Εργαστηρίου, και αναπαραγωγής και διανομής των άρθρων ή περίληψης αυτών με χρήση πληροφορικού συστήματος αποθετηρίου.

Πολιτική προστασίας προσωπικών δεδομένων: Τα ονοματεπώνυμα καθώς και οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις που καταχωρούνται στο ηλεκτρονικό αρχείο του περιοδικού χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την εκπλήρωση των στόχων του περιοδικού. Το περιοδικό, ως Υπεύθυνος επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων που συλλέγονται όπως ορίζεται από την οικεία νομοθεσία και συγκεκριμένα στον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679, οφείλει να τηρεί τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την εθνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία πάνω σε θέματα προστασίας προσωπικών δεδομένων.